

Türkbilig

TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI
ISSN : 1302-6011

2023/45

Ankara < Bahar > 2023

Türkbilig

TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI

ISSN : 1302-6011

Kuruluş Tarihi: 2000

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM
Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Bülent GÜL

YAYIN DANIŞMA KURULU / PUBLICATION BOARD OF OVERSEERS

Prof. Dr. Ferruh AĞCA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Erhan AYDIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Sema BARUTCU ÖZÖNDER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ts. BATTULGA [MOĞOLİSTAN] • Dr. Ankbayar DANUU [MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. Tumurtgoo DOMİİ [MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç EGOROV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLİSUN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marcel ERDAL [ALMANYA] • Prof. Dr. G. Gonca GÖKALP ALPASLAN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Bülent GÜL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şakir İBRAYEV [KAZAKİSTAN] • Prof. Dr. Yuriy Nikolayevič İSAYEV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. Juha JANHUNEN [FİNLANDİYA] • Prof. Dr. G. JORİGT [İÇ MOĞOLİSTAN-ÇİN] • Prof. Dr. Michael KNÜPPEL [ALMANYA] • Prof. Dr. Alexis MANASTER RAMER [ABD] • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Irina NEVSKAYA [ALMANYA] • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI [POLONYA] • Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA [RUSYA] • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Jens WILKENS [ALMANYA] • Prof. Dr. Peter ZIEME [ALMANYA]

YAYIN HAKEM KURULU / BOARD OF REFEREES

Prof. Dr. Mehmet AÇA • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Doç. Dr. Hakan AKÇA • Prof. Dr. Nuray ALAGÖZLÜ • Dr. Öğr. Ü. Fatma ALBAYRAK • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Dr. Kenan AZILI • Prof. Dr. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER • Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Dr. Öğr. Ü. Meltem CAN • Dr. Öğr. Ü. Mikail CENGİZ • Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Prof. Dr. Özgür ÇOBANOĞLU • Prof. Dr. Salim ÇONOĞLU • Dr. Ankbayar DANUU • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR • Prof. Dr. Şener DEMİREL • Doç. Dr. Kemalettin DENİZ • Dr. Deniz DEPE • Prof. Dr. Abide DOĞAN • Prof. Dr. Şaban DOĞAN • Prof. Dr. Ögüzhane DURMUŞ • Prof. Dr. Mustafa DURMUŞ • Prof. Dr. Tuba İşinsu İsen DURMUŞ • Dr. Öğr. Ü. Mutlu ER • Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLİSUN • Prof. Dr. Bilge ERCİLİSUN • Prof. Dr. Mevlüt ERDEM • Prof. Dr. Ruhu ERSOY • Dr. Öğr. Ü. Genç Osman GEÇER • Prof. Dr. G. Gonca GÖKALP ALPASLAN • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. İsmail GÖRKEM • Prof. Dr. Bülent GÜL • Prof. Dr. Tuhan GÜNDÜZ • Prof. Dr. Galip GÜNER • Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ • Doç. Dr. Sinan GÜZEL • Doç. Dr. Erkan HİRİK • Doç. Dr. Seçil HİRİK • Dr. Öğr. Ü. Ali İLGIN • Prof. Dr. Şahika KARACA • Dr. Öğr. Ü. Arda KARADAVUT • Dr. Öğr. Ü. M. Yasin KAYA • Dr. Serkan KEÇECİ • Dr. Öğr. Ü. Filiz KILIÇ • Dr. Ayşe KILIÇ CENGİZ • Prof. Dr. Ayşe KIRAN • Doç. Dr. Adem KOÇ • Dr. Aziz Tolga KOÇ • Prof. Dr. Yunus KOÇ • Dr. Öğr. Ü. Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU • Prof. Dr. Abdullah KÖK • Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR • Dr. Öğr. Ü. Murat KÜÇÜK • Prof. Dr. Cafer MUM • Dr. Öğr. Ü. Ayşegül NACAK • Prof. Dr. Bilge ÖZKAN NALBANT • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT • Doç. Dr. Serdar ÖZDACI • Dr. Öğr. Ü. Nühket OKUTAN DEVLETOV • Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL • Prof. Dr. Fatma ÖZKAN • Prof. Dr. İsa ÖZKAN • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA • Prof. Dr. Melek ÖZYETGİN • Prof. Dr. Özgür ÖZTEKİN • Dr. Öğr. Ü. Ali Emre ÖZYILDIRIM • Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM • Prof. Dr. Fatih SAKALLI • Doç. Dr. Musa SALAN • Doç. Dr. İsa SARI • Doç. Dr. Neriman SAYGILI • Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN • Doç. Dr. Yaşar ŞİMSEK • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN • Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Prof. Dr. Mete TAŞLIOVA • Prof. Dr. Nezir TEMUR • Prof. Dr. İsenbike TOĞAN • Prof. Dr. Turgut TOK • Prof. Dr. Selahittin TOLKUN • Prof. Dr. Lokman TURAN • Dr. Öğr. Ü. Burak TÜFEKÇİOĞLU • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Doç. Dr. Kadriye TÜRKAN • Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Dr. Öğr. Ü. Esra Bilge SAVCI • Dr. Öğr. Ü. Melike ÜZÜM • Prof. Dr. Alemdar YALÇIN • Dr. Öğr. Ü. Süleyman Kaan YALÇIN • Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM • Prof. Dr. Talip YILDIRIM • Prof. Dr. Emine YILMAZ • Doç. Dr. Gökçe YÜKSELEN ABDURRAZAK PELER • Doç. Dr. Erkan ZENGİN

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Baş Editör / General Editor

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

Editör / Editor

Prof. Dr. Bülent GÜL

İngilizce Editörü

Buket Nur KIRMIZIGÜL • Gözde SALUR

YAYIN KURULU ÜYELERİ / MEMBERS OF EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM [Hacettepe Üniversitesi] • Prof. Dr. Ferruh AĞCA [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi] • Prof. Dr. Bülent GÜL [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi] • Doç. Dr. Haydar YALÇIN [Ege Üniversitesi] • Dr. Öğr. Ü. Meltem CAN [Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi] • Dr. Esin AĞCA [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi] • Dr. Öğr. Ü. Hasan GÜZEL [Hacettepe Üniversitesi] • Dr. Öğr. Ü. Arda KARADAVUT [Bilent Ecevit Üniversitesi] • Uzm. İsmail İLGIN [Bilent Ecevit Üniversitesi] • Arş. Gör. Buket Nur KIRMIZIGÜL [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi] • Uzm. Saffet Alp YILMAZ [Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi] • Öğr. Gör. Gözde SALUR [Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi]

Kapak Tasarım: Mehmet FİDANCI

İç Tasarım: Bülent GÜL

Yayının Türü

Türkbilig, hakemli, yaygın, uluslar arası, süreli (altı aylık) yayındır.

**

Taranan İndeksler / İndekses

Türkbilig, MLA (Modern Language Association) International Bibliography, EBSCO The Belt and Road Initiative Reference Source, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Ulrich's Periodicals Directory, İdeal Online, Sobiad Sosyal Bilimler Atf Dizini ve ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

Türkbilig'de yayımlanan makaleler yayıncının yazılı izni olmadan tamamı veya bir kısmı herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Yazıların fikri sorumluluğu ve imlâ tercihi yazarlarına aittir.

Başka kaynaklardan alınmış tablo, resim ve benzeri şeylerin yazılarda kullanım sorumluluğu yazara aittir.

İLETİŞİM ADRESİ / INFORMATION ADDRESS

Prof. Dr. Bülent GÜL

Hacettepe Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 06800 Beytepe/Ankara TÜRKİYE

web sayfası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilig>

e-posta: turkbiligergisi@gmail.com

Türkbilig, 2023/45, Etkileşim Basım Yay. Tan. Ltd. Şti. Basımevi'nde (Devrez Sok. No. 1 Altındağ/ANKARA Tel: 3843136, Sorumlu Müdür: Yusuf AVAN) basılmıştır.

Ankara <Bahar> 2023

Türkbilg Yayın İlkeleri

1. Türkbilg'in Amacı:

- Türk dili, edebiyatı ve kültürünün tarihsel ve modern alanlarına ait yeni ve orijinal bilimsel çalışmaları Türkoloji alanının hizmetine sunmak.
- Türkoloji alanındaki çalışmaları, modern teoriler çerçevesinde yorumlayıp yerelden, ulusal, ve uluslar arası düzeye taşıyarak evrensel dilbilim, edebiyat bilimi ve kültür bilimi alanlarına katkıda bulunmak.

2. Türkbilg'in Kapsamı:

Türk dillerinin ve edebiyatlarının betimsel, teorik, eşzamanlı, artzamanlı ve karşılaştırmalı yönleriyle/sorunlarıyla ilgilenen **Türkbilg**, bunların yanı sıra halk bilimi, bölgesel ilişkiler, tarih, din gibi Türk dili ve edebiyatı ve kültürü ile ilgili diğer alanlardan da yazıları kabul etmektedir.

3. Türkbilg Genel İlkeleri:

- Türkbilg**, 2000 yılında yayın hayatına başlamış uluslararası hakemli bir dergidir.
- Türkbilg**, Bahar (Haziran) ve Güz (Aralık) olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır.
- Türkbilg** yayın ilkelerine uygun yazılar, **turkbilgdergisi@gmail.com** e-posta adresine gönderilir veya **https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilg** adresinden sisteme yüklenebilir.
- Türkbilg**'te yayımlanan makalelere **ücretsiz** olarak **https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilg** adresinden ulaşılabilir.
- Derginin yayın dili Türkçe'dir. Yayın ilkelerine uygun olmak koşuluyla İngilizce, Almanca, Fransızca veya Rusça dillerinde yazılar yayımlanır. Ancak Türkçe-İngilizce başlık, özet ve anahtar sözcükler yazıya eklenmelidir.
- f) Aşağıda belirlenen yazım koşullarına uygun olmayan yazılar değerlendirmeye kesinlikle alınmaz.**

4. Türkbilg Yayın Etiği:

- Türkbilg**, yayın etik kurallarına bağlıdır ve yayınlarında da bu kurallara uygun yayın yapar. **Türkbilg**, bilimsel yayın etiğini en yüksek standartlarda uygulamayı ve *Committee on Publication Ethics* (COPE) tarafından dergi editörleri için geliştirilen temel uygulamaların aşağıdaki ilkelerine, yayın etiği akış şemalarında yer alan izleneyece <https://publicationethics.org/resources/flowcharts>) ve **Türkbilg**'in yayın hayatına başladığı 2000 yılından bugüne geliştirdiği ve örnek alınan ilkelerine uymayı taahhüt eder.
- Türkbilg**'e gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmamış, yayın programına dâhil edilmemiş, ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmemiş olması gerekmektedir. Gönderilen her bir yazının orijinal olup olmadığı ya da alana katkılı olup olmadığı yayın kurulu tarafından incelendikten sonra en az iki hakem tarafından kör değerlendirilmeden geçirilir.
- Türkbilg**, benimsemiş olduğu çift kör hakem süreci gereği, sunulan yazıların hakem değerlendirmesine gönderilme sürecinde, yazarların ve hakemlerin anonimliğini garanti altına alır. Yazara dair bilgilerin gizliliği derginin sorumluluğundadır. Ancak bu bilgiler, muhtemel süistimal taşıyan yazıları soruşturmak amacıyla açılacak olası bir soruşturmada paylaşılabilir.
- Hakemlerden birinin olumsuz raporlaması halinde, ilgili yazı üçüncü hakeme gönderilir; yazı, üçüncü hakemin kararı doğrultusunda karara bağlanır. Hakemlerden "olumlu / yayımlanabilir" olarak raporlanan yazılar, dergide yayımlanma hakkı kazanmış olur. Ancak yayın kurulu ya da hakemler tarafından intihal, daha önce yayımlanmış olma, yazıların başkalarına ait olma durumları tespit edilen yazılar asla yayımlanmaz. Keza başka araştırmalardan kopyalanarak / dilimlenerek oluşturulmuş yazılar ile telif hakkı ihlali olan yazılar da etik dışı davranışlar olarak kabul edilir ve bu tür yazılar da yayımlanmaz. **Türkbilg**'e gönderilen yazılar intihal açısından *iThenticate* programına sokular, yazarlardan da ayrıca intihal raporu istenebilir.
- Türkbilg**'e gönderilen makale, anket, ölçek, saha araştırması gibi telif hakkı olan ve etik sözleşme gerektiren yazılarda, yazarın **Etik Komisyon İzni** alınması ve yayın kuruluna makale ile birlikte göndermesi zorunludur. Etik Komisyon İzni olmayan yazılar, hakem değerlendirme sürecine dahil edilmez. **Türkbilg**, başvuru yapan yazarın makalesi ile ilgili *Etik Komisyon İzni, Gönüllü Katılımcı Formu*, 18 yaşından küçük çocuklarla ilgili yazılan araştırmalarda *Aile İzni Formu* ve ibraz edilmesi gereken belgeleri talep etme yetkisine sahiptir.
- Yayımlanan yazıların telif hakkı **Türkbilg** dergisine devredilir. Makale ve çevirilerde fikri, ilmi ve hukuki sorumluluk, yazarlara / çevirmenlere aittir. Dergide makaleleri / çevirileri yayımlanan bütün yazarlar / çevirmenler bu maddeyi kabul etmiş sayılır. **Türkbilg**, makalelerde yazarların ifade özgürlüğünü her koşulda savunur. **Türkbilg**'te yayımlanan makalelerde ırkçı, cinsiyetçi, ayrımcı her tür içerik reddedilir. **Türkbilg**, bu içerikteki yazıları sürece sokmadan reddetme hakkını kullanır.
- Dergide yayımlanan yazılar, fotoğraflar, tablolar ve grafikler kaynak gösterilerek kullanılabilir.
- Editör, yayım aşamasındaki yazılarda esasa yönelik olmayan imlâ, noktalama gibi hususlar ile ilgili düzeltme yapma hakkına sahiptir.
- Türkbilg**'e gönderilen yazılar için, değerlendirmelerde bulunan yayın kurulu üyeleri ve hakemler ile yazarlara herhangi bir ücret ödenmez; makaleleri yayımlanan yazarlardan da herhangi bir **ücret talep edilmez**.
- Türkbilg** dergisinde yayım değerlendirme sürecini tamamlamış yazılar, yayımlanmak üzere sıraya konular. Ancak, konu önceliği ve güncelliği gibi sebeplerden dolayı yayın akışında değişiklikler yayın kurulu tarafından yapılabilir.

5) Türkbiğ Yayıı Kuralları:

- a) Makalenin yazarı, adını, soyadını, görev yaptığı kurumu, akademik unvanını ve **ORCID** numarasını tam ve açık olarak belirtmeli, kendisiyle doğrudan iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini vermelidir.
- b) Yazıların başında kısa birer Türkçe ve İngilizce özet (en çok 100 sözcük) ile Türkçe ve İngilizce anahtar sözcükler (en çok 10 sözcük) bulunmalıdır (İtalik olarak ve Times 9 punto ile yazılmalıdır).
- c) Yazılar, Times 10 puntoyla ve 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraf başlarında tab tuşu, paragraf aralarında enter tuşu kullanılmamalıdır.
- d) Metin içinde göndermeler ad ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde belirtilmelidir. Örnek: (Tanpınar 1985) veya (Tanpınar 1985: 316). Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde, üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok halinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir.
- e) Dipnotlar sayfa altında, numaralandırılarak verilmeli ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır. Kaynakça için dipnot kullanılmamalıdır.
- f) **Kaynakça sistemi olarak APA 6. Versiyon kullanılmalıdır.**

Türkbilg Publishing Principles

1. Purpose of Türkbilg:

- a) To present new and original scientific studies of the historical and modern fields of Turkish language, literature and culture to the service of the field of Turcology.
- b) To contribute to universal linguistics, literature science and cultural science fields by interpreting the studies in the field of Turcology within the framework of modern theories and taking it from local to national and international level.

2. Scope of Türkbilg:

Türkbilg, which deals with the descriptive, theoretical, simultaneous, diachronic and comparative aspects / problems of Turkish languages and literatures, also accepts papers from other fields related to Turkish language and literature and culture such as folklore, regional relations, history, religion.

3. Türkbilg General Principles:

- a) Türkbilg is an international refereed journal that started its publishing in 2000.
- b) Türkbilg is published twice a year, Spring (June) and Fall (December).
- c) Papers in accordance with Türkbilg publishing principles are submitted to the e-mail address of turkbilgdergisi@gmail.com or can be uploaded to the system at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilig>
- d) Papers published in Türkbilg can be accessed free of charge at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilig>
- e) The language of the journal is Turkish. Papers are published in English, German, French or Russian languages, provided that they comply with the principles of publication. However, Turkish-English titles, abstracts and keywords must be included in the article.

f) Papers that do not comply with the writing conditions specified below are strictly not evaluated.

4. Türkbilg Publishing Ethics:

- a) Türkbilg adheres to the rules of publication ethics and carries out its publications according to these rules. **Türkbilg** is committed to applying the scientific publication ethics to the highest standards and following the principles of the basic practices developed by the *Committee on Publication Ethics* (COPE) for journal editors, the flowcharts on publication ethics <https://publicationethics.org/resources/flowcharts> and the principles that it has developed and pioneered since 2000 when Türkbilg started its publishing life.
- b) The papers to be sent to Türkbilg must not have been published before, must not be included in the publishing program, or must not have not been in the evaluation process to be published in another journal. Whether each paper submitted to is original or whether it has been contributed to the field is reviewed by the editorial board and all papers are subject to the double-blind peer-review process.
- c) Türkbilg guarantees the anonymity of the authors and the referees in the process of sending the submitted articles to the referee evaluation due to the double-blind referee process it has adopted. The confidentiality of the information about the author(s) is the responsibility of the journal. However, this information can be shared in a possible investigation to investigate possible abusive papers.
- d) If one of the referees reports negatively, the related paper is sent to the third referee; the paper is decided based on the resolution of the third referee. The papers reported as “positive / publishable” from the referees are entitled to be published in the journal. However, in cases of plagiarism, previously published, and belonging of papers to others determined by the editorial board or the referees are never published. Likewise, papers created by copying / slicing from other studies and papers with copyright infringement are also considered as unethical behaviors and such papers are not published. Papers sent to Türkbilg are evaluated by *iThenticate* program in terms of plagiarism, and plagiarism report can also be requested from the authors.
- e) In manuscripts that are copyrighted and require an ethical contract, such as papers, questionnaires, scales, field researches sent to Türkbilg, the author must obtain an **Ethical Commission Permission** and send it to the editorial board along with the paper. Papers without Ethical Commission Permission are not included in the referee evaluation process. **Türkbilg** has the authority to request the *Ethical Commission Permit, Volunteer Participant Form, the Family Consent Form* in the researches conducted for the children under the age of 18 and the documents that must be submitted from the applicant author.
- f) The copyright of the published papers is transferred to Türkbilg journal. Intellectual, scientific and legal responsibility in papers and translations belongs to the authors / translators. All authors / translators whose articles / translations are published in the journal are deemed to have accepted this article. Türkbilg defends the freedom of expression of the authors in all conditions in the papers. In the papers to be published in Türkbilg, all kinds of racist, sexist and discriminatory content are rejected. Türkbilg uses the right to reject the papers in this content without starting the process.
- g) Papers, photos, tables and graphics published in the journal can be used by citing the source.
- h) The editor has the right to make corrections regarding the issues such as spelling and punctuation, which are not essential for the papers in the publishing stage.
- i) For the papers submitted to **Türkbilg**, no fee is paid to the members of the editorial board, the referees and the authors making evaluations; **No fee is requested** from the authors whose papers are published.

i) Papers that have completed the publication evaluation process in **Türkbilig** journal are put in order for publication. However, changes in the publication process can be made by the editorial board for reasons such as subject priority and timeliness.

5) Türkbilig Publishing Rules:

a) The author of the paper must state his / her name, surname, institution, academic title and ORCID number completely and clearly, and provide a full address, telephone number and e-mail address that can be contacted directly.

b) There must be a short Turkish and English abstract (maximum 100 words) and Turkish and English keywords (maximum 10 words) at the beginning of the articles (must be written in Italic and Times 9 font size).

c) Manuscripts must be written with Times 10 font size and 1.5 line spacing. Tab key must not be used at the beginning of paragraphs and enter key must not be used between paragraphs.

d) References in the text must be indicated in parentheses as name and date and /or page. Example: (Tanpınar 1985) or (Tanpınar 1985: 316). Quotations less than three lines must be given between the lines and in quotation marks, and quotes longer than three lines must be given one centimeter in the left and right of the line, in blocks, with 9 font size, with single line spacing.

e) Footnotes must be numbered at the bottom of the page and used for explanations only. Footnotes must not be used for the reference.

f) APA Version 6th should be used as the reference system.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Yazılar / Articles

Arda KARADAVUT

Mukaddimetü'l Edeb'in Yozgat Nüshasında Meslek Adları
Professions in the Yozgat Copy of Muqaddimat al-adab / 1-15

Éva ÁGNES CSATÓ (Çev. Esin AL)

Türkçe Mış ve İmiş Öğeleri İşlevsel Çözümlemenin Boyutları
Turkish MIŞ- and İMIŞ-items. Dimension of a functional analysis / 16-20

Çağla BARIKAN TOPÇU

Türkçede "Duygu Besindir" Metaforu
The Metaphor of "Emotion is Nutrition" in Turkish / 21-35

Hasan İSİ & Sümeyra ALAN

Tarihî Türk Dillerinde 'Ortopedik Engellilik' Kavramına Dayalı Söz Varlığı
Vocabulary Based on The Concept of 'Orthopedic Disability' in Historical Turkic Languages / 36-52

Serap PILGIR

Kazakça Rusça Dil İlişkilerinin Edilgenlik Kategorisine Etkisi
The Effect of Kazakh Russian Language Contacts on The Category of Passive Voice / 53-60

Enes AZBAY

Osmanlı Türkçesi Okçuluk Terimlerine Bir Bakış Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar
A Glance at Ottoman Turkish Archery Terms New Approaches, New Comments / 61-73

Rabigül HACIMUHAMMED

İsveçli Misyonerler ve Doğu Türkistan'daki Misyonerlik Faaliyetleri
The Swedish Missionaries And Missionary Activities in East Turkestan / 74-78

Meltem CAN

Kutadgu Bilig'de İkinci Edatlar
Secondary Postpositions in Kutadgu Bilig / 79-84

Fatih UĞUR

Tahkiyeli Bir Şiir Örneği Olarak Vahîd Mahtûmî'nin Okçulukla İlgili Bir Tarih Kasidesi
As An Example of Narrative Poetry, Vahid Mahtumi's Date-Qasida About The Archery / 85-93

Tanıtmı /Reviews

Yasamin GHOLAMRAHMANİ

Nurtaç ERGÜN ATBAŞI, Çağdaş Türk Tiyatrosunda Empati, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, / 94-95

MUKADDİMETÜ'L EDEB'İN YOZGAT NÜSHASINDA MESLEK ADLARI

Arda KARADAVUT*

Öz: Türk yazı dilinin iki ana kola ayrılmadan önceki geçiş dönemi olarak kabul edilen Harezmi Türkçesi döneminde Oğuz-Kıpçak dil özelliklerinin bir arada bulunduğu pek çok edebî eser ve içerisinde çeşitli dilleri barındıran sözlükler yazılmıştır. Bu sözlüklerden biri de Arapça öğrenmek isteyen Harezmsâh hükümdarı Atsız b. Muhammed'in isteği üzerine Zemahşerî tarafından kaleme alınan Mukaddimetü'l Edeb adlı eserdir. Arapça kısa cümlelerden ve isimler, fiiller, harfler, isim ve fiil çekimleri olmak üzere beş bölümden oluşan sözlüğün günümüze ulaşmış pek çok nüshası vardır. Bu nüshaların en eskisi 1257 yılında istinsah edilen Yozgat nüshasıdır. Bu çalışmada Mukaddimetü'l Edeb'in Yozgat nüshasının içerisindeki meslek adları Eski Türkçeyle karşılaştırmalı bir şekilde köken, yapı ve anlam açısından incelenmiş ve eserdeki mesleklerin Türkiye Türkçesindeki durumu değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Harezmi Türkçesi, meslekler, Mukaddimetü'l Edeb, Orta Türkçe, Yozgat

Professions in the Yozgat Copy of Muqaddimat al-adab

Abstract: In the period of Khwarezm Turkish, which is considered as the transition period before the Turkish written language split into two main branches, many literary works containing Oghuz-Kipchak language features and dictionaries containing various languages were written. One of these dictionaries is Muqaddimat al-adab, which was written by Zamakhshari upon the request of Atsız bin Mohammed, the ruler of Khwarazmshah, who wanted to learn Arabic. There are many copies of the dictionary, which consists of short sentences in Arabic and five parts: nouns, verbs, letters, nouns and verb conjugations. The oldest of these copies is the Yozgat copy which was copied in 1257. In this study, the names of professions in the Yozgat copy of Muqaddimat al-adab were examined in terms of origin, structure and meaning in comparison with Old Turkic and the situation of the professions in the work in Turkish was evaluated.

Keywords: Middle Turkic, Khwarezmian Turkic, Muqaddimat al-adab, professions, Yozgat

Giriş

Ceyhun nehrinin Aral gölüne döküldüğü bölgede yer alan Harezmi, 11. yüzyıl başlarında Gaznelilerin hâkimiyetinde olan ve Gaznelilerin atadığı valiler tarafından yönetilen bir bölgedir. Bölge, adını zamanında burada yaşamış İrani bir kavim olan *Hârizm* kavminden almıştır. Harezmi, Gaznelilerden sonra Selçukluların kontrolüne geçerek yine Selçuklular tarafından bölgede görevlendirilen valilerce yönetilmiştir. Selçuklu sultanı Sencer'in 1157'deki ölümüyle beraber Harezmi bölgesi bağımsız olmuştur. Moğolların egemenliğine girene dek bağımsızlığını koruyan Harezmsâhlar döneminde bölge Türkleşmiştir (Ercilasun, 2008, s. 369).

12. yüzyılda bölge farklı Türk boylarının yanı sıra başta İrani kavimler olmak üzere çeşitli etnik unsurların bir arada yaşadığı bir kültür merkezi olarak öne çıkmıştır. Bu kültür merkezinde Oğuz-Kıpçak dil unsurlarının bir arada bulunduğu yazı diline Harezmi Türkçesi adı verilmiştir. Özellikle 13.-14. yüzyıllarda Harezmi Türkçesiyle pek çok edebî, dinî eser kaleme alınmış ve sözlükler yazılmıştır. Harezmi Türkçesinin en eski tarihli eserlerinden biri de *Mukaddimetü'l Edeb*'dir.

Mukaddimetü'l Edeb Arapça öğrenmek isteyenler için kaleme alınan, Arapça sözcük veya kısa cümlelerin altına Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi gibi Türk yazı dilleri ve Farsça, Moğolca gibi yakın coğrafya dillerindeki anlamlarının verildiği hacimli bir sözlüktür. Yazarı Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin 'Ömer bin Muhammed bin Ahmed ez-Zemahşerî el-Hârizmî'dir (Gül, 2015, s. 195). Zemahşerî eserini Harezmsâh Atsız bin Muhammed bin Anuştingin'in emri üzerine yazmıştır. Araştırmacılar Harezmsâh Atsız'ın hükümlerlik döneminin 1127-1156 yılları arasında olmasından hareketle eserin Zemahşerî'nin elinden çıkan asıl yazmasını da 12. yüzyıla tarihlendirirler (bk. Yüce, 1993, s. 7; Ercilasun, 2008, s.

* Doktor Öğretim Üyesi. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi - Zonguldak/Türkiye, e-posta: ardakaradavutt@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9059-0873.

370). Zira eserin hiçbir nüshasında asıl yazmanın kaç yılında yazıldığı belirtilmemektedir. Eser isimler, fiiller, harfler, isim çekimi ve fiil çekimi olmak üzere beş bölümden oluşur. Harezmi Türkçesi eserlerinden biri olan *Mukaddimetü'l Edeb*'in Zemahşeri'nin elinden çıkmış asıl yazması henüz tespit edilmese de sözlüğün bugüne ulaşmış pek çok nüshası vardır.

Bu nüshalardan biri de Yozgat nüshasıdır. 1257 yılının Mayıs ayında Harezmi'de İbrahim bin Mahmud Süfi el-Müezzini tarafından istinsah edilmiştir (Ayaz, 2020, s. 6). Yozgat nüshası *Mukaddimetü'l Edeb*'in bilinen en eski tarihli nüshasıdır. Nüshanın istinsah tarihi bilinmekle beraber nerede yazıldığı bilgisi mevcut değildir. Yozgat nüshasının kâşifi Ahmed Ateş, dil özelliklerinden yola çıkarak eserin Semerkand-Buhara civarında yazıldığını düşünür (1958, s. 91).

Yozgat nüshası isimler, fiiller ve harfler olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. İsimler bölümünde sözcükler konularına göre zaman kavramları, tarım aletleri, organ adları vb. şeklinde ayrılarak incelenmiştir. Fiiller bölümünde fiiller, çeşitli bablar kullanılarak ilgili fiilin harflerinin türüne ve Arap alfabesindeki sıraya göre düzenlenmiştir. Bazı fiil masterlarının, geniş zaman ve geçmiş zaman kiplerinin yanı sıra çoğul şekilli çekimleri de gösterilmiştir. Fiiller bölümü, kalıplara ayrılmış ve her kalıp kendi içinde sülasi, rubai ve tasrihi olmayan fiiller şeklinde tasnif edilmiştir (Cihan, 2021, s. 11).

Mukaddimetü'l Edeb'in Yozgat nüshası üzerine yapılan son çalışmalar Özkan (2009), Ayaz (2020) ve Cihan'a (2021) aittir. Özkan çalışmasında nüshanın sadece isimler bölümünü ele almış ve Türkçe, Arapça, Farsça olmak üzere üç dilde ayrı ayrı dizin oluşturmuştur (2009). Ayaz, Yozgat nüshasıyla Paris nüshasını karşılaştırarak her iki nüshanın ses, biçim ve dizim bakımından ortaklık ve farklılıkların görülebileceği bir düzenle metin bölümünü oluşturmuş ve çalışmasının sonuna dizin eklemiştir (2020).

Cihan ise Yozgat nüshasının transkripsiyonlu metniyle dizinini hazırlamış, çalışmasının notlar bölümünde de nüshadaki Türk dili tarihî metinlerinde tanıklanan ancak Harezmi Türkçesi söz varlığında tespit edilemeyen fiilleri ele almıştır (2021).

İçinde bulundurduğu sözcük sayısı itibarıyla *DLT*'den sonra Orta Türkçe döneminin en hacimli sözlüğü olan *Mukaddimetü'l Edeb*, Türk dili tarihi ve Türk kültür tarihi açısından önemli bir eserdir. Eserin Yozgat nüshasının isimler bölümünde pek çok hayvan, eşya, yer, zaman adların yanı sıra çeşitli meslek kollarına dair birçok meslek adı da bulunmaktadır. Bu çalışmanın konusunu da bu meslek adları oluşturmaktadır.

1. Meslek Adları

Söz varlığı çalışmaları dil araştırmalarının en önemli çalışma sahalarından birini oluşturur. Bir dilin hem kendi lehçe ve ağızlarıyla hem de diğer dillerle olan ilişkilerinin incelenmesinde sözcükler temel araçlardır. Söz varlığı araştırmalarının öncü isimlerinden olan Aksan, söz varlığının sadece bir dildeki birtakım seslerin bir araya gelerek oluşturdukları sözcükler değil, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak düşünülmesi gerektiğini vurgulayarak sözcük varlığı çalışmalarının önemini belirtmiştir (2004, s. 7).

Bir dili konuşan toplumun maddi ve manevi kültürünün incelemesinde başvurulabilecek önemli kaynak alanlarından biri de o dilin sözcük varlığında bulunan meslek adlarıdır. Çünkü insanlar yaşadıkları yerin coğrafi ve sosyoekonomik şartlarına göre çeşitli yaşam biçimleri geliştirirler. Yaşanılan coğrafya ve sosyal çevre doğal olarak kişilerin geçim kaynaklarını da etkiler. Meslekler bu nedenle fizikî ve toplumsal çevreye göre değişiklik gösterirler. Yine meslekler teknolojik gelişmeler ve insanların ihtiyaçlarına göre çeşitlenirler.

Dolayısıyla herhangi bir dildeki meslek adları o dilin konuşurlarının tarihi, coğrafyası, kültürü, sosyoekonomik durumu, etkileşimde bulunduğu diğer toplumlar ve kültürlerle ilgili değerli bilgiler verir.

Bu nedenle bu çalışmada 13. yüzyılda Harezmi muhitinde istinsah edilen *Mukaddimetü'l Edeb*'in en eski nüshası olan Yozgat nüshasındaki meslek adları ele alınarak köken, yapı ve anlam bakımından Eski Türkçeye karşılaştırılarak incelenmiştir. Çalışmada öncelikle meslek adları Özkan, Ayaz ve Cihan'ın çalışmaları esas alınarak ve karşılaştırılarak belirlenmiş, ardından Serkan Şen'in (2007) Orhun, Uygur ve Karahanlı metinlerindeki meslek adlarını incelerken uyguladığı sınıflandırmaya göre tasnif edilmiştir.

1.1. Hayvancılıkla İlgili Meslekler

1.1.1. Deve Yetiştiriciliğiyle İlgili Meslekler

1.1.1.1. *Cemmāzeci*

cemmāzeci 'deveye binen, deveyi güden' 70b/3. Ar. *cemmāze* 'deve' sözcüğüne T. +çI isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Harezmi Türkçesi öncesinde tanıklanmayan sözcük ilk olarak *Mukaddimetü'l Edeb*'de görülmüştür.

1.1.1.2. Têweçi

têweçi ‘deveci, deve çobanı’ 44a/3. *têwe* adına +çI isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Yazıtlar dönemi Türkçesinde ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanmayan sözcük Eski Uygurcada hem meslek hem de kişi adı olarak tanıklanmıştır (Wilkens, 2021, s. 706). Sözcük, *ME*’de Ar. *cemmāl* ‘deveci’ sözcüğünü karşılayan bir meslek adıdır.

1.1.2. Sığır Yetiştiriciliğiyle İlgili Meslekler

1.1.2.1. Badaçı

badaçı ‘sığır çobanı’ 46a/7. *ba-* ‘bağlamak, tutturmak’ fiil köküne –*DaçI* fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşan sözcük yazıtlar dönemi Türkçesinde, Eski Uygurcada ve Karahanlı Türkçesinde tespit edilmemiştir. ‘Sığır çobanı’ anlamıyla tanıklanmış ilk eser *Mukaddimetü'l Edeb*’dir.

1.2. Avcılıkla İlgili Meslekler

1.2.1. Kaçan Avcılığıyla İlgili Meslekler

1.2.1.1. Awçı

awçı ‘avcı’ 2a/1, 32a/7. Sözcük *ME*’de iki yerde tanıklanmıştır. Şen, *awcı* sözcüğünün ET metinlerde genellikle kaçan avcılık için kullanıldığını belirtir (2007, s. 36). Sözcük, yazıtlar dönemi Türkçesinden itibaren Türkçede avla ilgilenen kişileri ifade etmede işlek olarak kullanılmaktadır.

1.2.1.2. Esrüçi

esrüçi ‘parsa av öğreten kişi’ 48b/5. *Esri* sözcüğü için Clauson ‘benekli, noktalı’ anlamlarını (1972, s. 250), Nadelyayev ‘benekli, alacalı’ anlamlarını verir (1969, s. 184). Sözcüğün hayvanları nitelemede kullanıldığı ilk örnek *Irk Bitig*’de tespit edilmiştir. *ürüj esri toğan kuş men* “Beyaz benekli doğanım.” (Tekin, 2013, s. 19). Karahanlı Türkçesinden itibaren sözcük kaplanın yanı sıra leopar, panter, pars gibi benekli vahşi kedileri karşılayan bir ad olarak kullanılmaya başlanmıştır (Kekevi, 2020, s. 719). *Esrüçi* meslek adı *Mukaddimetü'l Edeb* dışında Harezmi Türkçesi sözlüklerinden *İbni Mühennâ Lügati*’nde de ‘parsa av öğreten kişi’ anlamıyla görülmektedir (Battal, 1934, s. 31).

1.2.1.3. İterçi

iterçi ‘av köpekli avcı’ 49a/2. Sözcüğün kökeni hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bang ve Gabain, sözcüğün *kuşçı* ile birlikte ikileme oluşturduğunu, *iterçi*’nin türediği *itār* tabanın ET’de *itālgü* ya da *itālgı* biçiminde seslendirilen ve ‘doğan, şahin’ anlamına gelen sözcükle ilgisi olduğunu düşünürler (1930, s. 447). Clauson, sözcüğün hapax olduğunu ve belki de *eder-* ‘avcı’ biçiminde olduğunu düşünür (1972, s. 69). Şçerbak, her ne kadar Türkçede *iter* biçiminde bir sözcük tabanı bulunmasa da sözcüğün kökünün *it-* “itmek” *itele-* “ittirmek”, *iter-* “itmek, dürtmek” fiiline kadar dayandırılabilceğini, bu nedenle sözcüğün Türkçe kökenli olduğunu ifade eder (2019, s. 117). Şen, Clauson gibi sözcüğün Türk dili tarihindeki tek örneğinin sadece *TTIV*’te tanıklanmış olduğunu belirtir (2007, s. 46). Ayaz, *iterçi* için ‘av köpeğinin sahibi, bakıcısı’ anlamını vermiştir (2020, s. 500). Cihan, sözcüğün Moğolca kökenli olduğunu söylemiş ve sözcüğe ‘doğancı, kuşçu’ anlamını vermiştir (2021, s. 515). Karahanlı Türkçesiyle yazılmış Türkçe ilk Kur’an tercümesinde tanıklanan *üterçi* ‘av için kullanılan hayvan, köpek vs.’ (Ata, 2004, s. 171) sözcüğü ve *ME*’nin *Yozgat* nüshasında da tespit edilen *iterçi* ‘av köpekli avcı’ sözcüğü *iterçi*’nin tek örnek olmadığını göstermektedir. Buraya kadar ortaya koyulan görüşlerde *iterçi*’nin genellikle ‘avcı doğan kuşu’ anlamında olduğu düşünülmüş, sözcüğün ‘av köpeği’ anlamında olabileceğine ise ilk olarak Ata dikkat çekmiştir. Sözcüğün *TTIV*’teki örneği şu şekildedir:

torçı çıvgaçı kuşçı itārçi uçugma bagrın yorigma tınlıglarig ölürgüçi boltumuz ärsär...

“Ağcı, tuzakçı, kuşçu, avcı (olup) uçan ve yüz üstü yürüyen canlıları öldürdüysek...” (*TTIV/57*).

Görüldüğü üzere cümlede dört farklı şekilde avlanarak hayvanları öldürmekten bahsedilmektedir. Buradaki dördüncü avlanma şekli sürekle avdır. Wilkens, sözcüğün Eski Uygurcada *eder-* ‘takip etmek, arkasından gitmek, peşinden koşmak’ (2021, s. 251) şeklinde bir fiil olduğunu örneklerle ortaya koymuştur.

Sözcük muhtemelen Karahanlı Türkçesi döneminde sürekle avın köpeklerle yapılmasından dolayı ‘av köpekli avcı’ anlamını kazanmış ve Ar. *kellāb* ‘köpeğe av öğreten kişi’ sözünü karşılamak için kullanılmıştır.

ME’nin *Yozgat* nüshasında Ar. *kellāb*, ‘köpeğe av öğreten kişi’ sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak *iterçi* dışında *çibek it*, *aw iti* 49a/2 karşılıklarının verilmesi sözcüğün Harezmi Türkçesi döneminde de kullanıldığını göstermektedir.

1.3. Esnaf ve Zanaatkârlıkla İlgili Meslekler

1.3.1. Giyim ve Tekstille İlgili Meslekler

1.3.1.1. Başmakçı

başmakçı ‘ayakkabıcı’ 30b/2. Clauson sözcüğü ET *ba-* “bağlamak” köküne dayandırır ve *-ş* fiilden fiil yapma ekiyle sözcüğün ‘birbirine bağlı veya ayağa bağlı bir şey hissi vermek’ anlamına gelebileceğini söyler (1972: 382). Doerfer, Ramstedt’in Korece *palmaq* “ayakkabı” sözcüğünden bir alıntı olabileceği görüşünü verdikten sonra, *baş-* fiilini Mo. *bali*, *bali-da-* sözcüğüne dayandırır (1965, s. 294). *Başmakçı*, *baş-* fiilinden +*mAk* fiilden isim yapma ekiyle “ayakkabı” anlamını, +*çI* isimden isim yapma ekiyle de ‘ayakkabıcı’ anlamını kazanmıştır. *Başmak* ve *başmakçı* sözcükleri Eski Türkçe döneminde tanıklanmamıştır. Kaşgarlı *başak* maddesinde sözcüğün Çiğil lehçesinde ‘ayakkabı’ anlamına geldiğini, Oğuzların ve Kıpçakların söz ortasına bir /m/ ilave ederek sözcüğe *başmak* dediklerini kaydeder (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 162). Sözcük *Mukaddimetü'l Edeb*'in Yozgat nüshasında +*çI* ekini alarak ‘ayakkabıcı’ anlamında bir meslek adı olarak tespit edilmiştir.

1.3.1.2. Etükçi

etükçi ‘çizmecî’ 30b/2. Yazıtlar dönemi Türkçesinde görülmeyen *etük* “ayakkabı, çizme” Eski Uygurcada tanıklanır. (Wilkens, 2021, s. 128). *Etük* sözcüğüne +*çI* isimden isim yapma ekinin gelmesiyle meydana gelen *etükçi* “çizmecî” meslek adı, ilk olarak *DLT*'de tanıklanır. (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 247). Sözcük aynı anlamıyla *ME*'de de tespit edilmiştir.

1.3.1.3. İçükçi

içükçi ‘kürk yapan kimse’ 31a/2. Yazıtlar dönemi Türkçesinde görülmeyen *içük* ‘kürk’, Eski Uygurcada *üçük* şeklinde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021, s. 818). Kaşgarlı, *içük* için ‘samur, sincap vb. hayvanlardan elde edilen kürk’ açıklamasını yapar (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 32). Sözcük meslek adı olarak Karahanlı Türkçesinde tespit edilmemiştir. Yapı itibarıyla *iç+ü+k+çi* şeklinde olan sözcük ilk olarak *ME*'de Ar. *ferrā* “kürkçü” sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak tanıklanmıştır.

1.3.1.4. İğçi

iğçi ‘iplik eğiren kişi’ 35b/6. ET *ig/yig* ‘iplik eğirmede kullanılan küçük alet’ sözcüğüne +*çI* isimden isim yapma ekinin eklenmesiyle meydana gelen bir meslek adıdır. Kaşgarlı, *ig* için ‘*yig şekli de vardır, iğ demektir.*’ notunu düşmüştür (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 41). *İğçi* meslek adı ilk olarak *ME*'de tespit edilmiştir.

1.3.1.5. Kөнçi

kөнçi ‘derici’ 30b/5. ET *kön* ‘deri’ adına +*çI* isimden isim yapma ekinin eklenmesiyle oluşan sözcük yazıtlar dönemi Türkçesi, Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde tanıklanmamıştır. *Kөнçi*, ilk olarak *Mukaddimetü'l Edeb*'de Ar. *sarrām* ‘derici’ sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak tespit edilmiştir.

1.3.1.6. Na'leynçi

na'leynçi ‘ayakkabıcı’ 30a/6. Ar. *na'leyn* ‘bir çift ayakkabı’ (2023, URL-1) sözcüğüne T. +*çI* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle meydana gelmiştir. Sözcük, ilk olarak *ME*'de tespit edilmiştir.

1.3.1.7. Sünlegüçi

Sünlegüçi ‘pamuk çırpan kişi’ 36a/2. ET *sünü* ‘süngü, mızrak’ sözcüğün +*IA* isimden fiil yapma eki, -*GU* fiilden isim yapma eki ve +*çI* isimden isim yapma ekiyle türeyen *sünlegüçi* *ME*'de Ar. *hallāc* sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak kullanılmıştır. Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde tanıklanmayan sözcük ilk olarak *Mukaddimetü'l Edeb*'de görülmüştür.

1.3.1.8. Yigneçi

yigneçi ‘iğneci’ 35b/3. ET *igne/yigne* sözcüğüne +*çI* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle meydana gelen bir meslek adıdır. Eski Türkçede tanıklanmayan *yigneçi* meslek adı ilk olarak *ME*'de tespit edilmiştir. Sözcük, *ME* dışında *İbni Mühennâ Lügati*'nde de tanıklanmıştır (Battal, 1934, s. 89).

1.3.1.9. Yüwçi

yüwçi 'ipçi, terzi' 35b/5. Sözcüğün kökü ET *yıp* 'ip' sözcüğüne dayanır. Clauson, *yıp* 'ip' sözcüğünün asıl ünlüsünün /i/ olduğunu, Eski Uygurcanın son dönemlerinde sözcüğün ünlüsünün /i/ye dönüştüğünü söyler (1972, s. 870). Söz sonundaki /p/ sesi *Mukaddimetü'l Edeb*'de sızıcılaşarak çift dudak /w/sine dönmüş ve önündeki dar ünlüyü yuvarlaklaştırmıştır. Son olarak +çI ekinin getirilmesiyle sözcük meydana gelmiştir. *Yüwçi* yazıtlar dönemi Türkçesi, Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde tanıklanmamıştır. Sözcük, *ME* dışında *İbni Mühennâ Lügati*'nde *yipçi* 'ipçi' biçimiyle tespit edilmiştir (Battal, 1934, s. 90).

1.3.2. Gıda ve Beslenme ile İlgili Meslekler

1.3.2.1. Etçi

etçi 'kasap' 34b/7. Türkçenin 'kasap' anlamlı en eski sözcüğü olan *etçi*, *et+çi* yapısındadır. Yazıtlar dönemi Türkçesinde görülmeyen sözcük ilk olarak Eski Uygurca metinlerde tanıklanır (Wilkens, 2021, s. 126). *Etçi*, *DLT*'de Ar. *kassâb* sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak tespit edilmiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 246). Karahanlı Türkçesi döneminden sonra *etçi ME*'de de Ar. *kassâb* sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.

1.3.2.2. Etmekçi

etmekçi 'ekmekçi' 35a/1. ET'de *ekmek* sözcüğü için birbirine benzeyen üç sözcük kullanılmıştır. Bunlar *ätmək*, *ötmäk* ve *äpmäk*'tir. (Şen, 2007, s. 96). Sözcüğün ET *ek-* 'ekmek, toprağa tohum atmak' sözcüğüne +*mAk* fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle meydana geldiği açıktır. Tietze, sözcükteki *t > k* değişimini asimilasyonla açıklar (2021, s. II/600). Yazıtlar dönemi Türkçesinde örneğine rastlanmayan sözcük ilk olarak Eski Uygurcada *ötmekçi* biçimiyle karşımıza çıkar:

iki hrohanlar is ayguçlar birlä turup yarsınçig aşçılarig ötmükçiläriğ kavıra turzunlar

"İki hizmetçi, iş buyuranlarla bir araya gelip igrenç aşçıları fırıncıları toplasınlar" (Moriyasu 1991: 41).

DLT'de *etmekçi* şekliyle tanıklanan sözcük (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 247), *ME*'de de aynı biçimiyle tespit edilmiştir.

1.3.2.3. Unçı

unçı 'tahıldan un yapan, değirmenci' 35a/1, 39b/6. Yazıtlar dönemi Türkçesi ve Eski Uygurcada tanıklanmayan *un* sözcüğü ilk olarak *DLT*'de tespit edilmiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 23). *Unçı* meslek adının 'tahıldan un yapan, değirmen' anlamıyla tanıklandığı ilk metin *ME*'dir. Sözcük, bu anlamıyla *İbni Mühennâ Lügati*'nde de tespit edilmiştir (Battal, 1934, s. 80).

1.3.2.4. Tişegüçi

tişegüçi 'değirmen taşı bileyicisi' 3b/4. ET *tış* 'diş' sözcüğünden +*e* isimden fiil yapma ekiyle türeyen *tişe-* fiili ilk olarak Karahanlı Türkçesinde tanıklanır. Kaşgarlı, *tişe-* için 'orak, testere, değirmen taşı vb. aletlerin dişlerini bilemek' anlamını verir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 884). *Tişegü* biçimi tanıklanmayan sözcük, *tişegüç* 'değirmen taşı bilemek için kullanılan bir araç' şeklinde *Kitābü'l Ef'āl*'de tespit edilmiştir (Boeschoten, 2022, s. 340). Sözcük, meslek adı olarak *ME*'de *tişegüçi* biçimi ve 'değirmen taşı bileyicisi' anlamıyla Ar. *maḳḳār* sözcüğünü karşılamak için kullanılmıştır.

1.3.3. Günlük Hayat- Ev Eşyası ile İlgili Meslekler

1.3.3.1. Alemçi

'*alemçi* 'nakışçı, cami kubbelerine, minarelere alem yapan veya takan kimse' 31b/3. Ar. '*alem* 'nakış, işaret' sözcüğüne T. +çI ekinin getirilmesiyle meydana gelmiştir. İlk kez *ME*'de tanıklanmıştır.

1.3.3.2. Altunçı

altunçı 'altından süs ve ziynet eşyası yapan veya satan kimse, kuyumcu' 148b/1. ET *altun* 'altın' sözcüğüne +çI ekinin getirilmesiyle oluşan sözcük ilk olarak Eski Uygurcada tanıklanır (Wilkens, 2021, s. 41). Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülmeyen sözcük *ME*'den itibaren Harezmi Türkçesi metinlerinde görülür (Boeschoten, 2022, s. 26).

1.3.3.3. Baş Yülüğüçi

baş yülüğüçi 'berber' 35a/4. *Baş* sözcüğüyle ET *yüli-* "traş etmek" sözcüğüne –*GU* fiilden isim yapma eki ve +çI isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle meydana gelmiştir. *Yüligü* 'ustura' sözcüğü Eski Uygurcada (Wilkens, 2021, s. 924) ve

DLT'de (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 421) görülürken *yülüğü* sözcüğü yazıtlar dönemi Türkçesi, Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde tanıklanmamıştır. Sözcük ilk olarak *ME*'de tespit edilmiştir.

1.3.3.4. *Bıçaqçı*

bıçaqçı 'bıçaqçı' 42b/7. ET *bıç-* / *biç-* eylemine +*Ak* ve +*çI* isimden isim yapma eklerinin getirilmesiyle oluşmuştur. Yazıtlar dönemi Türkçesi, Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde görülmeyen *bıçaqçı* ilk olarak *ME*'de görülmüştür.

1.3.3.5. *Çenberçi*

çenberçi 'kasnak yapan kimse, çerçevenci' 4a/3. Far. *çenber* sözcüğüne +*çI* ekinin getirilmesiyle oluşan sözcük ilk kez *ME*'de tanıklanmıştır.

1.3.3.6. *Haymeçi*

haymeçi 'çadırıcı' 7b/4. Ar. *hayme* sözcüğü ve T. +*çI* ekinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. *hayme* 'çadır sözcüğü' (2023, URL-1) *Nehcü'l Feradis, Gülistan Tercümesi* gibi metinlerde tanıklanırken (Boeschoten, 2022, s. 138) *haymeçi* şeklinde ve 'çadır yapan veya satan kimse' anlamında meslek adı olarak ilk kez *ME*'de tespit edilmiştir.

1.3.3.7. *Kalkançı*

kalkançı 'kalkan yapan kimse' 43b/5. Clauson, *kalkan* sözcüğünün Türkçe olduğunu belirtir fakat kökeniyle ilgili bir açıklama yapmaz (1972, s. 621). Doerfer, sözcüğün Türkçe olduğunu, Türkçeden Moğolcaya, Moğolcadan da Mançucaya geçtiğini belirtir (1967, s. 502). Sözcük *kal-* "olduğu yeri ve durumu korumak" fiilinden –*KAn* fiilden isim yapma ekiyle meydana gelmiştir. *Kalkan* yazıtlar dönemi Türkçesinde tanıklanmaz. Eski Uygurcada (Wilkens, 2021, s. 323) ve *DLT*'de (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 680) tespit edilmiştir. *Kalkançı* meslek adı ise ilk olarak *ME*'de görülür.

1.3.3.8. *Kaplağucu*

kaplağucu 'ciltçi, kitaplara kap geçiren kimse' 28a/7. *kap+la-ğu+çı* yapısındaki sözcük ilk olarak *ME*'de Ar. *mucellid* 'cilt yapan kimse' sözcüğünün karşılığı olarak tanıklanmıştır.

1.3.3.9. *Kerpiççi*

kerpiççi 'kerpiç yapan kimse' 30a/5. *Kerpiç* için Clauson, 'güneşte kurutulmuş tuğla' anlamını verir (1972, s. 737). Räsänen de sözcüğe 'tuğla' anlamını verir ve Türkçeden Rusçaya geçtiğini belirtir (1969, s. 256). Tietze, sözcüğün Farsça olma ihtimali üzerinde durur. Ona göre kerpiç yapımında çamura saman karıştırıldığı için sözcüğün ilk hecesinin *kah* 'saman' olması muhtemeldir. Tietze, *kah* adına 'sarmak, örmek' anlamında –*piç* şeklinde bir fiil unsurunun eklenmesiyle sözcüğün elde edildiğini düşünür (2021, s. IV/217). Yazıtlar dönemi Türkçesi ve Eski Uygurcada tanıklanamayan *kerpiç* ilk olarak *DLT*'de görülür (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 160). *Kerpiççi* meslek adına ise ilk olarak *ME*'de rastlanır. *ME* dışında sözcük *İbni Mühennâ Lügati*'nde de tanıklanır (Battal 1934: 41).

1.3.3.10. *Küfreçi*

küfreçi 'anahtarıcı, çilingir' 3a/7. *Küfre* sözcüğü muhtemelen Arapça *kufl* 'kilit' sözcüğünden gelmektedir. *Mukaddimetü'l Edeb*'de sözcüğün Arapçası *كفل* 'kufl' şeklindedir. Sözcüğün *küfre* biçiminde yazılması müstensih hatası olabilir. Zira eserin Paris nüshasında sözcük *kuflçı* şeklinde yazılmıştır (Ayaz, 2020, s. 671). *Küfreçi* meslek adı, ilk olarak *ME*'de tespit edilmiştir.

1.3.3.11. *Müllikçi*

Müllikçi 'hokka ve parfüm kabı yapan kimse' 8b/4. *ME*'nin Yozgat nüshası üzerine çalışan araştırmacılardan Özkan ve Cihan bu sözcüğü *melbekçi* olarak okumuş ve sözcüğün *melbek* kökünden geldiğini ifade etmişlerdir. Özkan (2009), *melbek* için 'koku şişesi' Cihan (2021) ise 'küçük bakır sahan' anlamını vermiştir. Ayaz (2020), bu iki araştırmacıdan farklı olarak sözcüğü *müllikçi* biçiminde okumuş ve sözcüğün Far. *mül* 'şarap içki' sözcüğüne T. +*llk* ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtmiştir. Tarihsel dönem sözlüklerinde tespit edilemeyen *melbek* sözcüğünün Türkiye Türkçesi ağızlarında 'küçük bakır sahan' anlamında görülmesi dikkat çekici olsa da sözcüğün kökeni hakkında doyurucu bir açıklama yapılamamaktadır. Buna karşın *mül* sözcüğünün Klasik Türk şiirinde şarap dışında 'çiçek' ve 'bir tür ilaç' anlamlarında da kullanılmış olması (Eraslan, 2020, s. 331), ayrıca *ME*'de Ar. *cüne* ve Far. *būy-dān* sözcüklerinin Türkçe karşılığı olarak *müllikçinin* yanında tanıklanan *yıpar tablı* 'güzel koku kabı' sözcüğünün de geçmesi bu sözcüğün *müllik* olma olasılığının daha yüksek olduğunu düşündürmektedir. *Müllikçi* ilk olarak *ME*'de tespit edilmiştir.

1.3.3.12. *Sırçaçı*

sırçaçı ‘cam yapan kimse’ 6b/2. ET. *Sırçağa* sözcüğüne +çI ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. *Sırçağa* sözcüğü ilk olarak Eski Uygurcada görülmüştür (Wilkens, 2021, s. 610). Sözcük *DLT*’de de aynı biçimde tanıklanmıştır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 214). Orta Türkçe döneminde sözcükte vurgusuz orta hece ünlüsü /ı/nın düşmesi, /g/ erimesi ve özellikle Memlük Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde ç>ş değişmesi gibi birtakım fonetik değişiklikler olmuştur. Boeschoten sözcüğün Orta Türkçedeki fonetik durumunu ayrıntılı bir biçimde göstermiştir (2022, s. 293). *Sırçaçı* meslek adı ise ilk kez *ME*’de tespit edilmiştir.

1.3.3.13. *Temürçi*

temürçi ‘demir yapan, onaran kimse’ 32a/2. Yazıtlar dönemi Türkçesinden itibaren tanıklanan *temür* ‘demir’ sözcüğü Türkçenin en işlek maden adlarından biridir. Demircilik ise Türklerin en kadim mesleklerindedir. Tarihî kaynaklarda Köktürklerin demircilikle uğraştıklarına dair pek çok kayıt mevcuttur. Örneğin Çin yıllıklarında Köktürklerin Altaylarda yaşayan ve demircilikle uğraşan bir halk olduğu bilgisi kayıtlıdır (Liu, 2019, s. 14). *Temürçi*, Eski Uygurcada hem meslek hem de kişi adı olarak karşımıza çıkar (Wilkens, 2021, s. 693). *DLT*’de de *temürçi* biçiminde (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 463) tanıklanan sözcük *ME*’de Ar. *haddād* ‘demirci’ sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak verilmiştir.

1.3.3.14. *Teştçi*

teştçi ‘leğen yapan kimse leğenci’ 6b/3. Far. *teşt* ‘leğen’ (2023, URL-1) sözcüğüne T. +çI ekinin getirilmesiyle oluşan *teştçi* ‘leğenci’ meslek adı ilk olarak *ME*’de tespit edilmiştir.

1.3.3.15. *Urğançı*

urğançı ‘urgan yapan kimse, urgancı’ 45b/1. Sözcük *urğan* adına +çI isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Tietze, *urğan* sözcüğünün ET *uruk* ‘halat’ sözcüğü ve +an küçültme ekinin bir araya gelmesiyle oluştuğunu ifade eder (2021, s. VII/216). Clauson *uruk* sözcüğünün *ur-* ‘bir şeyi bir şeye vurmak, bir şeyi bir şeyin üzerine koymak’ fiilinden türediğini belirtir (1972, s. 215). *Uruk* sözcüğü müstakil olarak Eski Uygurcada tanıklanır (Wilkens, 2021, s. 801). *Urğan* sözcüğü ilk olarak Karahanlı Türkçesi dönemine ait Türkçe ilk Kur'an çevirilerinden *TİEM 73*’te kullanılmıştır (Durgunay, 2017, s. 172). *Urğançı* meslek adı ise ilk olarak *ME*’de tanıklanmıştır.

1.3.3.16. *Yarıkçı*

yarıkçı ‘zırhçı, zırh ustası’ 43b/1. *Yarık* ‘zırh’ sözcüğüne +çI ekinin getirilmesiyle oluşmuş bir meslek adıdır. *Yarık*, ilk olarak yazıtlar dönemi Türkçesinde görülür (Şirin, 2016, s. 420). Eski Uygurca (Wilkens, 2021, s. 868) ve *DLT*’de (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 393) sözcüğün *yarıklan-* ‘zırhlanmak’ şeklinde fülleşmiş biçimi de tanıklanır. ‘Zırh ustası’ anlamındaki *yarıkçı* sözcüğü ise ilk olarak *ME*’de tespit edilmiştir.

1.3.3.17. *Yonuçı*

yonuçı ‘ağaç yontarak araç gereç yapan kimse, marangoz’ 34b/4. ET *yon-* ‘kesmek, yontmak’ fiiline –*GU* fiilden isim yapma eki ve +çI isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Sözcüğün *ME*’de *yonuçı* ve *yonğuçı* olmak üzere iki biçimi vardır. Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde görülmeyen sözcük, ilk olarak *ME*’de tanıklanır.

1.3.3.18. *Yuguçı*

Yuguçı ‘çamaşır yıkayan kimse, yıkayıcı’ 34b/2. ET *yu-* ‘yıkamak’ fiiline –*GU* fiilden isim yapma eki ve +çI isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşan bir meslek adıdır. Yazıtlar dönemi Türkçesinde tanıklanmayan *yu-* fiili ilk olarak Eski Uygurcada görülür. *Yuguçı* meslek adı da yine ilk olarak Eski Uygurcada tespit edilmiştir (Wilkens, 2021, s. 917). *DLT*’de (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 281) *yugçı* biçiminde görülen sözcük *ME*’de *yuguçı* biçiminde tespit edilmiştir.

1.4. Ticaretle İlgili Meslekler

1.4.1. *Fuḳḳā’çi*

fuḳḳā’çi ‘bira yapan kimse’ 34a/1. Ar. *fuḳā’ī* ‘tahıl veya meyvelerden yapılan bir tür şerbet, bira’ (Ayaz, 2020, s. 415) sözcüğüne +çI ekinin eklenmesiyle oluşan bir meslek adıdır. Yazıtlar dönemi Türkçesi ve Eski Uygurcada tanıklanmayan *fuḳḳā’* sözcüğü, Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig’de tespit edilmiştir (1979, s. 168). *Fuḳḳā’çi* meslek adı ise ilk olarak *ME*’de tanıklanmıştır.

1.4.2. *Ḥamr satğuçı*

Ḥamr satğuçı ‘şarap satan kimse’ 34a/2. Ar. *ḥamr* ‘şarap’ sözcüğü ve T. *satğuçı* ‘satıcı’ sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan ‘şarap satıcısı’ anlamında bir meslek adıdır. *ME*’de Ar. *ḥammār* ‘şarapçı’ sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.

1.4.3. *Çoğān satğuçı*

çoğān satğuçı ‘çöven satan kimse’ 38a/2. Güncel Türkçe Sözlük’te *çöven* sözcüğünün anlamı ‘Kökü ve dalları, suyu sabun katılmış gibi köpürten, kir temizleyici bir bitki, sabun otu, helvacı kökü (*Saponaria officinalis*)’ olarak verilmiştir (2023, URL-2). Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmayan sözcük ilk olarak *ME*’de görülür. Sözcük *ME* dışında *İbni Mühennâ Lügati* (Battal, 1934, s. 26) ve *Kitāb al- İdrāk*’ta da tanıklanır (Caferoğlu, 1931, s. 31). *çoğān satğuçı* meslek adı ise ilk olarak *ME*’de tespit edilmiştir.

1.4.4. *Ot satğuçı*

ot satğuçı ‘şifalı otlar satan kimse, aktar’ 36a/3. ET *ot* sözcüğü hem ‘çimen, kuru ot’ anlamlarında hem de ‘şifalı bitki, ilaç’ anlamlarında kullanılır. *Ot* sözcüğü ‘ilaç’ anlamında yazıtlar dönemi Türkçesinde tanıklanmaz. Eski Uygurca döneminde hem müstakil olarak hem de *em* ‘ilaç’ sözcüğüyle ikileme şeklinde görülür (Wilkens, 2021, s. 517). Sözcük, Karahanlı Türkçesinde de ‘çimen’ ve ‘ilaç’ anlamlarını korur. *ME*’de görülen *ot satğuçı* meslek adı ise Ar. *aṭṭār* sözcüğünü karşılamak için kullanılmıştır. Dolayısıyla bu meslek ‘eczacı’ anlamından daha çok ‘şifalı ve güzel kokulu otlar satan kimse, aktar’ anlamındadır.

1.4.5. *Sahsık satğuçı*

sahsık satğuçı ‘çömlek satan kimse’ 6b/1. *Sahsık* sözcüğünün kökeni tartışmalıdır. Clauson, *sasık* şeklinde madde başı yaptığı sözcüğün hapax olduğunu ve kesinlikle alıntı bir sözcük olduğunu ifade eder (1972, s. 856). Tenişev, sözcüğün fonetik gelişiminin *sağsığ > sasık* biçiminde olduğunu ve genetik olarak **sağsığ ~ sasiğ, sağız* ‘kil, çamur, balçık’ adının türevi olarak açıklanabileceğini belirtir (2001, s. 385). Räsänen, sözcüğün Almanca *Sachsen* ‘Saksonya’ sözcüğünden geldiğini düşünür (1969, s. 393). Yazıtlar dönemi Türkçesi ve Eski Uygurcada görülmeyen sözcük ilk olarak Karahanlı Türkçesinde tanıklanır. *DLT*’de *sagızlıg* ‘katıksız çamuru olan yer’, *sagız toprak* ‘kuru çamur, saf çamur’ örneklerinde sözcük *sagız* şeklinde görülür (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 217). Orta Türkçe döneminde sözcük çeşitli fonetik biçimlerde tanıklanmaya devam eder (Boeschoten, 2022, s. 274). *Sahsık satğuçı* meslek adı ise ilk olarak *ME*’de tespit edilmiştir.

1.4.6. *Sirke satğuçı*

sirke satğuçı ‘sirke satan kimse’ 40a/1. Yazıtlar dönemi Türkçesinde tanıklanmayan *sirke* sözcüğü ilk olarak Eski Uygurcada görülür (Wilkens, 2021, s. 616). Clauson, sözcüğün İrani dillerden alıntı olduğunu düşünür (1972, s. 850). Doerfer, kültür tarihi açısından İrani bir dilden gelme olasılığının daha yüksek olduğunu belirtir (1967, s. 247). *Sirke satğuçı* meslek adı ilk olarak *ME*’de tanıklanır.

1.4.7. *Şīreçi*

şīreçi ‘üzüm şırası yapan veya satan kimse’ 37b/1. Far. *şīre* ‘mayalanmamış üzüm suyu’ sözcüğüne +çI ekinin getirilmesiyle oluşan bir meslek adıdır. Sözcük ilk olarak *ME*’de tespit edilmiştir.

1.4.8. *Şorbacı*

şorbacı ‘çorba yapan ya da satan kimse, çorbacı’ 38b/2. Far. *şorba* ‘çorba’ sözcüğüne +çI ekinin eklenmesiyle oluşan bir meslek adıdır. İlk olarak *ME*’de tanıklanmıştır.

1.4.9. *Ton satğuçı*

ton satğuçı ‘giysi satan kimse, manifaturacı’ 40a/7, 40b/1. *Ton* sözcüğü Eski Türkçede ‘giysi, kıyafet’ anlamına gelen temel sözcüklerden biridir. Yazıtlar dönemi Türkçesinden itibaren tanıklanır (Şirin, 2016, s. 334). Sözcük *ME*’de *ton satğuçı* biçiminde meslek adı olarak Ar. *bezzāz* ‘manifaturacı’ (2023, URL-1) sözcüğüne karşılık olarak kullanılmıştır.

1.4.10. *Yağcı*

yağcı ‘yağcı, yağ üreten kimse’ 35a/7. *Yağcı* meslek adı ilk olarak Eski Uygurcada tanıklanır (Wilkens, 2021, s. 852). Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülmeyen sözcük, *ME*’de tekrar görülür.

1.4.11. *Yıd satğuçı*

yıd satğuçı ‘güzel koku satan kimse’ 33b/3. ET *yıd* ‘koku’ sözcüğü ve *satğuçı* ‘satıcı’ sözcüklerinden oluşan meslek adı, *ME*’de Ar. *aṭṭār* ‘aktar’ ve *ıṭr tīb* ‘güzel koku’ sözcüklerinin Türkçe karşılığı olarak verilmiştir.

1.4.12. *Yip satğuçı*

yip satğuçı 'ip satan kimse' 31b/1. ET *yip* 'ip' ve *satğuçı* 'satıcı' sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan bir meslek adıdır. *ME*'de Ar. *ğazzāl* 'eğrilen iplik' sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak *yip satğuçı* ve *yipek satğuçı* sözcükleri verilmiştir.

1.5. Güvenlikle İlgili Meslekler

1.5.1. *Alpağut*

alpağut 'askerler, savaşçılar' 203a/4. Clauson, sözcüğün yapısının *alp+a-gut* biçiminde olduğunu düşünür ve Mo. *alban* 'kişi başı verilen vergi' sözcüğüyle ilişkilendirilmesinin yanlış olduğunu belirtir (1972, s. 128). Doerfer, *alp* sözcüğünün Moğolca biçimi olan *alb*'in Türkçeden ödünçlendiğini düşünür ve Türkçeden Samoyedce gibi başka dillere verildiğini ifade eder (1965, s. 110). Erdal, *OTWF*'de sözcüğün yapısını *alp+agu+t* şeklinde açıklar (1991, s. 81). Erdal'ın da ortaya koyduğu gibi sözcüğün ET *alp* adına +*AgU* topluluk ifade eden isimden isim yapma eki ve +*t* çokluk ekinin getirilmesiyle oluştuğu açıktır. Sözcük ilk olarak *alpagu* biçiminde Kül Tigin yazıtında görülür (Şirin, 2016, s. 416). *Alpagut* biçimi ise ilk olarak Eski Uygurcada tanıklanır (Wilkens, 2021, s. 36). Kaşgarlı, *DLT*'de sözcüğün anlamını 'cesur savaşçı, kahraman' olarak vermiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 74). *Alpagut ME* dışında Orta Türkçenin diğer eserlerinde de çeşitli fonetik değişikliklerle tanıklanmıştır (Boeschoten, 2022, s. 26).

1.5.2. *Basğak*

basğak 'polis, denetim görevlisi' 24b/4. *Bas-* fiili yazıtlar dönemi Türkçesinde 'bastırmak' anlamı dışında 'hükümlanlık etmek, egemenlik kurmak' anlamıyla da oldukça işlek kullanılmıştır. Şirin, fiilin yazıtlardaki yedi farklı anlamını ortaya koyar (2016, s. 722). *Bas-* fiiline –*Gak* fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşan *basğak* sözcüğüne ilk olarak Eski Uygurcada rastlanır. Wilkens, sözcüğe 'vali, denetim görevlisi' anlamını vermiştir (2021, s. 145). Karahanlı Türkçesinde tanıklanmayan *basğak Mukaddimetü'l Edeb*'in Yozgat nüshasında tekrar görülür. Sözcük *ME*'de Ar. *şihne* 'denetim memuru, zabıta' (2023, URL-1) sözcüğünü karşılamak için kullanılmıştır.

1.5.3. *Başakçı*

Başakçı 'ok ucu yapan kimse' 42b/2. *Baş* sözcüğüne +*Ak* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşan *başak* sözcüğü yazıtlar dönemi Türkçesi ve Eski Uygurcada tanıklanmaz. Sözcük ilk olarak Karahanlı Türkçesinde tespit edilir. *Başak*, *DLT*'de 'okun ve mızrağın uç kısmındaki demir, temren' anlamında tanıklanır (Ercilasun & Akkoyunlu 2014, s. 162). *Başakçı* meslek adı ise ilk olarak *ME*'de görülür.

1.5.4. *Bekçi*

Bekçi 'bekçi' 124b/4. ET *bek* 'katı, sert, sağlam' sözcüğüne +*çI* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşan sözcük ilk olarak Eski Uygurcada görülür (Wilkens, 2021, s. 156). Karahanlı Türkçesinde görülmeyen sözcük, *ME*'de Ar. *hāris* ve *hurrās* 'muhafız' sözcüğünün karşılığı olarak tespit edilmiştir.

1.5.5. *Çerig*

Çerig 'asker' 83b/3, 194a/1, 311b/4. *Çerig* ilk olarak yazıtlar dönemi Türkçesinde görülür (Şirin, 2016, s. 416). Clauson, *çerig* maddesinde sözcükle ilgili Kaşgarlı'nın görüşlerini verir. Onun *DLT*'de *çerig* sözcüğünün kökü olarak gösterdiği *çer*'i, bir isim kökü olduğundan morfolojik olarak birleştirmenin mümkün olmadığını belirtir (1972, s. 427). Räsänen, Çağataycadaki *çeren* sözcüğünden hareketle ET'de *çer-* 'savaşmak' fiilinin olabileceğini düşünür ve sözcüğün kökünü bu fiile bağlar (1969, s. 105).

Çerig ME'de hem Ar. *ceyyş* 'asker' hem de Ar. *harb* 'savaş' sözcüklerini karşılamak için kullanılmıştır. Sözcüğün diğer Harezmi Kıpçak Türkçesi eserlerinde de 'asker' ve 'savaş' anlamlarında olduğu görülmektedir (Boeschoten, 2022, s. 112).

1.6. Sanatla İlgili Meslekler

1.6.1. *Barbatçı*

Barbatçı 'arp çalan kimse' 32b/3. Far. *barbat* 'kısa saplı telli çalgı' sözcüğüne T. +*çI* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşan bir meslek adıdır. *DLT*'de *barbat* anlamında *bu.çı* sözcüğü vardır. Kaşgarlı bu çalgıyla ilgili "Kopuz. Utlardan en çok inleyen tür. O, bir ut (barbat) türüdür." açıklamasını yapar (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 420). *Barbatçı* sözcüğü ise ilk olarak *ME*'de tanıklanır. *ME* dışında Orta Türkçenin edebî eserlerinden *Hüsrev ü Şîrin* ve *Muhabbetname*'de de görülmüştür (Boeschoten, 2022, s 72).

1.6.2. *Çengçi*

Çeṅḡi ‘sazcı, zilci’ 26a/3, 32b/5. Far. *çeṅḡ* ‘arpa benzeyen bir çeşit telli çalgı’ sözcüğüne T. +çI isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle meydana gelen bir meslek adıdır. *Çeṅḡ* ilk olarak *DLT*’de tanıklanır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 492). *Çeṅḡi* meslek adı ise ilk kez *ME*’de tespit edilmiştir.

1.6.3. *Irlaḡuçı*

Irlaḡuçı ‘şarkı söyleyen kimse, şarkıcı’ 33a/1. ET *ır/yır* ‘şarkı, türkü’ sözcüğüne +IA isimden fiil yapma eki ve –GU fiilden isim yapma eki ve +çI isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşan bir sözcüktür. *Ir* ‘şarkı’ ve *ırla-* ‘şarkı söylemek’ sözcükleri Eski Uygurca döneminden itibaren tanıklanır (Wilkens, 2021, s. 290-291). ‘Şarkıcı’ anlamındaki ilk sözcük *DLT*’de tanıklanan *yıragu* sözcüğüdür (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 363). *Irlaḡuçı* sözcüğü ise ilk olarak *ME*’de tanıklanır. *Irlaḡuçı* dışında Orta Türkçede şarkıcı meslek adını karşılamak için *ırçı*, *ırlayıcı*, *yırlayıcı*, *ırlavçı* sözcükleri kullanılmıştır (Boeschoten, 2022, s. 150).

1.6.4. *Ḳopuzçı*

Ḳopuzçı ‘kopuz çalan kimse’ 32b/3. Yazıtlar dönemi Türkçesinde görülmeyen *kopuz* sözcüğü ilk olarak Eski Uygurcada tanıklanır (Wilkens, 2021, s. 393). Sözcüğün ilk tanıklandığı metin olan *Edgü Ögli Tigin ile Anıḡ Ögli Tigin*’i yayımlayan Hamilton, *kopuz*’un *kop-* ‘dağılmak, kopmak, patlamak’ fiilinden +z fiilden isim yapma ekiyle türediğini düşünür (2015, s. 187). Clauson, sözcüğü *kobuz* biçiminde okur ve herhangi bir etimoloji yapmaz. Türkçeden diğer Altay dillerine çeşitli fonetik değişikliklerle geçtiğini kaydeder (1972, s. 293). *DLT*’de sözcüğün *kopza-* ‘kopuz çalmak’, *kopzal-* ‘kopuz çalınmak’, *kopzaş-* ‘kopuz çalmada yarıştırmak’, *kopzat-* ‘kopuz çaldırmak’ türevlerinin yanı sıra *kopuzlug kişi* ‘kopuzu olan kişi’ biçimi de görülür (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 729). *Ḳopuzçı* sözcüğü ise Orta Türkçe döneminden itibaren görülür. Sözcük, *ME*’de Ar. *mutrib* sözcüğünü karşılamak için kullanılmıştır.

1.7. Sağlıkla İlgili Meslekler

1.7.1. *Haccām*

Haccām ‘hacamat yapan kimse’ 76a/1. Ar. *haccāmat* ‘Vücudun herhangi bir yerini hafifçe çizip üzerine boynuz, bardak veya şişe oturtarak kan alma’ (2023, URL-2) anlamındaki sözcük *ME*’de *haccām neşter birle sançtı* ‘‘Hacamatçı neşterle kesti’’ cümlesinde görülür. Sözcük, *ME* dışında *Kıyasü’l Enbiya*’da da tanıklanmıştır (Boeschoten, 2022, s. 133).

1.7.2. *Kölük Otacısı*

Kölük otacısı ‘veteriner’ 34b/6. ET *kölük* ‘yük hayvanı’ sözcüğüyle ET *otacı* ‘doktor, hekim’ sözcüğünün teklik üçüncü şahıs iyelik eki almış biçiminin bir araya gelmesiyle oluşan *kölük otacısı* meslek adı *ME*’de Ar. *bayḡār* sözcüğünü karşılamak için kullanılmıştır. Sözcük, tespit edilebildiği kadarıyla Türkçenin veteriner anlamı en eski sözcüğüdür.

1.7.3. *Ṭabīb*

Ṭabīb ‘hekim, doktor’ 72a/1. Arapça olan *ṭabīb* ‘doktor’ meslek adı *ME*’de Ar. hem *ṭabīb bol-* birleşik fiilinde hem de müstakil olarak tanıklanmıştır. Sözcük, Türkçede ilk olarak *Mukaddimetü’l Edeb*’in *Yozgat* nüshasında görülmüştür.

1.8. Hizmetle İlgili Meslekler

1.8.1. *Dāye*

Dāye ‘süt nine, dadı’ 26a/5. Farsça olan meslek adı *ME*’de Ar. *ḡādīm* ‘hizmetçi’ sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak verilmiştir. Türkçe açıklamada *dāye* sözcüğüyle beraber *oḡlanḡa ṭımār ḡılḡan kişi* sözcüğünün de verilmesi sözcüğün ‘dadı’ anlamında kullanıldığını göstermektedir.

1.8.2. *Suwçı*

Suwçı ‘su taşıyan kişi, sucu’ 30b/7. ET *sub* ‘su’ sözcüğünün sonundaki /b/ sesinin sızıcılaşarak /w/ye dönüşmesi sonucu *suw* biçimini alan sözcüğe +çI ekinin getirilmesiyle oluşan bir meslek adıdır. Clauson, sözcüğün Eski Türkçede sulamacılık ve denizcilik olmak üzere iki farklı mesleki kolu ifade etmede kullanıldığını belirtir (1972, s. 785). *DLT*’de ‘suyun paylaşımını idare eden kimse’ anlamındaki *tudun* sözcüğünün (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 172) varlığı Eski Türklerde suya ulaşımın güçlüğünün ve dağıtımının bir otorite tarafından yürütüldüğünün göstergesidir. *Suwçı* Orta Türkçe döneminde temizlik alanında da kullanır. Örneğin *İbni Mühennâ Lüḡati*’nde *suwçı* ‘hamamcı’ anlamında tanıklanır (Battal, 1934, s. 64). Sözcük *ME*’de ise Ar. *saḡḡā* ‘su taşıyan kimse’ sözcüğüne karşılık kullanılmıştır.

1.8.3. *Şarābdār*

Şarāb-dār ‘saki, içki dağıtan kimse’ 34a/1. Ar. *şarāb* ‘içki’ sözcüğüyle Far. *dār* ‘tutan’ sözcüğünün bir araya gelmesiyle oluşan bir meslek adıdır.

1.8.4. *Tapugçı*

Tapugçı ‘sultanın ya da beyin ata binmesine yardım eden kişi’ 26a/7. ET *tap-* ‘hizmet etmek’ fiiline $-(X)g$ fiilden isim yapma eki ve $+çI$ isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşan bir meslek adıdır. Yazıtlar döneminde görülmeye sözcük Eski Uygurcada *tapıgçı/ tapagçı* biçimlerinde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021, s. 674). Şen, sözcüğün Eski Türkçede genellikle kişisel hizmette bulunan bütün çalışanları karşılamakla birlikte özel olarak hizmetlilerin adlandırılmasında kullanıldığını belirtir (2007, s. 291). *DLT*’de *tapugçı* biçiminde ve ‘köle, hizmetçi’ anlamında tanıklanan sözcük *ME*’de de *tapugçı* biçiminde görülür. Eserde Ar. *şakirī şakiriyye* ve Far. *rikāb-dār* ifadelerine karşılık olarak verilen *tapugçı oğlan* ve *üzengü tutan* sözcük gruplarından hareketle sözcüğün *ME*’de ‘hizmetçi’ anlamında ziyade özel olarak ‘Sultanın ya da beyin ata binmesine yardım eden kişi’ anlamında kullanıldığı görülmektedir.

1.9. Ulaştırma ile İlgili Meslekler

1.9.1. *Katırcı*

Katırcı ‘katırları ile taşımacılık yapan veya katırlarını kiraya vererek işleten kimse’ 45b/6. *Katır* ‘kısırak ile erkek eşeğin çiftleşmesinden doğan hayvan’ sözcüğüyle $+çI$ ekinin bir araya gelmesinden oluşan bir meslek adıdır. Yazıtlar dönemi Türkçesinde tanıklanmayan *katır*, ilk olarak Eski Uygurcada görülür (Wilkens, 2021, s. 345). Sözcüğün Türkçe mi yoksa İrani bir dil kökenli mi olduğu tartışmalıdır. Clauson, *kat-* fiiliyle ilişkili olmasının zorlama olacağını düşünür (1972, s. 604). Eren, Türkçe kökenli olduğunu düşünür ve Türkçeden Moğolcaya ve Farsçaya geçtiğini, Bulgarca, Sırpça gibi Balkan dillerinde de kullanıldığını belirtir (2020, s. 270). Doerfer, İrani bir dilden alıntı olma olasılığı üzerinde durur (1967, s. 391). Wilkens, Soğdca *xrtry ~ yrtr*’k sözcüğünden geldiğini düşünür (2021, s. 345). *Katırcı* meslek adı ise ilk olarak *ME*’de tespit edilmiştir.

1.9.2. *Kemiçi*

Kemiçi ‘gemici, kaptan’ 31b/3. *Kemi* ‘su üstünde yüzen insan veya yük taşımaya yarayan ulaşım aracı’ sözcüğüne $+çI$ ekinin getirilmesiyle oluşan bir meslek adıdır. Yazıtlar dönemi Türkçesinde tanıklanmayan *kemi* ve *kemiçi* sözcükleri Eski Uygurca döneminden itibaren görülmeye başlar (Wilkens, 2021, s. 363). Karahanlı Türkçesinde görülmeyen *kemiçi* sözcüğü *ME*’de Ar. *mellāh* ‘denizci, gemici, kaptan’ (2023, URL-1) sözcüğünü karşılamak için kullanılmıştır.

1.9.3. *Kemi yonguçı*

Kemi yonguçı ‘gemi yapımıyla uğraşan kimse’ 31b/4. *Kemi* ve *yon-ğuçı* sözcüklerinin bir araya gelmesinden oluşan ‘gemi ustası’ anlamında bir meslek adıdır. *Yon-* ‘yontmak’ fiili yazıtlar dönemi Türkçesinde tanıklanmaz. Clauson, sözcüğün Eski Türkçedeki temel anlamının ‘kesmek’ olabileceğini ama fiilin daha çok ‘oymak’ anlamında kullanıldığını belirtir (1972, s. 942). Yazıtlar döneminde görülmeyen *yon-* fiili Eski Uygurcadan itibaren tanıklanmaya başlar (Wilkens, 2021, s. 913). *Kemi yonguçı* meslek adı ise ilk olarak *ME*’de görülür. Ar. *seffān* ‘gemi ustası’ sözcüğünü karşılamak için kullanılmıştır.

1.9.4. *Kılavuz*

Kılavuz ‘kılavuz, yol gösteren kimse’ 140b/6. Sözcük ilk olarak Tuna Bulgar yazıtlarında *kolovr-os* şeklinde görülür (Tekin, 1987, s. 48). Eski Uygurcada görülmeyen sözcük, *DLT*’de *Kalın kaz kulabuzsuz bolmas* “Kalın kaz sürüsü ancak kılavuzla uçabilir” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 212) atasözünde *kulabuz* biçiminde karşımıza çıkar. Clauson, sözcüğün Persçeden alıntı olduğunu düşünür (1972, s. 617). Doerfer, sözcüğün Türkçe kökenden ziyade kaybolan bir Orta Asya dilinden alıntı olabileceğini kaydeder (1967, s. 493). Tekin ise sözcükle ilgili Menges’in görüşlerini verir. O da Menges gibi sözcüğün *kol-a+vuz* ($vuz < guz < gur^2$) yapısında olduğunu düşünür ve Türkçe kökenli olduğunu savunur (1987, s. 48). *Kılavuz* sözcüğü *ME*’de Ar. *delīl* ‘rehber’ sözcüğünü karşılamak için kullanılmıştır.

1.9.5. *Salçı*

Salçı ‘sal yapımıyla uğraşan kimse’ 32a/1. *Sal* sözcüğüne $+çI$ ekinin getirilmesiyle meydana gelen bir sözcüktür. Yazıtlar dönemi Türkçesi ve Eski Uygurcada görülmeyen sözcük ilk olarak *DLT*’de ‘şişirilmiş tulumların, kamışların veya dalların yan yana getirilmesiyle yapılan sal’ anlamında görülür (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 801). *Salçı* meslek adı ilk olarak *ME*’de tanıklanır. Sözcük Ar. *rammās* ‘sal ustası’ (Ayaz, 2020, s. 816) sözcüğünü karşılamak için kullanılmıştır.

1.10. Devlet İşleri ve Yöneticilikle İlgili Meslekler

1.10.1. *Bitigüçi*

Bitigüçi ‘kâğıtçı, yazıcı’ 28a/6. *Biti-* ‘yazı yazmak’ fiili ilk olarak yazıtlar dönemi Türkçesinde tanıklanır. Fiilin ettirgen biçimi *bitit-* ‘yazı yazdırmak’ ve *-g* fiilden isim yapma eki almış biçimi *bitig* ‘yazıt, yazı’ sözcükleri de yazıtlarda tanıklanır (Şirin, 2016, s. 532). Clauson, sözcüğün kökünün *bit* olduğunu ve Çince *pi* ‘yazı fırçası’ sözcüğünden geldiğini ifade eder (1972, s. 299). *Bitigüçi* meslek adı *biti-* eylemine *-GU* fiilden isim yapma eki ve *+çI* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle meydana gelmiştir. *Bitigü* ‘yazı takımı’ sözcüğü ilk olarak Eski Uygurcada tanıklanır (Wilkins, 2021, s. 181). Eski Uygurcada *bitigüçi* sözcüğüyle aynı anlama gelen bir de *bitikâçi* sözcüğü vardır. Şen, bu iki meslek adının köken itibarıyla farklı olduğunu, *bitikâçi* sözcüğünün Süryanice *petkâ* ‘belge’ sözcüğünden geldiğini belirtir (2007, s. 185). *Kutadgu Bilig*’de *bitigçi* (<*biti-g+çi*) biçiminde ‘yazıcı’ anlamında görülür (Arat, 1979, s. 95). *Mukaddimetü’l Edeb*’de *bitigüçi*, Ar. *varrâk* ‘kâğıtçı, yazıcı’ sözcüğünü karşılamak için kullanılmıştır.

1.10.2. *Dildem*

Dildem ‘tercüman, çevirmen’ 315a/7. Cihan, çalışmasının dizin bölümünde sözcüğün Farsça kökenli olduğu notunu düşmüştür (2021, s. 495) ancak sözcüğün *ti-* ‘demek, söylemek’ fiilinden *-l* fiilden isim yapma eki ve *+Dam* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluştuğu açıktır. Yazıtlar dönemi Türkçesi ve Eski Uygurcada tanıklanmayan *tildam/tildem* sözcüğü ilk olarak *KB*’de ‘söz ustası, hatip’ anlamında tanıklanmıştır (Arat, 1979, s. 441). *ME*’de ise sözcük Ar. *tercümân* sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak geçmektedir.

1.10.3. *Harâc alguçı*

Harâc alguçı ‘vergi memuru’ 24b/5. Ar. *harâc* ‘bir çeşit vergi’ sözcüğü ve T. *alguçı* ‘alıcı’ sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan ‘vergi memuru’ anlamında bir meslek adıdır. Yazıtlar dönemi Türkçesi ve Eski Uygurcada tanıklanmayan *harâc* ilk olarak Karahanlı Türkçesiyle kaleme alınan satır altı Kur’an tercümelelerinde ve *Mukaddimetü’l Edeb*’de tanıklanır. Sözcük *ME*’de Ar. *mekkâs* ‘Tüccardan öşür ve bağ toplamakla görevli kimse, gümrük memuru, gümrükçü’ (2023, URL-1) sözcüğünün karşılığı olarak verilmiştir.

1.10.4. *Ķādī*

Ķādī ‘kadı, hâkim’ 85a/1, 185a/7, 242b/2, 299b/2, 312b/6. Arapçadan alıntı olan *Ķādī* sözcüğü Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde tanıklanmaz. Sözcük ilk olarak *ME*’de tespit edilmiştir.

1.10.5. *İmām*

İmām ‘cemaate namaz kıldırın kimse’ 141a/6. Arapça olan *imām*, Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde tespit edilmemiştir. Sözcük, ilk olarak *ME*’de görülmüştür.

1.10.6. *Melik*

Melik ‘hakan, hükümdar’ 265a/6. Arapçadan alıntı olan sözcük yazıtlar dönemi Türkçesinde görülmez. Sözcük, Eski Uygurcada *Melik Buka* kişi adında görülür (Karadavut, 2022, s. 120). *Kutadgu Bilig*’de ‘hükümdar’ anlamıyla ilk olarak *Kutadgu Bilig*’de tanıklanır (Arat, 1979, s. 309). Sözcük, *ME*’de de aynı anlamda tespit edilmiştir.

1.10.7. *Sultān*

Sultān ‘hakan, hükümdar’ 65a/6. Arapçadan alıntı olan *sultān* yazıtlar dönemi Türkçesinde tanıklanmaz. Sözcük, Eski Uygurcada *Sultan Buka* kişi adında geçer (Karadavut, 2022, s. 120). Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Kutadgu Bilig*’de *ilig* ve *melik* dışında iki kez *sultān* sözcüğü de ‘hükümdar’ anlamında kullanılmıştır (Arat, 1979, s. 409). Sözcük *ME*’de de aynı anlamda tespit edilmiştir.

1.10.8. *Vezīr*

Vezīr ‘bey, bakan, paşa’ 97b/6. Arapçadan alıntı olan sözcük Eski Türkçede tanıklanmaz. Sözcük ilk olarak Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Kutadgu Bilig*’de görülür (Arat, 1979, s. 510). *Vezīr*, *ME*’de de aynı anlamda tespit edilmiştir.

2. Sonuç

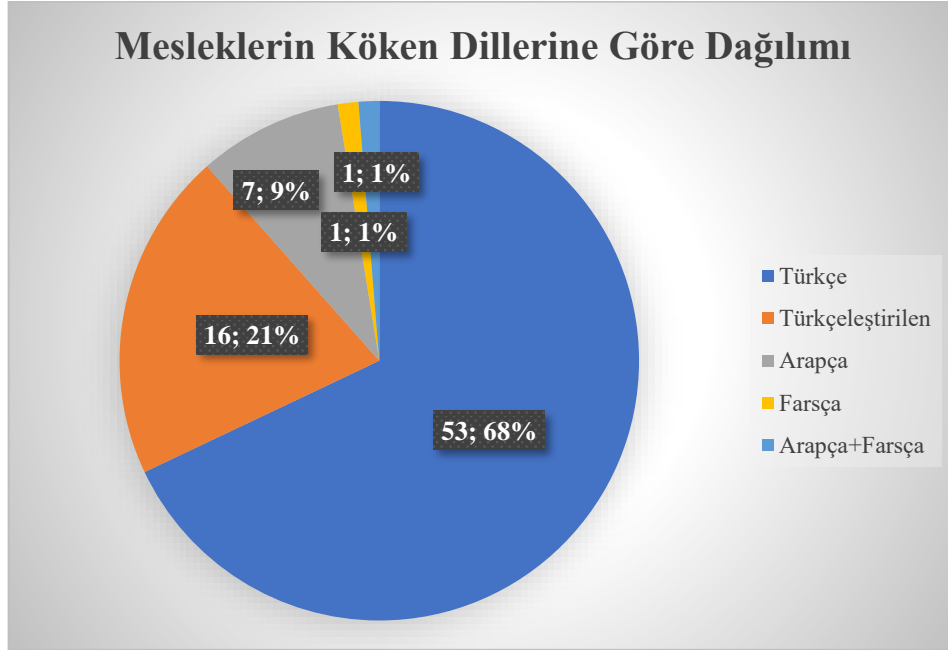
Mukaddimetü’l Edeb’in Yozgat nüshasında yetmiş sekiz meslek adı tespit edilmiştir. Bu meslek adlarının üçü hayvancılık, üçü avlanma, dokuzu giyim kuşam, dördü gıda beslenme, on sekizi günlük hayat ve ev eşyası, on ikisi ticaret, beşi güvenlik, dördü sanat, üçü sağlık, dördü hizmet, beşi ulaştırma, sekizi de devlet işleri ve yöneticilikle ilgilidir.

Bu yetmiş sekiz meslek adının köken dillerine bakıldığında altmış sekizinin Türkçe olduğu görülmektedir. Bu altmış üç sözcüğün elli üçü Türkçe kök ve gövdelere *+çI*, *-DAçI* *+DAm*, *-GUçI* eklerinin ve *satğuçı* sözcüğünün getirilmesiyle on altısı da Arapça ve Farsça sözcüklere Türkçe *alguçı* ile *satğuçı* sözcüğünün ve *+çI* ekinin getirilmesiyle Türkçeleştirilen

sözcüklerden oluşmaktadır. Kalan meslek adlarının yedisi Arapça, biri Farsça, biri de Arapça+Farsça melez sözcükten oluşmaktadır.

Eserde meslek adı yapımında en çok kullanılan ekin kırk yedi örnekle *+çI* eki olduğu belirlenmiştir. Türkçenin en eski ve en işlek isimden isim yapma eklerinden biri olan bu ekin örnek sözcüklerdeki ana morfosemantik işlevi 'bir nesneyi üreten/yapan kimse' anlamında kullanılmasıdır. Zira eserde özellikle bir nesneyi satan kişiyi belirtmek için *satğuçı* sözcüğünün kullanılması bu fikri güçlendirmektedir. Bu işlev dışında ekin 'bir nesneyi çalan kimse' örn. *barbatçı*, 'bir nesnenin tamirini yapan kimse' örn. *başmakçı*, 'bir taşıtı süren kimse' örn. *kemiçi*, 'bir işin eğitimini alan veya veren kimse' örn. *esrüçi*, *iterçi* gibi çeşitli morfosemantik işlevlerinin olduğu tespit edilmiştir.

Eserde Arapça sözcüklere Türkçe karşılık olarak verilen meslek adlarının köken dillerine göre yüzdelik dağılımı şu şekildedir:

Grafik 1. Mesleklerin Köken Dillerine Göre Dağılımı

Görüldüğü üzere *Mukaddimetü'l Edeb*'in Yozgat nüshasında Türkçe kökenli olan ve Türkçe sözcük veya ek alma sonucu Türkçeleştirilen meslek adlarının oranı %89'dır. Bu oran Türkçenin terim üretme gücünü ifade etmesi bakımından önemli bir göstergedir.

Tespit edilen meslek adlarının Türk dili tarihi içerisindeki durumuna bakıldığında *cemmâzeci*, *badaçı*, *başmakçı*, *içükçi*, *könçi*, *na'leynçi*, *sünglegüçi*, *yüwçi*, *unçı*, *tişegüçi*, *'alemçi*, *altunçı*, *baş yülügüçi*, *bıçaqçı*, *çenberçi*, *haymeçi*, *kalқанçı*, *kaplağuçı*, *kerpiççi*, *küfreçi*, *müllikçi*, *sırçaçı*, *teştçi*, *urğançı*, *yarıqçı*, *yigneçi*, *yonuçı*, *fukkā'çi*, *hamr satğuçı*, *çoğān satğuçı*, *ot satğuçı*, *saḥsık satğuçı*, *sirke satğuçı*, *şireçi*, *şorbaçı*, *ton satğuçı*, *yıd satğuçı*, *yip satğuçı*, *başakçı*, *barbatçı*, *çengçi*, *urlağuçı*, *kopuzçı*, *haccām*, *kölük otacısı*, *tabīb*, *dāye*, *katırcı*, *kemi yonguçı*, *salcı*, *kādī*, *imām* meslek adlarının ilk olarak *Mukaddimetü'l Edeb*'in Yozgat nüshasında tanıklandığı tespit edilmiştir.

Eserde tespit edilen meslek adları dönemin sosyal, kültürel, ekonomik yönleri açısından da birtakım bilgiler vermektedir. Ticaret, ulaşım ve zanaatkarlıkla ilgili meslek adlarının eserdeki örnekleri XIII. yüzyılda Harezmi'de yaşayan Türklerin çalışma hayatının canlılığını göstermektedir. Güvenlik, sağlık, yöneticilik başlıklarındaki mesleklerin varlığı da devlet otoritesinin sağlamlığına işaret etmektedir.

Mukaddimetü'l Edeb'deki mesleklerin günümüzdeki durumuna bakıldığında *tişegüçi*, *çenberçi*, *kalқанçı*, *yarıqçı*, *başakçı*, *kādī*, ve *vezir* mesleklerinin endüstriyel, sosyoekonomik, teknolojik gelişmeler nedeniyle kayb olduğu; *cemmâzeci*, *badaçı*, *içükçi*, *könçi*, *na'leynçi*, *sünglegüçi*, *yüwçi*, *baş yülügüçi*, *haymeçi*, *kaplağuçı*, *küfreçi*, *sırçaçı*, *yuguçı*, *fukkā'çi*, *hamr satğuçı*, *teştçi*, *yonuçı*, *çoğān satğuçı*, *ot satğuçı*, *saḥsık satğuçı*, *sirke satğuçı*, *ton satğuçı*, *yıd satğuçı*, *yip satğuçı*, *barbatçı*, *çengçi*, *urlağuçı*, *haccām*, *kölük otacısı*, *dāye*, *tapugçı*, *kemi yonguçı*, *harāc alğuçı*, mesleklerinin farklı adlarla yaşamaya devam ettiği; *awçı*, *teweçi*, *başmakçı katırcı*, *etmekçi*, *etçi*, *unçı*, *'alemçi*, *altunçı*, *kopuzçı*, *bıçaqçı*, *temürçi*, *yigneçi*, *şireçi*, *şorbaçı*, *yağcı*, *bekçi* ve *tabīb* mesleklerinin de çeşitli fonetik değişikliklerle veya aynı şekilde yaşadığı ve icra edildiği belirlenmiştir.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
Bk.	Bakınız
DLT	Dîvânü Lugâti't Türk (Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z., 2014)
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
ME	Mukaddimetü'l Edeb (Ayaz, Özçamkan, Ö. 2020; Cihan, S. 2021; Özkan, S. 2009)
Mo.	Moğolca
OTWF	Old Turkic Word Formation (Erdal, M. 1991)
TİEM	Türk İslam Eserleri Müzesi
T.	Türkçe

Kaynakça

- Aksan, D. (2004). *Türkçenin sözcük varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks* (K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ata, A. (2004). *Türkçe ilk Kur'an tercümesi, Karahanlı Türkçesi (giriş- metin-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ateş, A. (1958). Anadolu kütüphanelerinden bazı mühim Türkçe el yazmaları. *İÜ, TDED*, 8, 90-93.
- Ayaz, Özçamkan, G. (2020). Mukaddimetü'l Edeb Paris ve Yozgat nüshaları (giriş- metin- dizin). (Yayımlanmamış Doktora tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Bang, W. & Gabain, A. (1930). *Türkische Turfan- texte IV*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Battal, A. (1934). *İbnü Mühenna Lûgati*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Boeschoten, H. (2022). *A dictionary of early Middle Turkic*. Leiden: Brill.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Cihan, S. (2021). *Mukaddimetü'l Edeb (Yozgat nüshası) (giriş, metin, notlar, sözlük, dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Clauson, G. (1972). *An etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Doerfer, G. (1963-75). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Durgunay, B. (2017). Eski Türkçe yapı sözcüğü ve kavram alanına giren bağ, uruk, örgen, urgan, arkan sözcükleri üzerinde bir değerlendirme. *TÜRKLAD*, 1 (1), 166-177. <https://doi.org/10.30563/turklad.318122>
- Eraslan S. (2020). Klasik Türk şiirinde “mül”ün bilinmeyen kullanımları. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 25, 331-353. Erişim adresi: http://www.devdergisi.com/Makaleler/1436690873_6.pdf
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu Z. (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk (giriş-metin-çeviri- notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (1991). Old Turkic word formation, A Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Eren, H. (2020). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. (Şükrü Haluk Akalın, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gül, B. (2015). Orta Asyadan Anadoluya Moğol yayılımının dilsel sonuçları. *Türkbilgi*, 30, 187-200.
- Hamilton, J. R. (2015). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (Vedat Köken, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karadavut, A. (2022). Eski Uygur hukuk belgelerinde geçen melez kişi adları. *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Tam Metin Kitabı C.2*, içinde (s. 113-124). Elazığ: Asos Yayınevi.
- Kekevi, İ. (2020). Kutadgu Bilig'de geçen “esri” sözcüğündeki anlam değişimi. İ. I. Altun, E. Beyaz (Yay. Haz.) *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı* içinde (s. 717-721). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mai-Tsai, L. (2019). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları
- Moriyasu, T. (1991). *A study on the history of Uighur Manichaeism*. Osaka: Osaka University.
- Nadelyaev, V. M., Nasilov, D.M., Tenişev, E.R. & Şçerbak, A.M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.
- Özkan, S. (2009). *Mukaddimetü'l Edeb'in Yozgat nüshasında isimler giriş-metin-dizin (1a-60a)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura.
- Şçerbak, A. (2019). *Eski Dönem Türk-Moğol Dil İlişkileri*. (Rysbek Alimov, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şen, S. (2007). *Orhon Uygur ve Karahanlı metinlerindeki meslekler bağlamında eski Türk kültürü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tenişev, E. R. (1997). *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov- Leksika*. Moskva-Nauka.

- Tietze, A. (2021). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. Nurettin Demir ve Emine Yılmaz (Ed.). Ankara: TÜBA Yayınları.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l- Edeb Hvārizm Türkçesi ile tercümelî Şuşter nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

URL-1 Kubbealtı Lugatı. Erişim Adresi: <http://lugatim.com/>

URL-2 Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

TÜRKÇE MIŞ VE İMIŞ ÖGELERİ

İŞLEVSEL ÇÖZÜMLEMENİN BOYUTLARI*

Éva ÁGNES CSATÓ
(Çev. Esin AL**)

1. Giriş

Lars Johanson'un "Turkic Indirectives" (2000) adlı yayınındaki Türkçe dolaylılık işaretleyicileri üzerine yapılan tartışma paralelinde olan bu makale, Johanson'un analizinin modern Türkçe materyallere uyarlamasıdır. Okuyucular, bu yazıda kullanılacak olan teknik terimlerin açıklamaları için Johanson'un yazısından yararlanabilirler¹.

Bu makalenin öncelikli amacı, Türkçede MIŞ ve İMIŞ ögelerini içeren sayısız fiil biçiminin işaretlediği anlamları analiz ederken yani işlevsel çözümlemenin bazı boyutlarını ortaya çıkarırken hangi tür ayrımlar yapıldığını gösterebilmektir. Çalışmanın tartışması Johanson tarafından geliştirilmiş fikirlere dayanmaktadır (bk. Johanson, 2000). Burada, MIŞ ve İMIŞ ile kurulmuş bütün Türkçe biçimler incelenmeyecektir. Çalışma, önemli yapılar ve bu yapıların vurgulanacak teorik ve metodolojik noktalarla uyumlu olanlarını içermektedir.

İncelemenin aşağıda verilen boyutları tartışılacaktır:

- Bir fiil biçimi belirli bir söylem türünde nasıl kullanılmaktadır? Tarihsele karşı tanısal kullanımları ayırt edilecektir.
- Bir fiil biçiminin anlamı, onun sözdizimsel işlevine ve sözcük dizilişine nasıl bağlıdır? Bitimliye karşı bitimsiz sözdizimsel işlev ve cümle sonuna karşı içe yerleşik pozisyon ayırt edilecektir.
- MIŞ biçimi İMIŞ biçiminden nasıl ayrılmaktadır? Bu iki biçim arasındaki fark biçimbilgiseldir: İlki bir son ek iken ikincisi normal olarak bitişken hâle gelmiş bir koçaş/ek-fiil parçacıdır.
- Anlamı bileşenlerinin anlamından eşzamanlı olarak çıkarılamayan MIŞ'ın diğer eklerle birleşimi nasıl sonuçlanmaktadır? MIŞTI ve MIŞTIR'a dayalı yapıların anlamları tartışılacaktır.

Bu çalışmada incelenecek olan biçimlerin tanımlarında yer alan görünüş ve zaman kategorileri, belli bir bağlamın diğer anlam, edim ve söylem özellikleriyle karşılıklı etkileşim içerisinde. Eylem öbeklerinin kılınış özellikleri, görünüş ve zaman kategorileri ile gösterilen anlam türlerinin üzerinde çalıştığı anlam çekirdeğini oluşturur. Bu nedenle MIŞ ekine dayanan bir biçimin gerçek okuması, ilgili öbeğin kılınış anlamına bağlıdır. Söz konusu eylem öbeği sınır vurgulayabilir de vurgulamayabilir de, şayet sınır vurgulayan bir fiil ise başlangıç dönüşümlü yahut bitiş dönüşümlü/son dönüşümlü olabilir. Dahası mesela ardışık ifadeler ve zaman zarfları da öbeğin kılınış değerini değiştirebilir. Bütün bu önemli yönler bu çalışmanın dışında tutulacaktır. Bu konunun detayları için Johanson (1971), (2000) ve Csató (1999)'a bakınız. Son olarak bağlam, bir ögeye atanan spesifik okumalar için daima belirleyici olmaktadır: bu sebeple elinizdeki gibi bir değerlendirme yalnızca en muhtemel yorumlara işaret etmektedir.

2. Mazi İfade Eden Ögelerin Tarihsel ve Tanısal Kullanımları

Türkçede geçmiş işaretleyen en önemli iki bitimli yapı sırasıyla DI ve MIŞ ekleridir. Bu iki biçim de tipik olarak işaret edilen olayın konuşma eyleminde önceki bir zamanda konumlandığını gösterir. Olayın konumlandığı nokta, yönelme noktasından, bir başka ifade ile konuşma eyleminden, geçici olarak önce gelmektedir. Ancak bu iki biçim arasında önemli bir fark vardır. DI kural olarak, tarihî olaylara atıfta bulunur. Mesela örnek 1'deki DI biçimi, olayın gerçekleştiği tarihî anın çözümlenmemiş/analiz edilmemiş bütününe işaret etmek için kullanılır. Bunun sonucu olarak A eylemi gerçekleşti, sonra B sonra da C gibi bir içermeyle sıralı olayları anlatmak için kullanılır. Dolayısıyla DI biçimi, örnek 2'de de işaret edildiği gibi anlatı zincirinde ilerleme sağlayarak çoğunlukla olayları bağlayıcı bir işlev görür.

- DI- Geçmiş

Düştü

- Bir taş aldım, yılanı attım ve onu öldürdüm.*

Tanısal kullanım; MIŞ ile kurulmuş bitimli fiil biçimleri gibi, sınır sonrası (*postterminal*) vurgulayan birlikler için tipiktir. *Sınır sonrası (postterminal)* görünüş, dikkati olayın gerçekleşme sınırının çoktan aşıldığı bir noktaya yani olayın

* Csató, E. A. (2000). Turkish MIŞ- and İMIŞ-items. Dimension of a functional analysis. *Evidentiality in Turkic, Iranian and neighbouring languages*. Mouton de Gruyter, 29-43 kaynağından çevrilmiştir. Çeviride kullanılan dipnotlar çevirmenin ilgili yer üzerine yapılmış olduğu değerlendirmeleri içermektedir.

Prof. Dr., Uppsala Üniversitesi, Dilbilim ve Filoloji Bölümü, Uppsala/İsveç, e-posta: Eva.Csato@lingfil.uu.se, ORCID: 0000-0002-8252-1373.

** Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Yeni Türk Dili – Adana/Türkiye, e-posta: eal@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7581-9529

¹ Johanson, L. (2000). Turkic indirectives. *Evidentiality in Turkic, Iranian and neighbouring languages*, Mouton de Gruyter, 61-87.

gerçekleşmiş sayılması için aşılmış olması gereken sınırın sonrasına çeker. Bununla beraber ifade, doğal bir dönüm noktasına sahip olmayan bir olayı göstermek suretiyle dönüşümsüz (*non-transformative*) de olabilir. Böyle durumlarda MIŞ, olayın en azından başladığını işaret eder. *Dönüşümsüz* fiilin işaret ettiği tek sınır olayın başlangıcıdır; MIŞ ile işaretlenen *sınır sonrası* görünüşü olayın başlangıç anından sonraki bir zamana dikkati çeker. Örneğin *Okumuş*, “O belli ki okumaya başladı, devam ediyor da olabilir etmiyor da.” anlamına gelmektedir. Diğer taraftan dönüşümlü bir cümle önemli bir dönüşüm noktasına sahip olan bir olayı gösterir. Böylece dönüşümlü bir cümle, dikkatleri olay gerçekleştikten sonraki bir noktaya yönlendirir. Olayın gerçekleştiğini gösteren kritik sınır, söz konusu olayın bitiş sınırına ya da başlangıç sınırına işaret edebilir. İlk durum için *son dönüşümlü*(*finitttransformative*) denmektedir. Örneğin: *Ölmüş*, “O belli ki, açık ki ölmüş.” *Sınır vurgulayan* cümlelerin öteki türü ise *başlangıç dönüşümlü* (*initiotransformative*) olarak adlandırılmaktadır. Örneğin: *Oturmuş*, “O belli ki oturmuş ve hala oturuyor olabilir.”

3. örnek son dönüşümlü bir fiilin tipik kullanımını göstermektedir. Buna göre konuşur düşme anını değil, düşme olayı gerçekleştikten sonra ortaya çıkan durumu ifade etmektedir.

- (3) MIŞ: Geçmiş
Düşmüş.

Tanısal amaçlı kullanılan bir öge, İYOR ya da DI biçimleri ile kurulmuş başka bir fiil yapısına dayanan anlatım zincirini kırar. DI ile kurulmuş anlatı zincirinin MIŞ ile kırıldığı 4. örneğe bakınız. Tanısal ögeler genellikle sözü edilen olayın zamansal yahut nedensel fonunu/ arka planını oluşturan olayları göstermek için kullanılır.

- (4) *Kulübün idarecilerine haber uçuruldu, geldiler ama... Mektubumuzu almamışlar.*

DI ögesi tipik olarak öyküleyicidir; yani doğrudan bir olayın gerçekleşmesine atıfta bulunurken MIŞ sıkça tanı amaçlı kullanılır, yani bir olayın gerçekleşmesinden sonrasına, bir başka ifade ile önemli sınır aşıldıktan sonrasına işaret eder. Bununla beraber bir DI ögesi, örnek 5’te de görüleceği üzere, güncelle ilintili olaylara ya da örnek 6’da olduğu gibi “sıcak/güncel haber” denilen durumlara işaret etmek için de kullanılabilir.

- (5) *Bu gece iyi uyumadım.*
(6) *Otobüs geldi!*

Benzer şekilde, özel koşullar altında MIŞ ögesi de bir anlatı zincirinde ardışık olayları göstermek için öyküleyici kullanılabilir. Bu kullanım belli bir söylem türünde kullanılmış olan geçmiş zaman ögeleri envanterine bağlıdır. Eğer envanter rekabet halindeki DI biçimini içermiyorsa MIŞ biçimi bir olay dizisini işaret etmek için öyküleyici işlevle kullanılabilir. Mesela böyle bir söylem türü masalarda gözlemlenebilir. Örnek 7’ye bakınız.

- (7) *Her hazırlığını kendi tamamlamış, arabaya bindirmiş,kendi de girmiş yanına oturmuş.*

3. Bitimsiz ve Bitimli Yapılar

Bitimli ve bitimsiz yapılar, biçimbilgisel olarak aynı oldukları hallerde bile genelde anlamları açısından dikkat çekici farklılıklar gösterirler. Bu durum özellikle MIŞ eki ile işaretlenmiş yapılar için geçerlidir. Farklılıkların bir kısmı bitimli ve bitimsiz yapıların sözdizimindeki yerleri ile ilişkilendirilebilir. Türkçede tipik olarak bitimli yapılar cümle sonu pozisyonunda yer alırken bitimsiz bir yapı tipik olarak içe yerleşik, bu yüzden de alışılmış olarak cümle sonu olmayan bir pozisyonunda bulunur.

Türk dilleri ve Japonca gibi fiilin sonda olduğu dillerde, cümle sonu ögeler cümlede önermeyi yorumlamak için kullanılabilir. Böyle bir yorum ögesi, önermenin geçerliliğine dönük konuşur tutumunu gösteren bir cümle zarfı olabilir; *herhalde*’nin “olabilir”, “kesin”, “şüphesiz” gibi anlamlarda kullanımı için 8., cümle olumsuzlayıcısı kullanımı için 9.örneğe bakınız.

- (8) *Yağmur yağacak herhalde.*
(9) *Hatice Hanım akşam namazını kılıyor değil.*

Fiil içeriği, fiile getirilen bir olumsuzluk eki ile olumsuzlanabilir.

- (10) *Hatice Hanım akşam namazını kılmıyor.*

Anlambilimsel bir kavram olan dolaylılık, aynı zamanda sözcenin önermesel içeriği hakkında yorumu bildiren bir bilgi kipliği kategorisidir. Dolaylılığa işaret edilmesi yalnızca iddia ve soru cümleleri için geçerlidir (bk. Johanson, 2000). Dolaylılık kavramının yalnızca bitimli ögeler tarafından ifade edilebileceği gerçeği, Türkçede cümle kurucularının yalnızca cümle sonunda yer alıyor olması ile ilgili görünmektedir².

MIŞ ile kurulan bitimsiz, içe yerleşik ögeler, dolaylılık ifade etmezler (konunun detaylarıyla ilgili bk. Schroeder, 2000³). Bu yapıların anlamsal işlevi sınır sonrasılık ifade etmektir. Türkçede sınır sonrasılık ile sınır sonrası olmama ifade

² Sondan eklemeli bir dil olduğu için cümlede anlam belirleyiciler ya da cümlenin, ögenin, birimin anlam yükünü üzerinde taşıyan birimcikler söz konusu ifadenin sonunda yer alırlar. Yalnızca bitimli ögelerin dolaylılık ifade ediyor olması bununla ilgili olsa gerek.

³ Schroeder, C. (2000). Between resultative, historical and inferential: non-finite *-miş* forms in Turkish. *Evidentiality in Turkic, Iranian and neighbouring languages*, Mouton de Gruyter, 113-142.

eden sıfat-fiiller arasında anlamsal karşıtlık söz konusudur; sırasıyla 11a ve 11b örneklerine bakınız; aynı zamanda olasılık ve kesinlik ifade eden sıfat-fiiller arasında da anlamsal karşıtlık vardır. Bunun içinse sırasıyla 12a ve 12b örneklerine bakınız.

- (11) a. *gelmiş otobüs*
b. *gelen otobüs*
(12) a. *pullanmış zarflar*
b. *pullanacak zarflar*

MIŞ ve İMIŞ ek-fiilinin görece bitimsiz kullanımları, *MIŞ/İMİŞ+ gibi* yapısı ile temsil edilir. Bu yapıların özünde olan dolaylılık anlamı özel bir gramerleşme sürecini tetiklemiştir. Yapılar, 13 ve 14. örneklerde de görüldüğü gibi karşı olgusal ifade olarak dilbilgiselleşmiştir. Schroeder (2000)'in aksine biz bu yapıların eş zamanlı anlamının dolaylılık değil, karşı olgusal olduğunu düşünüyoruz. Unutulmalıdır ki dolaylılık kategorileri *çıkarım, farkına varma ve söyleni* anlam alanları arasında belirsizdir. Diğer yandan, *MIŞ/İMİŞ gibi* yapısının anlamsal açıdan dolaylılık nüansı ile ilişkili olmasıyla beraber, gerçek dolaylı kategorilerin okumalarını iletmeyen karşı olgusal bir anlam taşır.

- (13) *Olmamış şeyler olmuş gibi olmuş şeyler olmamış gibi anlatılacak.*
(14) *Adam karısının kaçtığı kişiyi bilemiyormuş gibi yapısın*

Bitimsiz MIŞ biçiminin temel özelliği dolaylılık değil, perifrastik⁴ yapılarda içe yerleşik öge olarak sınır sonrasılık ifade etmek için kullanılmasıdır. Bir yan cümlede perifrastik fiil yapısına eklenmiş MIŞ'ın kullanımını gösteren 15. örneğe ve onun bir öge cümlesi içindeki karşı kullanımını gösteren 16. örneğe bakınız.

- (15) *Çok oturulmuş olan iskemlenin yüzü eskimiş.*
(16) *Dede'nin bu sözü neden söylemiş olabileceğini merak etmişti.*

Bitimsiz bir MIŞ biçimine dayalı perifrastik yapı ve *ol-* ya da *bulun-* yardımcı fiilleri birlikte, “A olayının tamamlanmasıyla B olayı gerçekleşti” anlamını işaretler (Johanson 1971: 312-314'te tartışılan *ipsofacto* işlevine bakınız.).

- (17) *Ben şimdi iki kere kontrat imzalamış oldum.*

Bitimsiz MIŞ biçimi, olumsuzluk birimi “değil” (18) ya da *ol-* yardımcı fiilinin gereklilik çekimi (19) gibi cümle kurucuları ile birleşebilir. Bu durumların hepsinde MIŞ ögesinin taşımış olduğu anlam dolaylılık değil, sınır sonrasılıktır.

- (18) *Ölmüş değil.*
(19) *Gelmiş olmalı.*

Bitmişlik işaretleyen bitimsiz MIŞ ögeleri içe yerleşik yüklemeler olarak işlev görebilir. 20. örneğe bakınız (bk. Drimba 1976). İngilizce çeviride MIŞ'ın bu işlevi, isimleşmiş bir fiil ile verilebilir. Bu nedenle söz konusu kullanım zaman zaman “zarf-fiil” olarak da tanımlanmıştır. Bu zarf kullanımı için Schroeder 2000'e bakınız.

- (20) *Rüstem pabuçlarını çıkarıp bağdaş kurmuş oturuyordu.*

MIŞ biçiminin sınır sonrasılık anlamı, “yalnızca yolcularla dolduğunda yola çıkan taksi ya da bot” anlamına gelen *dolmuş* sözcüğünde olduğu gibi isim türünden yapılarda sözlükleşebilir.

4. Son Ek Olarak MIŞ ve Ek-fiil Parçacığı İMIŞ

Cümle yüklemi isim türünden bir sözcük ise ek-fiil parçası, farklı bakış açılarını, zaman ve kiplik değerleri işaretlemek için isme eklenebilir. İsim türünden bir yüklem (sıfat-fiil ya da isim-fiillerle genişletilmiş çekimsiz fiil yapılarıyla kurulan yüklemeler de dahil olmak üzere) eklenen ek-fiil parçası İMIŞ, dolaylılığın dilbilgiselleşmiş bir işaretleyicisi hâline gelmiştir. Ses uyumlarına girerek *-(y)mİş* biçiminde bitişken hâle gelebilmesine rağmen, sözlüksel fiil köküne doğrudan eklenerek sözlükselleşmiş fiiller oluşturan *-miş*'tan oldukça farklıdır. Ayrıca çekimli fiiller kuran MIŞ vurgulanırken, eklenmiş İMIŞ'ın vurgulanmadığı, yani yüksek ton taşıyamadığı göz ardı edilmemelidir.

Bu noktadan hareketle MIŞ ve ek-fiil parçacığı İMIŞ arasındaki birinci ama sonuncu olmayan biçimsel fark, ilkinin birincil fiil köklerine eklenebilmesidir. Örneğin; *anla- + -miş = anlamış* (bk. **anla- + -İmiş = *anlaymış*). Ek-fiil parçacığı ise yalnızca isim gövdelerine eklenir, örneğin; *baba+ -İmiş= babaymış* ya da fiilden isim yapılarak donmuş *anlam+ -imiş = anlammış*. Yukarıda da belirtildiği gibi her fiil kökü, görünüş ve kiplik değer bildiren ekler ile genişletilebilir. Genişletilen kökler isim gövdesi gibi işlev görebilir. Ek-fiil parçacığı *anlıyor + -imiş = anlıyormuş* örneğinde olduğu gibi genişletilmiş ve isim özelliği taşıyan gövdelere de eklenebilir.

MIŞ ve İMIŞ ek-fiil parçacığı arasındaki temel anlamsal fark zamansallık, sınır sonrasılık ve dolaylılıkla ilgilidir. Ek-fiil parçacığı ile çekimlenmiş bir isim yüklemi örneği olan 21 ile MIŞ eki ile kurulmuş bitimli bir fiil yüklemi örneği olan 22'yi karşılaştırınız.

- (21) *Ali hastaymış.*
(22) *Ali hastalanmış.*

21. örnekte görülen İMIŞ biçimi hem şimdiki zaman hem de geçmiş zaman referansı ile yorumlanabilir, çünkü bu biçim herhangi bir zamansal değer ya da sınır sonrası görünüşü ifade etmez. Diğer taraftan 22. örnekte ise MIŞ biçimi

⁴ Perifrastik terimi ile *-miş ol-*, *-cak ol-*, *-miş bulun-* yapıları kastedilmektedir.

zorunlu olarak öncelik işaretlemektedir. Hasta olma eylemi sınır sonrasılık penceresinden gözlemlenir ki bu da biçimin hasta olma olayının konuşma anından önce tamamlanmış kabul edildiğini içermesi anlamına gelir.

MIŞ ve İMIŞ arasındaki farklı özellikler aşağıdaki tabloda olduğu gibi bir araya getirilebilir.

Özellikler	Sözlüksel fiillerde bitimli MIŞ	Ek-fiil parçacığı İMIŞ
Birincil fiil gövdelerine eklenebilir	evet	hayır İMIŞ yalnızca isim gövdelerine ve fiillerden genişletilerek türemiş isimlere eklenebilir
Vurgulanabilir (yüksek ton taşıyabilme)	evet	hayır
Görünüş anlamı	sınır sonrasılık	bakış açısı anlamı yoktur
Zaman anlamı	öncelik, geçmiş	zaman anlamı yoktur
Dolaylılık anlamı	dolaylılık ifade edebilir.	dolaylılığın dilbilgiselleşmiş işaretleyicisidir

Tablo 1.

Hem MIŞ hem de İMIŞ dolaylılık ifade eder. Dolaylılık kavramının ayrıntıları için Johanson 2000'e bk. Ek-fiil parçacığı olan İMIŞ her şartta dolaylılık ifade ederken, MIŞ ögeleri dolaylılık anlamını yalnızca bitimli fiiller ile kullanıldığında iletir.

MIŞ ve İMIŞ tarafından işaretlenen dolaylılık; aktarma, çıkarım ve farkına varma anlamlarını iletir (bk. Johanson, bu cilt). Mesela örnek 21'de; 21a söylenti, 21b çıkarım ve 21c ise farkına varma olarak yorumlanabilir. Gerçek okuma ise her zaman bağlama bağlıdır.

(21) a. *Ali hastaymış (duyduğum kadarıyla).*

b. *Ali hastaymış (bugün işe gelmemesi gerçeğinden çıkarıyorum).*

c. *Ali hastaymış (onun ateşini ölçüyorum ve ateşi olduğunu görüyorum).*

Bu okumalar elbette “şaşıрма” gibi yoruma bağlı çeşitli nüanslarla ayrıntılandırılabilir (bk. Slobin-Aksu, 1982).

Tekrar hatırlatılmalıdır ki ek-fiil parçacığı, donmuş isim gövdelerine dayanan çok sayıda fiil yapısı ile birleştirilebilir, örneğin *-(I)yormuş*, *-(V)rmış*, *-mAktAymış*, *-(y)ACAkmış*. Tüm bu yapılar İMIŞ'ın temel anlamsal özelliklerini paylaşır ve hepsi dolaylılık ifade eder. Karmaşık yapıların zamansal okumaları İMIŞ'tan önce gelen bir ek ile belirlenebilir. *-(y)ACAk* ihtimal biçimine İMIŞ'ın eklenmediği ve muhtemel zaman okuması gelecek zaman olan 23. örneğe bakınız. Diğer taraftan 24. örnekte İMIŞ bir sınır sonrasılık işaretleyicisi olan MIŞ'a eklenmiştir, bu yüzden yapı geçmişini ifade etmektedir. Ancak ek-fiil parçacığı İMIŞ herhangi bir zamansal değeri işaretlemez, sadece dolaylılık gösterir.

(23) *Siz de göreceksiniz, çünkü aynı yerde kalacakmışsınız.*

(24) *Çok para kazanmışmış.*

5. MIŞTI ve MIŞTIR Ekleri

5.1. MIŞTI Ögesi

Daha önce de gördüğümüz gibi bitimli fiillere gelen MIŞ, hem sınır sonrasılık hem de dolaylılık içermektedir. MIŞ ile kurulmuş bazı karmaşık ekler, basit eklerin işlevlerinin toplamı olarak tanımlanamayacak bir işlevle dilbilgiselleşirler. MIŞTI ve MIŞTIR bu karmaşık yapılarıdır.

MIŞTI ögesi, basit MIŞ eki ve geçmiş işaretleyici ek-fiil parçacığı *idi*'nin birleşiminden oluşmaktadır. Bu karmaşık yapının işlevi, İngilizcedeki “pluperfect”e benzer şekilde, geçmiş zaman çizgisine yerleşmiş ikinci bir yönelme noktası olan geçmişin içindeki geçmişi de göstermektir, 25. örneğe bakınız.

(25) *Ben geldiğim zaman, sen gitmiştin⁵*

⁵ “Benim gelmem geçmiş zaman. Sen benim gelmemden de önce gitmiştin.”

* → * → ŞİMDİ
(sen gitmiştin) (ben geldim) (konuşma anı)

İngilizce “pluperfect”ten farklı olarak, Türkçe MIŞTI yapısı olayın psikolojik yahut gerçek uzaklığını vurgulamak için de kullanılabilir. 26. örnekte konuşur, “gitmiş olduğu Japonca kursunun üstünden o kadar çok zaman geçmiş ki konuşma anında onun Japonca bilmesi beklenmemeli” fikrini vurgulamak için MIŞTI yapısını kullanmıştır.

(26) *Ben bundan 4-5 yıl önce Türkiye’de bir yıl Japonca dersi almıştım.*

25. örnekte MIŞTI ögesi sınır sonrasılık olarak yorumlanabileceken, 26. örnekteki MIŞTI yapısının sınır sonrasılık görünüşü bildirmesi gerekmez.

Dolaylılık anlamı içerip içermemeleri ise MIŞTI ve MIŞ arasındaki bir diğer önemli farktır. MIŞTI ögesi hiçbir zaman dolaylılık anlamı işaretlemmez⁶.

5.2. MIŞTIR Ögesi

Türkçe karmaşık MIŞTIR yapısı, MIŞ ve *-Dir* (< yardımcı fiil **turur*) ekinin birleşmesinden gelişmiştir. *-MIŞTIR* geçmiş zamanda gerçekleşmiş, öncelik gösteren olayları ifade etmek için kullanılır. MIŞTIR ögesinin işlevi, aynı zamanda onun içerisinde kullanıldığı söylem tipine bağlı olarak çeşitlenebilir. Kurmaca olmayan metinlerde, MIŞTIR genellikle belirli bir kiplik anlam ifade etmeyen işaretli bir geçmiş zaman biçimi olarak kullanılır. 27. örneğe bakınız.

(27) *Anadolu doğu ile batı arasında ticaret yapan ülkelerin yolu olduğu için doğu ve batıdan birçok istilalara uğramıştır. Örneğin tüccar, zanaatçı, işçilerden başka asker ve memurların da yerleşme merkezleri olmuştur. İşte bin yıldan beri Anadolu’ya egemen olan Türkler bu yoldan gelmiştir.*

Konuşulan varyantlarda, MIŞTIR yapısının kesinlik değeri iddia ve varsayım arasında çeşitlenebilir (İddia ediyorum ki...; Düşünüyorum ki./ Varsayıyorum ki...); 28. örneğe bakınız. Bu anlamsal “devalüasyon” aynı zamanda “herhalde, kesinlikle” gibi zarf ifadelerinin tipik bir örneğidir.

(28) *Magazin yazarı sordu: Halanız evde kalmış bir kadın mıydı? Hiç evlenmemiştir”, dedi.*

Okumalar, konuşan kişiye bağlı olarak çeşitlenebilir. MIŞTIR 1. kişilerde kullanıldığında genelde sürekli olmayan olayları tanısal bir yolla özetler. Çoğunlukla söz konusu cümlede *daima, hep, her zaman, vb., yıllarca, hayatımda, ömrümdede, şimdiye kadar, her defa* anlamında bir zarf ifadesi vardır. 29 ve 30. örneklere bakınız. Örneklerin ikincisinde B, A’nın gözlemine dayanarak kendisi hakkında çıkarım yapar.

(29) *O balkonlu odaya rüyalarım hep girmiş çıkmışumdur.*

(30) A: *“Dün çok düşünceli duruyordun. Ne oldu?”*

B: *“Yorulmuşumdur.”*

MIŞTIR 2. kişilerde ise sıklıkla bir varsayım iletmek için kullanılır. 31. örneğe bakınız.

(31) *Herhalde duymuşsundur.*

6. Özet

Diller, betimleyici sorunları dil yapısının farklı seviyelerinde sunmak suretiyle birbirinden ayrılır. Türkçe şekil bilgisinde görülen yüksek düzenlilik, yapıların işlevini açıklamada karşılaşılan karmaşık zorlukları dışlamaz. Türkçe şekil bilgisinin olağandışı düzenliliği çoğunlukla dilin diğer seviyelerinin tanımlanmasında kolaylıklar sağlar. Bu yazı, MIŞ eki ile herhangi bir anlambilimsel kavramın birebir ilişkisini varsaymak için bir gerekçe olmadığını göstermeyi amaçlamıştır. İşlevler, söylem ve dilbilgisinin birçok özerk katmanı boyunca betimlenmelidir.

Kaynakça

- Aksu Koç, A. (2000). Some aspects of acquisition of evidentials in Turkish. *Evidentiality in Turkic, Iranian and neighbouring languages, Mouton de Gruyter*, 15-28.
- Csató, É. Á. (1999). Zur Phasenstruktur ungarischer Aktionalphrasen. *Probleme der Interaktion von Lexik und Aspekt (ILA)*. Tübingen: Niemeyer, 75-89.
- Drimba, V. (1976). La détermination prédicative en turc de Turquie. *Ural-altaische Jahrbücher*, 48, 49-64.
- EUROTYP Questionnaire. (2000). The perfect (PRF) Questionnaire. Eurotyp Project. European Science Foundation. *Tense and Aspect in European Languages*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (1971). *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Johanson, L. (2000). Viewpoint operators in European languages. *Tense and Aspect in European Languages*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2000). Turkic indirectives. *Evidentiality in Turkic, Iranian and neighbouring languages, Mouton de Gruyter*, 61-87.
- Schroeder, C. (2000). Between resultative, historical and inferential: non-finite *-mİş* forms in Turkish. *Evidentiality in Turkic, Iranian and neighbouring languages, Mouton de Gruyter*, 113-142.
- Slobin, D.-Aksu, A. (1982). Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential. *Tense-Aspect Between semantics & Pragmatics*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 185-199.

⁶ Çünkü *-mİş*’in işlevi burada sınır sonrasılık görünüşünü işaretlemektir. Yani ek, söz konusu olayın geçmişte gerçekleşme şekline ve ikinci olay gerçekleşmeden önce bitmiş olduğuna vurgu yapar: *gelmişti* → *gitti ve bitti* (geçmişti).

TÜRKÇE MIŞ VE İMIŞ ÖGELERİ
İŞLEVSEL ÇÖZÜMLEMENİN BOYUTLARI

*** Bu çeviriyi yapmaya başlamamda ve sürecin her aşamasında desteğini benden hiçbir an esirgemeyen sayın Hocam Prof. Dr. Nurettin Demir'e kalpten teşekkürlerimle.

TÜRKÇEDE “DUYGU BESİNDİR” METAFORU

Çağla BARIKAN TOPÇU*

Öz: İnsanın iç dünyasını yansıtan duygular dil, beden ve davranışlar aracılığıyla dış dünyaya doğar. Sınır bilimsel bakış açısıyla temelde beyin hareketliliği olarak görülen duygu, Macar dil bilimci Zoltán Kövecses’in dil merkezli bakışıyla dil, kültür ve bedenin bölünmez bir parçasıdır. Kövecses’in, İngilizce duygu dili üzerine yaptığı metafor çalışmasında, bazı duygu metaforlarının kaynak etki alanı olarak gösterilen “besin”, Türkçedeki pek çok duyguyu ifade etmesi yönüyle karmaşık bir yapı sergilemektedir. Bu bağlamda ilgi çekici olan durum, çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada Türkçede pek çok duyguyu ifade eden “DUYGU BESİNDİR” metaforu, deyimler üzerinden ele alınacaktır. Kalıplaşmış söz öbeği olan deyimler aracılığıyla “duygu-besin” kavramlarının izi sürülerek Türkçede az rastlanılan duygu metaforu çalışmalarına katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

Bu hedef doğrultusunda Türkçenin tarihî dönemlerinde ve günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimler incelenmiş ve on sekiz alt başlık altında “DUYGU BESİNDİR” metaforu örneklerle değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Bilişsel dil bilimi, duygu dili, metafor, duygu metaforu.

The Metaphor of “EMOTION IS NUTRITION” in Turkish

Abstract: Emotions that reflect the inner world of man are born into the outer world through language and behaviors. From the neuroscientific point of view, emotion, which is basically seen as brain activity, is an indivisible part of language, culture and body, with the language-centered perspective of Hungarian linguist Zoltán Kövecses. In Kövecses’ metaphor study on English language of emotion, “nutrition”, which is shown as the source domain of some emotion metaphors, exhibits a complex structure in terms of expressing many emotions in Turkish. In this context, the interesting situation constitutes the subject of our study. In this study, the metaphor of “EMOTION IS NUTRITION”, which expresses many emotions in Turkish, will be discussed through idioms. It is aimed to propose a sample area for the studies of emotion metaphor, which is rare in Turkish, by tracing the concepts of “emotion-nutrition” through idioms.

In line with this goal, the idioms used in the historical periods of Turkish and in today’s Turkey Turkish were examined and the metaphor of “EMOTION IS NUTRITION” was evaluated under eighteen sub-titles.

Key Words: Cognitive linguistics, language of emotion, metaphor, metaphor of emotion.

Giriş

“Eski Yunancadaki meta (üzerine) ve phrein (taşımak) sözcüklerinden gelen” metafor terimi, genel bir ifadeyle “Bir ‘şey’in bazı yönlerinin bir başka ‘şey’e taşındığı ya da transfer edildiği özgül zihinsel-dil bilimsel süreçler” olarak tanımlanmaktadır (Cebeci, 2013: 9-10). Bu tanımda dikkati çeken iki önemli nokta şudur: iki şey ve taşınma işlemi. Söz konusu iki şeyden kasıt; sözcük ya da dil bilimsel bağlamda dil göstergesinin göstereni değil; kavramlar veya dil göstergesinin gösterilen yönüdür. Öyleyse, metaforu bir kavramın bazı yönlerinin bir başka kavrama taşındığı zihinsel dolayısıyla dil bilimsel süreç olarak tanımlayabiliriz. Bu tanım, metaforun bir “sözcükler” ilişkisi olmadığı gerçeğiyle bizi baş başa bırakır. Ortaya çıkan gerçek, çağdaş metafor teorisyenleri Lakoff ve Johnson’un (2015) “Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil” adlı yapıtının daimî yanılgılar başlığında, ilk yanılgı olarak “metaforun kavramlar değil, bir kelime sorunu olduğu” şeklinde ifade edilmektedir (s. 302). Söz konusu yanılgıyla metaforu sözcüklere hapsetmek, onun “insan zihninin doğal işleyişi” olduğu temelini yıkacaktır. Bu sebeple, metaforun zihnimizdeki kavram sistemleri üzerine kurulu, doğal bir işleyişe sahip olması noktasından hareketle de gündelik yaşantımızı çevreleyen bir olgu olduğu gerçeğiyle yüzleşmemiz gerekir. Bu bağlamda Lakoff ve Johnson metaforu “dil bağlamıyla sınırlı olmaktan çıkarıp insan düşüncesinin temel yapı taşı olarak tanımlayan bir anlayış”la temellendirmişlerdir (Cebeci, 2013: 185). Peki düşüncemizin yapı taşları olan kavram sistemlerimiz, gündelik yaşantımızı şekillendirir mi, şekillendirirse nasıl şekillendirir? Kavram, Güncel Türkçe Sözlük’te isim başlığıyla “Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, konsept, nosyon”, Zeynep Korkmaz’ın (2017) *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*’nde “Dünyadaki nesnelere, durumların, hareketlerin ve tasavvurların dildeki ifadesi” (s. 174), Doğan Aksan’ın (2020) *Anlambilim* adlı kitabında “İnsanın çevresindeki nesnelere, olay ve

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – İstanbul/Türkiye, e-posta: c.barikan@iku.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0034-5386.

durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden ve bir soyutlamayla dile dönüşen yönü, göstergelerin gösterilen yanı” (s. 53) olarak tanımlanmaktadır. Günay Karaağaç’ın (2018) *Dil Bilim Terimleri Sözlüğü*’ndeki kavram maddesinde ise “Sözlük birimlerin tümevarım sonucu ulaşılan sosyal ve nedensiz genellemelerden ibaret olduğu” üzerinde durularak “Sözlük birimlerin varlık ve eylem özelliklerini kavramlar hâlinde bildirdiği” vurgulanır (s. 531). Nesnenin ya da düşüncenin soyut düzlemdeki tasarımları olan kavramlar hem toplumsal hem de kişisel bir deneyimin veya beden tecrübesinin sonucu olarak doğarlar. Örneğin beşamel soslu dana yemeği, koşer beslenme kanunlarındaki etli ve sütlü gıdaların bir arada yenilmemesi, aynı kapta pişirilmemesi gerektiği yasağından hareketle (Bulut Solak, 2021, s. 36), Yahudi birinin kavram sisteminde “din, kötü, yasak, haram” gibi olumsuz kavram alanları kurabilir. Sözü edilen yemek, Müslümanlık inancına mensup bir Türk’ün zihninde ise “lezzet, mutluluk, iştah” gibi olumlu kavram alanları kurabilir. Söz konusu örnekte görüldüğü gibi, kavramlar toplumsal bir deneyimin ürünüdür. Aynı yemek, hayvan hakları konusunda duyarlılığa sahip vegan birinin zihninde “katil, cani, kötülük” gibi kavramları işaretleyebilirken, et yemeyi seven birisi için “güzel, iştah açıcı” gibi kavramları çevreleyebilir. Burada da kavramların kişisel bir tecrübeyle doğduğu gerçeği gün yüzüne çıkar. Öyleyse, yukarıdaki örnekten hareketle, kavramların gündelik yaşantımızı, örneğin yeme-içme alışkanlığımızı belli noktalarda belirlediğini söyleyebiliriz. Başka bir bakış açısıyla aynı örneği yeniden kurgularsak, kavramların yaşantımızı etkilemesinin ötesinde, yaşantımızı bazı yönleriyle kavram sistemimiz üzerine kurguladığımız gerçeği ortaya çıkar. Yahudi bir kimsenin yemek masasında et ve süt ürünlerinin bir arada olmadığı yemeklerin yer alması bunun delilidir. Lakoff ve Johnson (2015); yaşantımızı, düşünce ürünleri olan kavramlar ve “iki uzak kavramı birbiriyle uyumlu hâle getiren kavramsal metaforlar” (Kövecses, 2004: 4) üzerine kurguladığımız gerçeğinin reddedilmesini dördüncü yanlış olarak “rasyonel düşüncüyü hiçbir biçimde beyinlerimizin ve bedenlerimizin doğasının şekillendirmediği” şeklinde ileri sürerler. Araştırmacılara göre, metafor üzerine düşünülen yanlışlardan ikincisi “metaforun benzerlikle temellendiğidir” (s. 303). Bu bağlamda metafor, -düşünülenin aksine- benzerlik amacıyla kurulan dilin anlık figüratif bir unsuru, estetik için kullanılan herhangi bir edebî sanat veya “retorik bir gösteriş hilesi” değil (s. 27), insan zihninin olağan işleyişinin çıkarımı olan kalıcı düşünce kalıplarıdır. Öyleyse, “metaforun kalbi çıkarımdır” (s. 302). Lakoff ve Johnson’un üzerinde durduğu üçüncü yanlış ise “bütün kavramların lafzi olduğu ve hiçbirinin metaforik olmadığıdır” (s. 303). Oysa araştırmacılara göre, “gündelik kavram sistemimiz temelde doğası gereği metaforiktir” (s. 27). Örneğin, sıradan bir selamlaşma ifadesi olarak karşılaştığımız birine hayatın nasıl gittiğini sormamızın temelinde “hayatın hareket hâlindeki bir araç” olduğu metaforu yatar. Bu bağlamda kavram ve kavramların sorunu olan metaforların en önemli yönü, otomatik sürdürdüğümüz gündelik yaşantımızın düşünce sistemindeki arka planı oluşturmasıdır.

Metafor üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında; bankacılık, dil bilimi, edebiyat, eğitim ve öğretim, felsefe, iletişim bilimleri, psikoloji, sahne ve görüntü sanatları, sosyoloji gibi çeşitli disiplinler tarafından farklı bakış açılarıyla ele alınan araştırmaların olduğu gözlemlenmiştir. Konumuzla ilgili sınırlandırmaya gidildiğinde bir şair, yazar, eser veya edebî bir dönem üzerine yapılmış metafor çalışmaları, tarihî veya çağdaş Türk lehçeleri üzerine, Türkçenin tarihî veya çağdaş dil malzemesine dayalı metafor çalışmaları, atasözü ve deyimler gibi Türkçe söz varlığı üzerine yapılmış çalışmalar ve az sayıda Türkçe duygu dili üzerine yapılmış metaforik çalışmalar tespit edilmiştir. Bu çalışmalara şu örnekleri verebiliriz: Sıla Gen “Özbekçede Metaforlar” (2015), Mehmet Akif Duman “Retorikten Belâgate Mecâzdan Metafora” (2019), Emrah Eriş ve Esra Uluşahin “Metaforik Dil Atasözü ve Deyimlerde Metaforların Dillerarası Analizi” (2020), Gökhan Tunç “Şiir ve Bellek Modern Türk Şiirinde Bellek Metaforları” (2020), Kayhan Şahan “Şiirde Derin Yapı Metafor Modern Türk Şiiri Üzerine Bir İnceleme” (2020), Mağfret Kemal Yunusoğlu “Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar” (2020), Kenan Azılı “Mekândan Zamana Metaforik Transferler Eski Türkçe Üzerine Teorik Bir İnceleme” (2021), Özge Eker “Kutadgu Bilig Metaforları” (2021), Murat Aka “Metafor ve Metonimi Kuramına Göre Eski Türk Yazıtlarında Kavram Alanı İlişkileri” (2022). Türkçede duygu dili üzerine yapılmış yayınlara ise şunları örnek verebiliriz: Mustafa Aksan “Metaphors of Anger: An Outline of a Cultural Model” (2006), “The Container Metaphor in Turkish Expressions of Anger” (2006); Yasin Şerifoğlu “Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Mutluluk/Mutsuzluk Kavramı ile İlgili Fiil ve Deyimlerde Anlam İlişkisi” (2011), Melike Baş “Türkçede Duyguların Bedenle İlgili Deyimler Aracılığıyla Kavramsallaştırılması: Bilişsel Dilbilimsel Bir İnceleme” (2015), Elif Arıca Akkök “Türkçe Öfke Metaforları” (2017), Ayşe Eda Gündoğdu “Türkçe Üzerine Bir Duygu Metaforu Çalışması: ‘Moral’ Düşüm Sözcüğünün Derlem Temelli Görünümleri” (2020), Özlem Gökçe “Korece ve Türkçe Mutluluk ve Üzüntü Metaforlarındaki Benzerlik ve Farklılıklar” (2020).

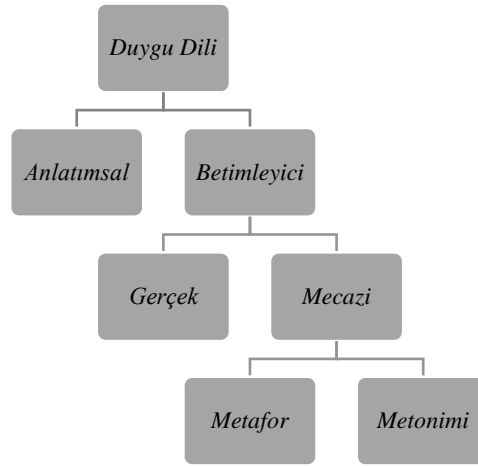
Bu çalışmada, Türkçedeki deyimler taranarak üst kavram olarak belirlenen duygu terimi başlıkları altında “DUYGU BESİNDİR” metaforu ele alınacaktır. Çalışmanın örneklem alanı *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* (Şen, 2017), *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler* (Tokay, 2019), *Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü* (Özyaşar Şakar, 2021) ile *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü* (Aksoy, 1988) kaynakları taranarak belirlenmiştir. Söz konusu kaynaklardan elde edilen veriler, Türkçenin tarihî evreleri olan Göktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi-Kıpçak Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi ve günümüz Türkiye Türkçesi deyim örneklerini kapsamaktadır.

1. Duygu ve Duygu Metaforu

Evrende etkileşim aracılığıyla var olan insan etrafındaki nesne, durum ve olaylar ile çeşitli yollarla bağ kurarak varlığını sürdürür. Bu etkileşimin insan zihni ve bedenindeki fiziksel, ruhsal temel yansımalarından biri duygulardır. Duygu sözlükbiriminin Güncel Türkçe Sözlük’teki ilk iki anlam sıralaması “1. Duyularla algılama, his; 2. Belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim.” şeklindedir. Duygunun temel ifade aracı ise beden ve dildir. Sinir bilimsel bakışla temelde beynin biyolojik hareketliliği olarak görülen duygu, Zoltán Kövecses’in dil bilimsel bakışıyla dil,

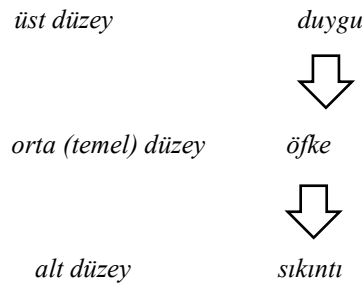
kültür ve bedenin birleşimidir. Bu bağlamda Kövecses (2004), duygunun nörobiyolojisi üzerine çalışan nörobiyolog Joseph Ledoux'un¹ beynin ve bedensel tepkinin duygunun temel gerçeği olduğunu savunan görüşünü, “duygu ve dilin etkileşime girdiği birçok ince yolun aşırı basitleştirilmesine yol açacağı” düşüncesiyle eleştirir. Araştırmacıya göre “bilinçli duygular” bilinç dışı ortaya çıkan duygulardan çok daha önemli bir rol oynar (s. XI). Bu doğrultuda, bir nörobiyolog olan Joseph Ledoux'un duygunun dil bağına görmezden geldiği bakış açısını bir dil bilimci olarak yeniden yorumlayan Kövecses, “Duygu dilinin önceden var olan bir duygusal gerçekliği kategorize eden ve ona atıfta bulunan gerçek sözcüklerin bir toplamı olarak değil, mecazi olabilen ve bizim için duygusal deneyimleri tanımlayabilen ve hatta yaratabilen bir dil olarak görülmesi gerektiği”ni iddia eder (s. XII). Kövecses'in bu bakış açısından hareketle, duygusal deneyimlerin oluşumunda dilin merkezi bir konumda olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü araştırmacı, duygu çalışmalarına yeni bir sentez önererek duygusal olguların açıklanmasında “dil, kültür ve beden”i bütünleşik bir bağ olarak görmektedir (s. XII). O hâlde duygular, yalnızca beynin ve bedenin bir tepkisi olarak doğmaz, aynı zamanda dil ve kültürle birlikte var olur. Bu bağlamda kültürün ifade aracı olan dilin (mecazi dilin) ve kavram sorunu olan metaforun duygunun ifadesindeki önemi kaçınılmazdır.

Kövecses (2004), duygu dilini açıklarken öncelikle, duygu sözcüklerini anlatımsal (expressive) ve betimleyici (descriptive) olmak üzere ikiye ayırır. Bazı duygu sözcüklerinin duyguları ifade edebileceğini bazılarının ise ifade ettikleri duyguları betimleyebileceğini iddia ederek betimleyici duygu sözcüklerinin çok daha fazla olduğunu ileri sürer (s. 2-3). Betimleyici duygu sözcüklerini de kendi içerisinde gerçek ve mecazi olmak üzere ikiye ayırır. Bu ayrıma göre örnek verecek olursak, Türkçe duygu dilinde mutluluk ifadesi olan “yaşasın!” bir anlatımsal duygu sözcüğüken, “mutluluk” betimleyici bir duygu sözcüğüdür:

Şema 1. Duygu Dili (s. 6)

Kövecses'in (2004) üzerinde durduğu bir başka konu, betimleyici duygu sözcükleri kategorisinin hiyerarşik bir yapıya sahip olmasıdır. Bu bağlamda kimi duygu sözcüklerinin diğerlerinden daha temel olduğunu ileri sürerek İngilizce için “öfke, üzüntü, korku, neşe ve sevgi” sözcüklerinin diğer duygu sözcüklerinden daha temel olduğunu iddia eder. Araştırmacı söz konusu sözcüklerin belirlenmesinde iki ölçüt olduğunu açıklar (s. 3). Bu ölçütlerin birincisi, “bu sözcüklerin (onlara karşılık gelen kavramlar) dikey kavramlar hiyerarşisinde orta seviyeyi işgal etmesi”; ikincisi, “belirli bir duygu kategorisinin aynı yatay seviyedeki bir başka duygu kategorisine göre daha ‘prototipik’ olarak yargılanması”dır:

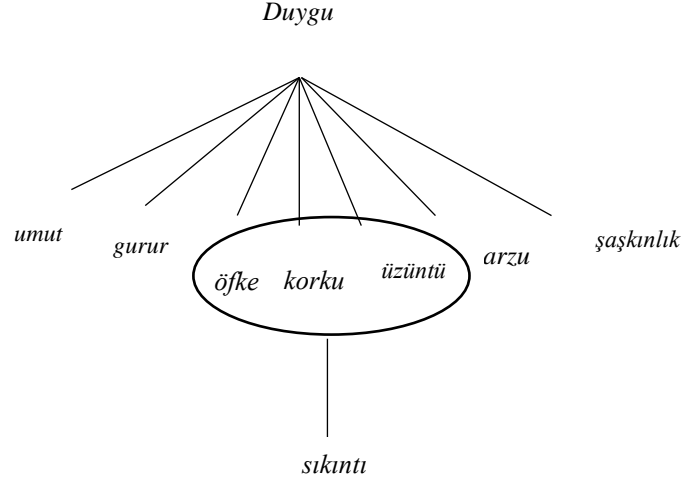

Şema 2. Dikey Hiyerarşide Duygu Terimlerinin Seviyeleri (s. 3)

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ledoux, J. (2020). *Duygusal Beyin Duyguların Gizemli Dünyası* (A. Uysal, Çev.). İstanbul: Pegasus Yayınları.

Yukarıdaki şemada görüldüğü üzere, *öfke*; üst düzey olarak belirlenen *duygu* ve alt düzey olarak belirlenen *sıkıntı* kavramlarının ortasında yer aldığı için temel düzey olarak gösterilmiştir. Kövecses'in (2004) temel seviye adını vererek yatay seviyedeki *duygu* kategorilerinden hangilerinin daha prototipik olduğunu gösteren şeması ise şu şekildedir:

Temel seviye:

Şema 3. Yatay Seviyedeki Duygu Kategorileri (s. 4)

Yukarıdaki yatay hiyerarşik şemaya göre daire içerisindeki *öfke*, *korku*, *üzüntü* sözcükleri alt düzeyde *sıkıntıyı* işaretlediği için diğer *duygu* sözcüklerinden daha prototipiktir (s. 3).

Duygu kategorilerinin evrenselliği üzerine yapılan bir başka araştırmaya göre “mutluluk, üzüntü, öfke, korku, sevgi” olmak üzere on bir dilde olası beş genel evrensel *duygu* kategorisine ulaşılmıştır (Kövecses, 2004: 4). İnsanlığın ortak düşünce sisteminde evrensel *duygu* kategorilerinin var olması, *duygunun* anlam yönünün karmaşık olduğu gerçeğini yok edemez. Çünkü *duygunun* anlam bağı, kültürden kültüre değişebilir. Bu durumu, *duygunun* anlam ilişkisi başlığında ‘çağrışımsal anlam’ olarak açıklayan Kövecses (2004), antropolog Richard A. Shweder’in şu görüşüne yer vererek açıklar (s. 10):

Öfkeli hissetmek ne demek...Öfkenin toplumu yok edebilecek kadar tehlikeli olduğuna inanan Ilongotlar için durum değişir; öfkeyi sadece çocukların yaşadığı bir şey olarak gören Eskimolar için (öfke tanımı farklıdır); öfkenin korkuyu yenmeye ve bağımsızlığı elde etmeye yardımcı olduğuna inanan işçi sınıfı Amerikalılar için (de farklıdır).

Shweder’in ele aldığı örnekten hareketle, kültürel bakış açısının *öfke* duygusunu anlamlandırmada temel rol oynadığını görmekteyiz. Bu durum, *duygu* dilinin kavramsallaştırmasında toplumsal ölçütün varlığını vurgulaması açısından da önemlidir. Öyleyse *duygu* dilinin kuruluşunda rol oynayan metaforik yapılar da Lakoff ve Johnson’un belirttiği üzere, evrensel izler taşıyabileceği gibi kimi yönleriyle karmaşık yapılar kurarak kültürden kültüre değişmektedir. *Duygu* metaforunun evrensel yönünü vurgulayan ana metaforu “DUYGU GÜÇTÜR” olarak açıklayan Kövecses (2004), İngilizcedeki *duygu* metaforlarını “öfke, korku, mutluluk, üzüntü, sevgi, arzu (şehvet), kibir, utanç ve şaşkınlık” başlıkları altında ele almaktadır. Söz edilen başlıklar altındaki İngilizce *duygu* metaforları Türkçeye karşılaştırıldığında kimi ortaklıklar (evrensel yapılar) gözlemlenmiştir. Örneğin, İngilizcedeki *öfke* metaforları arasında yer alan *The man was insane with rage* “Adam öfkeden deliye dönmüştü” cümlesiyle örneklendirilen “ÖFKE DELİLİKTİR” metaforu, Güncel Türkçe Sözlük’te yer alan “öfkeden kudurmak (veya deliye dönmek)” deyiminde karşımıza çıkmaktadır. *Öfke* başlığı altında yer alan *It was a stormy meeting* “Fırtınalı bir toplantıydı” cümlesiyle örneklendirilen bir başka *öfke* metaforu “ÖFKE DOĞAL BİR GÜÇTÜR”; Türkiye Türkçesinde günlük dilde karşılaşılabileceğimiz “Babamın öfke dolu sözleri evde deprem etkisi yaratmıştı.” veya “Boşuna esip güreleme, bu benimle ilgili bir durum değil.” cümlelerinde açıkça görülmektedir. Aynı başlık altında yer alan *I was struggling with my anger* “Öfkeyle mücadele ediyordum” cümlesiyle örneklendirilen “ÖFKE MÜCADELEDE BİR RAKİPTİR” metaforu; bir slogan olarak duyabileceğimiz “Öfkenin seni ele geçirmesine izin verme.” gibi bir cümlede kendisini göstermektedir. *His anger is smoldering* “Öfkesi alev alev” cümlesiyle örneklendirilen bir başka *öfke* metaforu “ÖFKE ATEŞTİR”, yine gündelik dilde karşılaşılabileceğimiz “Öfkeniz alevlendiğinde kısa aralıklarla nefes almayı deneyebilirsiniz.” cümlesinde görülmektedir. Sözü edilen metaforlara, yazılı Türk edebiyatından örnekler de verebiliriz.

Türkçenin Anadolu’da yazı dili olma sürecini derinden etkileyen Yunus Emre’nin *Risâletü’-n-Nushiyye*’sinde birden fazla *öfke* metaforu tespit edilmiştir. Bunlar arasında “ÖFKE DELİLİKTİR” metaforu *buşu derler baña key bâhaduram / düzenlik bozmağa her [dem] kaduram* “Öfke derler bana, çok cesurum; düzen bozmak için her (zaman) güçlüyüm.” beytinde açıkça görülmektedir. “ÖFKE MÜCADELEDE BİR RAKİPTİR” metaforu ise *nideyim buşu tutup almış anı / ki maḥkûm eylemiş*

buşu dīvānī “Öfke onu tutup ele geçirmiş, ne yapayım? Öfke meclisi, (onu) mahkûm etmiş.” beytinde doğrudan kendisini göstermektedir. Bir başka *öfke* metaforu “ÖFKE ATEŞTİR”, *benüm ileyüme kim katlanısar / ki hışmumdan deñiz oda yanısar* “Benim önümde kim durabilir; kızgınlığımdan deniz ateş (gibi) yanar.” (Boz, 2021: 106, 108, 114) beytinde yer almaktadır. Çağdaş Türk romancılarından Kemal Tahir’in “Köyün Kamburu” adlı eserinde ise farklı bir *öfke* metaforu tespit edilmiştir. Söz konusu eserde geçen “Herif artık olura-olmaza, ileri-geri söyleniyor, duyulmamış küfürlerle ortalığı kasıp kavuruyordu.” (Aygün Cengiz, 2018: 56) cümlesi “ÖFKE DOĞAL BİR GÜÇTÜR” metaforuna örnek teşkil etmektedir.

Yukarıdaki Türkçe ve İngilizce örnekler duygu metaforlarının evrensel yönünü göstermektedir. Metafor düşünce kalıbı olduğu için diller arasındaki evrensel yapıların varlığı “kalıp” vurgusundan hareketle doğaldır. Çünkü insan, değişen şartlar altında, yüzyıllardır belli başlı düşünce kalıplarıyla varlığını sürdürmektedir. Yukarıdaki XI. yüzyıla ait *Risâletü'n-Nushiyye*'deki yazı dili örnekleri ile günümüz Türkiye Türkçesinin ve İngilizcenin gündelik konuşma diline özgü örnekler bunu kanıtlamaktadır. Evrensel yapıların karşısındaki karmaşık yapılar ise diller arasındaki düşünce sistemi çeşitliliğini ortaya koyacağı için dile özgü çarpıcı bir düşünce-dil-anlam haritası sunacaktır.

2. Türkçede “DUYGU BESİNDİR” Metaforu

Şeyda Türk Smith ve Kyle D. Smith (1995), Türkçe duygu kavramlarını prototipik yaklaşımla ele aldıkları “Türkçe Duygu Kavramları” başlıklı çalışmalarında, deneklerden alınan yanıtlara göre Türklerin duygu öncüllerini şu şekilde sıralamaktadır (s. 118):

1. Başarı ile ilgili durumlar (başarı, başarısızlık, sınavlar);
2. Yeni olaylar (örneğin, bir şeyi ilk kez yapmak);
3. Sosyal ilişkileri değiştiren olaylar (örneğin; evlilik, ayrılık, tartışmalar)”

Araştırmacılara göre, Türklerin duygu öncüllerinde “durumsal bağlamı” ön plana çıkarmaları, kolektivist toplum özelliği taşımaları ile ilgilidir (s. 105). Aynı çalışmada, “durumsal bağlamla” üretilen Türkçenin yirmi hedef duygu terimi “aşk, neşe, mutluluk, sevgi, telaş, korku, özlem, endişe, ümit, şaşırma, şiddet, öfke, kıskançlık, nefret, şüphe, saygı, utanç, kin, üzüntü, acıma” şeklinde gösterilmektedir (s. 112). Söz konusu üst duygu kategorileri arasında prototipik olarak en belirgin olanlar “aşk, neşe, mutluluk”, en az belirgin olanlar “kin, üzüntü, acıma” duygularıdır (s. 114).

Kövecses (2004), çoğu duygu metaforunun kaynak etki alanını, “kap, doğal ve fiziksel güç, sosyal üstünlük, rakip, tutsak hayvan, delilik, bölünmüş benlik, yük, hastalık” olarak göstermektedir (s. 36-38). Bazı duygu metaforlarının kaynak etki alanı olarak gösterdiği “besin/yiyecek, savaş, oyun” kavramlarının ise *arzu* ve *sevgi* duyguları ile sınırlı görüldüğünü belirtir (s. 39). Söz konusu kaynak Türkçe için değerlendirildiğinde, yukarıda bahsedilen birçok prototipik duygu kavramında duygu-besin ilişkisinin olduğu gözlemlenmiştir. Bu bağlamda Kövecses’in çıkarımından hareketle Türkçenin, İngilizceye göre daha karmaşık bir yapı sergilediğini söyleyebiliriz. Karmaşık yapının dikkat çekici yönüyle yola çıkılan bu çalışmada “DUYGU BESİNDİR” metaforu, Türkçenin üst duygu kategorileri çerçevesinde deyimler üzerinden ele alınacaktır.

2.1. Deyimlerde “DUYGU BESİNDİR” Metaforu

“DUYGU BESİNDİR” metaforu, “kıskançlık ve açgözlülük, alçak gönüllülük ve tokgözlülük, sevgi, aşk, usanç, üzüntü ve keyifsizlik, kaygı, güven, arzu ve istek, nefret, saygı, mutluluk, huzur ve zevk; cesaret, öfke, özlem, kuşku, pişmanlık, umut” olmak üzere on sekiz duygu kavramında tespit edilmiştir.

2.1.1. Kıskançlık ve Açgözlülük

Kıskançlık üst duygu kategorisinin alt kavramı olarak belirlenen *açgözlülük*, “Açgözlü olma durumu, doymazlık, gözü doymazlık, harislik, tamahkârlık, tamah” olarak tanımlanmaktadır (URL-1). Bu duygunun besin kavramıyla ilişkisi *açlık*, *göz*, *boğaz*, *tutsaklık*, *ye-*, *doyma-* kavramları üzerinden haritalandırılmıştır. Aşağıdaki örneklerden görüleceği üzere, Eski Türkçeden bu yana zihinde ve söz varlığında yer alan bu haritalamada, doymayan karın değil gözdür. “Gözün aç olması, büyük boğazlı olmak, boğazın tutsağı olmak” *kıskançlık* ve *açgözlülük* hedef kavramını işaretlemektedir.

açgözlü Mal, mülk, mevki ve makam, para, yiyecek ve içecek gibi şeylere doymayan, aşırı hırslı, tamahkâr (ETDTS).

bogzi ulug (boğazi büyük) Açgözlü, boğazına düşkün, nefsinin hizmetinde (ETDV).

boguz kuli (boğaz kulu) Nefsinin emrinde olan, açgözlü, boğazına düşkün (ETDV).

boguzka bulun bol- (boğaza tutsak ol-) Dünya malına esir olmak, açgözlülük etmek (ETDV).

cihänni ye- Dünyayı yemek, açgözlü olmak, gözü doymamak (THKTAD).

gözünü toprak doyursun Ne denli mal mülk edinse gözü doymuyor; ancak ölürse doyar (Gözü toprakla dolarak) (ÖAADS).

közi aç (gözü aç) Doymusuz, tamahkâr (ETDV) > *gözü aç* Doyma bilmeyen; gerekenden çok yiyecek, mal elde etmek isteyen (ÖAADS).

közi suk (gözü aç) Kıskanç, açgözlü (ETDV).

2.1.2. Alçak gönüllülük ve Tokgözlülük

Alçak gönüllü “Kendi değerini olduğundan aşağı gösteren, başkalarını küçük görmeyen, büyüklenmeyen (kimse), engin gönüllü, mütevazı, tevazulu”; *alçak gönüllülük* ise “Alçak gönüllü olma durumu, tevazu, mahviyet, mütevazılık” olarak tanımlanmaktadır (URL-1). *Alçak gönüllülük* kavramında öne çıkan “aşağı” sözcüğünün mecazi anlamlarına bakıldığında

“Niteliği düşük, kötü”, “Daha küçük, daha az”, “Değeri daha az” şeklinde olumsuzluk kavram alanını çevrelediği görülmektedir. Ancak *alçak* sözcüğü, Türkçenin tarihî dönemlerinde “mütevazı, uysal, yumuşak huylu” anlamında da kullanılmıştır. Günümüzde bu anlam artık kullanılmasa da *alçak gönüllü* deyimine kaynak teşkil eden, sözcüğün “mütevazı” anlamıdır (Çolak, 2020: 235).

Tokgözlü “Gözü malda olmayan, gözü tok, açgözlü karşıtı”; *tokgözlülük* ise “Tokgözlü olma durumu” olarak tanımlanmaktadır (URL-1). Aşağıdaki örneklerde duygu-besin ilişkisi “gözün ve gönlün tok olması” üzerinden kurulmuştur:

gönlü tok (*gönlü vü gözi tok ol- / gönlü gözi tok ol-*) Geçimine yetecek kadar olanla yetinen (ETTDS).

közi köngli tok (gözü gönlü tok) Dünya malına düşkün olmayan (ETDV).

közi tok (gözü tok) Dünya malına düşkün olmayan (ETDV).

2.1.3. Sevgi

Sevgi, “İnsanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu” olarak tanımlanmaktadır (URL-1). Bu tanımda öne çıkan “ilgi” ve “bağlılık” sözcükleri sevgi kavramı ile *il-* “bağlamak” eylemi arasında bir ilişki kurulduğunu göstermektedir. *İl-* eyleminden türemiş “il-gi” ve “bağ” sözcüğünden türemiş “bağ+lı+lık” Türkçenin sevgi oluşumunda “bağ”ı kaynak etki alanı olarak gördüğünün kanıtıdır. Ayrıca Güncel Türkçe Sözlük’te “sevgi duymak, sevmek” anlamlarına gelen *sevgi besle-* deyimini, doğrudan doğruya sevginin besin kavramıyla ilişkilendirildiğini göstermektedir. “Ekmekten önce *sevgiye acıktık*, oysa düşman ekmeğe acıktığı için bu kadar zalim” (Toptaş, 2019: 29) şiirindeki *sevgiye acık-* ifadesi de duygu-besin haritalamasının iyi bir örneğini oluşturmaktadır.

Könlüm mîvesi deyiminde bir besin olan meyve, duygunun merkezi gönlde yetişmekte; bu deyim mutluluğu ve neşeyi işaretleyen bir sevgi sözü olarak kullanılmaktadır:

könlüm mîvesi Gönlümün meyvesi, gönlümün neşesi, mutluluğu anlamına gelen bir sevgi sözü (THKTAD).

Könlüm tokı deyimini, karnın değil duygu aracı gönlün doyduğunu ifade eden bir sevgi sözüdür:

könlüm tokı Gönlümün doyunluğu, tesellisi anlamına gelen bir sevgi sözü (THKTAD).

Aşağıdaki *közi suw iç-* deyiminde gözün yaşamın temel besin kaynaklarından suyu içmesi gönlün sevgiyle dolduğunu ifade etmektedir:

közi suw iç- (Gözü su içmek) Sevgiyle dolmak, içi aydınlanmak (ETDV).

Aşağıdaki örneklerde ifade edilen “bir durumdan lezzet almak”, “bir durumun tatlı gelmesi” *sevgi* duygusunun alt kategorisi sayılabilecek *hoşlantıyı* işaretlemektedir:

lezzet al- Hoşlanmak (ETTDS).

tatlı kél- Tatlı gelmek, hoşuna gitmek (THKTAD).

2.1.4. Aşk

Arapça kökenli *aşk* sözcüğü “Aşırı sevgi ve bağlılık duygusu, sevi, sevda, amor” olarak tanımlanmaktadır (URL-1). Türkçenin duygu kavramları listesinde birinci sırada yer alan *aşk*, aşağıdaki deyimde besin kavramının alt kavramlarından “içecek-şarap” ile ilişkilendirilmiştir. Bu ilişkide özellikle şarabın tercih edilmesinin üzerinde durmak gerekir. Çünkü divan yazınında şarap ve *aşk* birbirini tamamlayan iki kavramdır. Söz konusu *aşk*, kimi zaman ilahi aşkı, kimi zaman beşerî aşkı temsil etmektedir. Bu bağlamda şarap, bir “aşk içkisi”dir (Gümüş & Mum, 2018, s. 121).

aşk (*’ışk*) *şarabın iç-* Âşık olmak (ETTDS).

2.1.5. Usanç

“Usanma duygusu, bıkkınlık, melal” olarak tanımlanan *usanç* duygusunun besinle ilişkisi, aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere “usanmaya neden olacak eylemler” üzerinden kurulmuştur. “Karşısındakini bezdirinceye, bıktırıcaya kadar sürekli konuşmak veya söylenmek” olarak tanımlanan (*birinin*) *başının etini yemek* deyiminde, kişinin düşünce kabı olan baştaki et, sürekli söylenmek yoluyla yenmektedir. Bu bağlamda düşünce kabının söylenmekle işgal edilmesi *ye-* eylemi üzerinden aktarılmıştır. Diğer örneklerde yer alan *kabak tadı* mecazi anlamıyla “Beğenilmeyen, bıkkınlık veren durum”, *temcit pilavı* ise “Bıktırıcısına tekrar edilen söz” olarak tanımlanmaktadır (URL-1). *Temcit pilavında* doğrudan bir yemek adı, *kabak tadı vermek* deyiminde doğrudan bir yiyecek üzerinden “usanç yaratacak davranış” ifade edilmektedir.

başınıñ etini yi- Çok ısrar etmek, ısrarcı davranmak (ETTDS) > (*birinin*) *başının etini ye-* Bir kimseden sürekli olarak ve rahatsız edersesine bir şey istemek (ÖAADS).

kabak tadı ver- Bir konunun sık sık yenilenmesi, artık usandırıcı, bıktırıcı olmak (ÖAADS).

temcit pilavı gibi ısıtıp ısıtıp koy- (öne sür-) Bir şeyi sık sık ve usandıracak kadar çok söz konusu etmek (ÖAADS).

2.1.6. Üzüntü ve Keyifsizlik

“Olması istenilmeyen olaylardan doğan ruh tedirginliği, gam, teessür” olarak tanımlanan *üzüntü* duygusu (URL-1) ile besin ilişkisi geniş bir metaforik düzlemde yer almaktadır. Aşağıdaki örneklerde birden fazla küme içerisinde yer alan kaynak kavram besin, hedef kavram *üzüntü* ve *keyifsizlik* ilişkisi şu şekilde haritalanmıştır:

Eski Türkçeden bu yana “ağızdaki tadın bozulması, kaçırılması” *üzüntü* ve *keyifsizliği* işaretleyen bir göstergedir. Söz konusu deyimlerde *tat-* eylemi üzerinden *üzüntü*-besin ilişkisi kurulmuş, ağız duygu aracı gönlün yerine geçmiştir:

- ağz tatsızlığı* Bir topluluk içindeki dirliksizlik (ÖAADS).
ağzının tadı bozul- (*kaç-*) Rahatı dirlik ve düzenliği bozulmak (ÖAADS).
agazındaki tatag yitlin- (*ağzının tadı kaç-*) Huzuru kaçmak (ETDV).
tadını kaçır- Güzel bir şeyi, aşırılığa saparak zevksiz duruma sokmak (ÖAADS).
tatig bar- (*tadı git-*) Tadı kaçmak, zevk alacak yönleri kaybolmak (ETDV).
tatig kèter- (*tat gider-*) Tadını kaçırmak, neşesini bozmak (ETDV).

Eski Türkçedeki zehir anlamına gelen *agu* sözcüğü (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 545) üzerinden üzüntü-besin ilişkisi kurulmuştur. Öldürücü bir madde olan zehir, mecazi anlamıyla “Büyük üzüntü, acı, keder, sıkıntı” demektir. Aşağıdaki *aşın agu kıl-* deyimini “üzüntüye, sıkıntıya yol açan davranış”; *agusun yi-* ise “birinin üzüntüsünü duymak” anlamlarına gelmektedir:

- agusun yi-* Tasasını, derdini çekmek (ETTDS).
aşın agu kıl- (Aşını ağı kılmak) Huzurunu kaçırmak (ETDV).

Üzüntü ve keyifsizlik duygusunda, bu hissin merkezi olarak gösterilen kaynak etki alanı birden fazladır. Bu duyguyu ifade eden birinci araç, Eski Türkçede “karaciğer” anlamına gelen (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 545), Güncel Türkçe Sözlük’te ilk anlamıyla “göğüs” olarak açıklanan *bağır* sözcüğüdür. İkinci araç, Eski Türkçede birinci anlamıyla “akciğer, ciğer” ikinci anlamıyla “öfke, kızgınlık” anlamına gelip (s. 788) Güncel Türkçe Sözlük’te Eski Türkçedeki “kızgınlık” anlamını taşıyan *öbke* sözcüğüdür. Üçüncü araç, “akciğerle karaciğerin ortak adı”² olup mecazi anlamıyla “yürek, iç” olarak açıklanan *ciğer* sözcüğüdür. Dördüncü araç ise anatomik olarak “kalp”, isim olarak “bir kimsenin ruhsal yönü, gönül”, mecazi anlamda “acıma duygusu”, halk ağzında “mide, karın, iç” olarak tanımlanan *yürek* (URL-1) sözcüğüdür. Bu bağlamda “bağır, öbke, ciğer, yürek” sözcükleri *üzüntü ve keyifsizlik* duygusunun merkezidir. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere duygunun merkezinde pişme derecesi arttıkça *üzüntü ve keyifsizliğin* de hissedilme şiddeti artmaktadır:

- bağrı* (*/bağrını/ ciğer*) *biryān eyle-* Çok acı çektirmek, üzmek, içini yakmak (ETTDS).
bağrı kebāb ol- Çok büyük acı çekmek, içi yanmak (ETTDS).
bağrı biş- Ciğeri pişmek, çok üzülme (THKTAD) - *bağrı piş-* Çok acı duymak, üzüntü çekmek (ETTDS).
ciğer (*/ciğeri*) *kebāb ol-* Çok büyük acı çekmek, içi yanmak, üzülme, büyük bir derde düşmek (ETTDS) > *ciğeri kebab ol-* Büyük bir acıya uğramak, bir acıdan içi yaniyor gibi olmak (ÖAADS).
ciğeri biş- Büyük bir acıyla karşı karşıya kalmak, çok üzülme, çok canı yanmak (ETTDS).
öpke kagrul- (*ciğeri kavrul-*) Acı çekmek (ETDV).
yürek kagrul- (*yürek kavrul-*) Acı çekmek (ETDV).

Yiyeceği *ekmeği* bir yemeğe değil *kana doğramak* “büyük üzüntü içerisinde olmak” anlamına gelir:

- ekmeğini kana doğra-* Yaşayışı büyük üzüntü ve acı (kanlı gözyaşları) içinde olmak (ÖAADS).

İç- eyleminin etrafında kümelenen duygu aracı *yürek ve ciğerin kanını iç-* deyimleri, “çok üzüntü duymak” anlamına gelir:

- ciğer kanı iç-* Hastalanmak, çok acı çekmek (ETTDS).
yüreginiñ kanını iç- Çok acı çekmek, büyük bir sıkıntı içinde olmak (ETTDS).

Tat-, ye- / yé- / yi- eylemi ve *aş+a-* “yemek” eylemi etrafında kümelenen; bir besini değil üzüntünün kavram alanındaki soyut kavramları (yürek, üzüntü, sıkıntı, keder, yara) işaretleyen *ciğer, gam, güşsa, miñnet, renc, te’essüf, zaħm* sözcükleri ile kurulan aşağıdaki deyimler “çok üzüntü duymak” anlamı ile Türkçe söz varlığının bir unsuru olmuştur. Söz konusu deyimler arasında yer alan *gam ye-* deyimini Eski Türkçe, Eski Oğuz Türkçesi ve Harezmi-Kıpçak Türkçesinde yer alması yönüyle dikkat çekicidir. *Gam ye-* deyimini bugün, Güncel Türkçe Sözlük’te yalnızca olumsuz çekimiyle (*gam yeme-*) yer almaktadır. Ayrıca üzüntü-besin ilişkisinin *ye-* eylemiyle kurulduğu bu deyimlerde *emgek* “sıkıntı” dışındaki tüm sözcüklerin (*ciğer, gam, güşsa, miñnet, renc, te’essüf*) alıntı olması dikkat çekicidir:

- ciğer yi-* (*/ye-*) Birine eziyet etmek, çok büyük sıkıntı vermek (ETTDS)
emgek aša- (*Gam ye-*) Eziyet çekmek (ETDV)
endişe yi- (*/ye-*) Dertlenmek, sıkıntıya düşmek, üzülme (ETTDS)
gam yé- (*gam ye-*) Kederlenmek. (ETDV) > *gam yi-* Dertlenmek, endişe etmek, üzülme, tasalanmak, kaygılanmak (ETTDS)
gam yé- Gam yemek, dert çekmek (THKTAD)
güşsa (*/güşsasın / güşsasını*) *yi-* Üzülme, acı çekmek, kederlenmek, kaygılanmak, endişe içinde olmak (ETTDS)
miñnet tat- Mihnet tatmak, acısını tatmak, acısını bilmek (THKTAD)

² Bağır ile öbke sözcükleri, sonraki metinlerde anlam bakımından daha belirgin olup “bağır” ‘karaciğer’, “öbke” ‘akciğer’ anlamlarını taşır.

renc yi- Sıkıntı, eziyet çekmek, zorluklarla karşılaşmak (ETTDS)

te 'essüf yé- Teessüf yemek, teessüf etmek (THKTAD)

zahm yé- Eziyet çekmek (THKTAD)

Aşağıdaki örneklerde *ye-* eylemiyle deyimleştirilmiş *kişinin kendisini ya da içini yemesi, birini yiyip bitirmesi* deyimleri “üzüntü duymak”, “üzüntüye yol açmak” anlamlarına gelmektedir. Çok anlamlı bir sözcük olan *iç* Güncel Türkçe Sözlük'te sekizinci anlam olarak “Mide, bağırsak, karın”, dokuzuncu anlam olarak “Akıl, gönül, irade gibi insanın manevi varlığını oluşturan şeylerden herhangi biri” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımlara göre, *iç* sözcüğü bağlama göre hem beslenmenin merkezi mide hem de duygunun merkezi gönül anlamlarını taşımaktadır. Öyleyse “mide” ve “gönül” birbirlerinin yerine geçebilen iki kavramdır.

kendi kendini ye-, kendini ye-, içi içini ye- Bir şey neden istediği gibi olmuyor ya da neden istediğine uygun bir biçim almıyor diye sürekli bir üzüntü içinde bulunmak, yırtınmak (ÖAADS).

(birini) yiyip bitir- Sürekli olarak tedirgin edip hırpalamak. (ÖAADS).

Üzüntü ve keyifsizlik-besin kavramlarıyla kurulan metaforik ilişki, *ye-, iç-* eylemlerinin ötesine geçerek *yut-* ve *yuttur-* eylemlerinin etrafında genişlemiştir. Güncel Türkçe Sözlük'te ilk anlamıyla “Ağızda bulunan bir şeyi yutağa geçirmek” olarak yer alan *yut-* eylemi aşağıdaki örneklerde üzüntü kavram alanındaki “cefa, gam, kan” sözcükleri ile deyimleşmiştir. *Yuttur-* eylemiyle kurulan *kan yuttur-* deyimini ise “üzüntüye, sıkıntıya yol açan davranış” anlamıyla Türkçe söz varlığında yer almaktadır:

cefâ yut- Cefa yutmak, cefa çekmek, eziyet görmek (THKTAD)

gam yut- Gam çekmek, üzölmek (ETTDS).

kan yut- Çok sıkıntı ve ızdırap çekmek, azap çekmek, acıya katlanmak (ETTDS).

(bir iş, bir adam, bir kimseye) kan yuttur- Bir iş meydana gelinceye kadar, o işi yapana çok sıkıntı vermek (ÖAADS).

Duygunun merkezi “gönöl” ile besin merkezi “karnın” birlikte yer aldığı aşağıdaki deyim, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde “eziyet vermek, incitmek” anlamlarıyla açıklanan *burçintur-* eylemi (Caferoğlu, 1968: 53) ve “bedbaht edilmek, felâkete sürüklenmek, sefaletle düşürmek” anlamlarıyla *erintür-* eylemi (s. 97) ile kalıplaşmış söz birliği olarak Türkçeye yerleşmiştir. “Gönlün” ve “karnın” eş tutulduğu bu deyim, duygu-besin ilişkisini iyi yansıtan bir örnektir. Söz konusu deyim, “gönlün” ve “karnın” incinmesiyle *üzüntünün* alt kavramı olan *sıkıntı* duygusunun doğacağı anlamıyla yer almaktadır:

köngülin karnın erintür- burçintur- (gönüllerini ve karnlarını incit-) Canlarını sıkıkmak (ETDV).

Bir yiyeceğin lezzetinin artırılması için eklenen tuz, biber gibi baharatlar, sıkıntı veren bir durumun üstüne ya da mecazi olarak “dert, üzüntü, acı” anlamlarına gelen *yaraya* eklendiğinde *üzüntü* duygusunun ağırlığı artmaktadır. Yemekte lezzeti arttıran baharatların insanda *üzüntüyü* arttırması ile ortaya çıkan zıtlık ilişkisi ilgi çekicidir:

tuz biber ek- (üstüne, yaraya) Bir üzüntünün acısını, bir kusurun ağırlığını arttıran şeyler yapmak. (ÖAADS).

Besinin vücuttan çıkışını ifade eden *kus-* eylemiyle kurulan *kan kus-* deyimini, “eziyet çekmek, sıkıntıya uğramak” anlamlarını taşımaktadır. Bu deyimde, hedef kavram *üzüntüyü* işaretleyen kaynak kavram alanı besine ait *ye-, iç-, yut-, yuttur-* (besinin vücuda girişi) eylemlerinin yanına *kus-* eylemi (besinin vücuttan çıkışı) eklenerek üzüntü-besin kavram haritası daha da genişlemiştir:

kan kus- Çok eziyet çekmek (ÖAADS).

2.1.7. Kaygı

Türkçe “düşünmek” anlamına gelen *sakın-* eyleminden (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 800) türemiş “sakınç” sözcüğü; Farsça “düşünmek” anlamına gelen “endîşiden” eyleminden (Steingass, 1963: 110) türemiş “endişe” sözcüğü; İngilizce “kaygı” anlamının yanı sıra “düşünce” anlamını da taşıyan “anxiety” sözcüğü (<https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>) “düşünce” ve “kaygı” kavramları arasında belirgin bir bağ olduğunu gösterir. Konuya Türkçe bağlamıyla yaklaşacak olursak Türkçede ilk yazılı metinlerden itibaren “düşünmek” ve düşünme aracı “akıl” kavram alanına giren sözlerin çeşitlilik gösterdiğini belirtmemiz gerekir (Türk, 2008). Söz konusu kavram alanındaki sözlerden biri olan *sa-* “saymak, söylemek” eyleminden türemiş *sak* “özenli, dikkatli, itinalı”; *sak* sözcüğünden türemiş *sakın-* “düşünmek, plan kurmak, düşünüp taşınmak, endişelenmek”; *sakın-* eyleminden türemiş *sakınç* sözcüğü *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde “fikir, düşünce, niyet, tasavvur, istiğrak” olarak tanımlanmaktadır (Türk, 2006). *Düşün-* kavramıyla ilgili olan “kaygı, endişe” anlamı taşıyan *sakınçsız* “endişesiz, düşüncesiz, tasasız”, *sakın-* “endişelenmek”, *sakış* “endişe, kaygı”, *saklan-* “çekingen olmak”, *sakınç* “sakınılacak şey, sıkıntı, kaygı” sözleri ise (Türk, 2006) Türkçenin “düşünce” ve “kaygı” kavramları arasında kurduğu bağı kanıtlar niteliktedir. “Üzüntü, endişe duyulan düşünce, gam, tasa” olarak tanımlanan *kaygı* duygusunda (URL-1) *ye-, içir-, yut-* eylemleri üzerinden besin ilişkisi kurulmuştur. Mecazi anlamıyla “gönöl” anlamı taşıyan *iç* sözcüğü, *ye-* eylemi ile “kaygılanmak” anlamında kalıplaşmış bir söz birliği kurmuştur:

içini ye- Sürekli bir tedirginlik, bir kaygı içinde olmak, hırsını yenememek (ÖAADS).

“Kayd, kağı, kayu, sakınç, teşvîş” sözcükleri ile *ye-* eylemi üzerinden kurulan aşağıdaki deyimler, “kaygılanmak, endişelenmek” anlamıyla; *kaydın, kayusun yi-*, “biri için kaygı duymak” anlamıyla, *içir-* eylemiyle Türkçe söz varlığında yer alan *kaygunı içür-* deyimini ise “kaygıyı bastırmak” anlamlarıyla kalıplaşmıştır:

kayd (/kaydı / kaydın / kaydını) *yi-* (/ye-) Tasalanmak, endişe etmek, dert çekmek, üzülme (ETTDS).

kağgu ye- (kaygı ye-) Kaygılanmak, üzülme. (ETDV) > *kağgu* (/kağgusun / kayku) *yi-* Endişe etmek, kaygılanmak, meraklanmak, tasalanmak, gam çekmek (ETTDS), *kağgu / kaygu ye-* Kaygı yemek, tasalanmak, kaygılanmak (THKTAD).

kağgunı içür- Kaygısını içelleştirmek, derdini içine atmak, sıkıntılarını dışarıya yansıtmamak (THKTAD).

kayü (/kayusun) *yi-* Birinin veya bir şeyin merakına düşmek, üzüntüsünü duymak, onun için tasalanmak (ETTDS).

sakinç ye- (düşünce ye-) Endişe duymak (ETDV).

teşvîş yi- 1. Bir şeyin kaygısını çekmek, endişesini duymak, kaygılanmak (ETTDS).

Aşağıdaki *yut-* eylemiyle kurulmuş “kaygılanmak” anlamına gelen *kağgu yut-* deyiminde, kaygı-besin ilişkisinin metaforik haritası *ye-*, *içir-* eylemlerinin ötesine geçerek genişlemiştir:

kağgu yut- (kaygı yut-) Kaygılanmak. (ETDV) > *kağgu yut-* Kaygı yutmak, tasalanmak, kaygılanmak (THKTAD).

2.1.8. Güven

“Korku, çekinme ve kuşku duymadan inanma ve bağlanma duygusu, itimat” olarak tanımlanan *güven* duygusunda (URL-1) doğrudan, mecazi anlamıyla “bir duyguyu gönülde yaşatmak” anlamına gelen *besle-* eylemiyle ilişki kurulmuştur:

güven besle- Güven duygusu içinde olmak (ÖAADS).

2.1.9. Arzu ve İstek

“Bir şeye duyulan eğilim, arzu, şevk” olarak tanımlanan *istek* duygusunun (URL-1) besin ile ilişkisi özellikle “acıkmak, iştah” kavramları üzerinden kurulmuştur. İnsan bedeninin acıkınca verdiği tepkilerden biri olan “ağzının suyunun akması” *istek ve arzu* duygusuyla ilişkilendirilmiştir:

ağız şuyını (/suyını) *akıt-* Özenmek, imrenmek, bir şeyi çok beğenip istemek (ETTDS).

ağzınıñ şuyı ak- Bir şeyi çok beğenmek, imrenmek, hayran olmak, o şeyi elde etmeyi istemek (ETTDS) > *ağzının suyu ak-* Çok beğenip imrenmek (ÖAADS).

ağzı (/ağız) *şulan-* Beğenilen, arzulanan bir şeyi elde etme isteği duymak, bir şeye veya bir kimseye imrenmek (ETTDS) > *ağzı şulan-* İmrenmek (ÖAADS).

Aşağıdaki “arzulara ulaşmak” anlamı taşıyan deyimlerde *istek*, *dilek*, *arzu* ve besin ilişkisi *ye-* eylemi üzerinden kurulmuştur:

arzu ye- (arzu ye-) Arzularına erişmek (ETDV).

tilek arzu ye- (dilek ve arzu ye-) Arzularına ulaşmak (ETDV).

Eski Türkçedeki *közi toğ-*, Türkiye Türkçesindeki *gözü doy-* deyimlerinde, karnın yerine *gözün doyması* “isteğe, arzuya doymak” anlamıyla Türkçe söz varlığında yer almaktadır:

közi toğ- (gözü doy-) Arzuları kanmak (ETDV) > *gözü doy-* Çok şey isteyen kimse, istediklerini bol bol elde ettiğinden artık daha çoğunu istemez olmak (ÖAADS).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde yer alan “istemek, arzu etmek” anlamındaki *küse-* eylemi; bu eylemden türemiş “istek” anlamına gelen *küsedük* sözcüğü; “istek, arzu, dileme, dilek” anlamlarına gelen *küsenç* sözcüğü; “istenilen, arzu edilen” anlamına gelen *küsençig* sözcüğü ve aşağıdaki deyimde yer alan “arzu, dilek, istek, temenni” anlamlarını taşıyan *küsüş* sözcüğü (Caferoğlu, 1968: 123-124) *istek* kavram alanına giren bazı arkaik sözcüklerdir. Bu sözcüklerin yanı sıra *Divânu Lugâti t-Türk*’te yer alan “istemek” anlamındaki *küse-* eyleminden türemiş *küseğçi* sözcüğü, taşıdığı “iştahlı olan” anlamı ile (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 757) *duygu-besin* ilişkisi bağlamında ilgi çekicidir. Söz konusu sözcük, “istek” ve “iştah” kavramlarını aynı kümede çevrelemiştir. *Küsüş* sözcüğü ile Eski Türkçede “yükseltmek, beslemek” anlamlarını taşıyan *örit-* eylemi ile kurulan *küsüş örit-* deyimini “istek duygusunu güçlendirmek” anlamıyla yer almaktadır:

küsüş örit- (emel besle-) Bir arzuyu sürekli düşünüp güçlendirmek (ETDV).

2.1.10. Nefret

Nefret, Güncel Türkçe Sözlük’te “Bir kimsenin kötülüğünü, mutsuzluğunu istemeye yönelik duygu” olarak tanımlanmaktadır. Nefret duygusu ve besin ilişkisi kaynak kavram alanına giren *doğra-*, *ye-*, *susa-*, *iç-*, *ekmek* sözcükleri üzerinden kurulmuştur.

İç- ve *susa-* eylemleriyle kurulan *kan iç-*, *kana susa-* deyimleri hırs duygusunun etrafında “nefret duymak” anlamıyla söz dizimine girmiştir:

kan iç- İnsafsız ve acımasızca birine kötülük yapmak, birine karşı kin ve nefret duymak, kan dökmeye hırsı olmak (ETTDS).

kana susa- Öldürme hırsı içinde olmak (ÖAADS).

Ye- eylemi ile kurulmuş *birinin başını ye-* ve *gözüyle (birini) ye-* deyimleri “nefretle gerçekleştirilen kötü davranış” anlamıyla yer almaktadır:

(birinin) başını ye- Ölmesine ya da büyük bir zarar görmesine yol açmak (ÖAADS).

gözle (gözüyle) ye- Uğursuzluk getiren bakışlarını üstünden ayırmayarak bir şeyin, bir kimsenin kötü duruma düşmesinde etken olmak (ÖAADS).

Tüketilecek bir besin yerine *birinin ekmeğine kan doğra-*, *birinin kanına ekme doğra-* deyimleri “nefret duygusuyla yöneltilen davranış” anlamıyla Türkçe söz varlığının bir unsuru olmuştur:

(birinin) ekmeğine kan doğra- Bir kimseyi acılar, gözyaşları içinde bırakacak davranışta bulunmak (ÖAADS).

(birinin) kanına ekme doğra- Birini acılar içine düşüren davranışta bulunmak (ÖAADS).

2.1.11. Saygı

“Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet, ihtiram” olarak tanımlanan *saygı* duygusunun (URL-1) besinle ilişkisi *aşa-* eylemi üzerinden kurulmuştur. Söz konusu eylemle kurulan *ayag çilteg aş-* deyiminde “şeref, itibar, saygı, hürmet” anlamlarına gelen *ayag* (Caferoğlu, 1968: 26) ve “itibar, saygı, hürmet” anlamlarını taşıyan *çilteg* (s. 63) sözcükleri “saygı görmek” anlamıyla Türkçeye yerleşmiştir. Yemek anlamındaki “aş” sözcüğünden türemiş *aşa-* eyleminin *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde gösterilen ikinci anlamı “kabul etmek, hürmet etmek, saymak” (s. 28) *yemek ye-* ile *saygı* duygusunun doğrudan ilişkilendirildiğinin kanıtıdır.

ayag çilteg aş- (saygı ye-) Saygı görmek (ETDV).

2.1.12. Mutluluk, Huzur ve Zevk

“Bütün özlemlere eksiksiz ve sürekli olarak ulaşılmaktan duyulan kıvanç durumu, mut (I), ongunluk, kut, saadet, bahtiyarlık, saadatilik” olarak tanımlanan *mutluluk* duygusunun (URL-1) besinle ilişkisi *tat, besle-, semirt-, yemlen-, ye-, aş-* sözcükleri üzerinden kurulmuştur.

Mecazi olarak “Hoşa giden durum, lezzet, zevk” olarak tanımlanan *tat* kavramının (URL-1) etrafında kümelenen *ağzı dadını bil-, ağzı tadı, dad al-, tadını al-, tadına var-, tadından yenme-, tatig bul-* deyimleri “mutluluk duymak” anlamıyla yer almaktadır:

ağzı dadını bil- Güzel hoşa giden keyif verici şeylerden anlamak, onları seçmekte usta olmak, ağzının tadını bilmek (ETTDS).

ağzı tadı Bir topluluk içinde dirlik düzenlik, iyi geçinme (ÖAADS).

ağzı tadıyla Dirlik, düzenlik rahatlık içinde (ÖAADS).

dad al- Zevk almak (ETTDS) > *tadını al-* Yaptığı işten zevk duymaya başlamak (ÖAADS).

tadına var- (zevkine var-) Güzelliğini tadını gereği gibi duymak (ÖAADS).

tadından yenme- Çok tatlı, çok hoşa gider olmak (ÖAADS).

tatig bul- (tat bul-) Zevk almak (ETDV).

“İnsan ve hayvanlarda yaşamayı sağlayan ve ölümlü vücuttan ayrılan madde dışı varlık”, “Yaşama, hayat” anlamlarının yanında “gönül” anlamı da taşıyan *can* sözcüğü, duygu aracını ya da merkezini temsil eden kavramlardan biridir. “Gönlü beslemek”, “gönlün yemlenmesi” anlamlarıyla *mutluluk* duygusunu işaretleyen *cân besle-* ve *can yemlen-* deyimleri diğer “DUYGU BESİNDİR” metaforunu taşıyan duygu kavramlarıyla benzerlik göstermektedir. Ancak “gönlü beslemek, ruhu beslemek” anlamlarını taşıyan “şişmanlatmak, besili hâle getirmek” anlamlı *semirt-* eylemiyle kurulmuş *can semirt-* deyiminde duygu-besin haritası genişlemiştir:

cân besle- Kaygısızca yiyip içmek, keyfine bakmak, gönlünü ferah tutmak (ETTDS).

can semirt- (can semirt-) Ruhunu beslemek (ETDV).

can yemlen- (can yemlen-) Hayattan zevk almak (ETDV).

“Gezinti, eğlence” anlamına gelen *ilinçü* sözcüğü (Caferoğlu, 1968: 92), “neşe, sevinç, sevinme, sürur, keyiflenme” anlamlarına gelen *mengi* sözcüğü (s. 129) ile “yemek” anlamındaki *aşa-* eylemiyle kurulmuş aşağıdaki deyimler “mutlu olmak, mutluluk sürmek, sevinmek” anlamlarıyla Türkçe söz varlığının bir unsuru olmuştur:

edgü mengig aş- (mutluluk ye-) Mutluluk sürmek (ETDV).

ilinçü mengi aş- (eğlence ve sevinç ye-) Eğlenmek (ETDV).

mengi aş- (mutluluk ye-) Mutlu olmak, sevinç yaşamak (ETDV).

mengi ilinçü aş- (mutluluk ve sevinç ye-) (ETDV).

Kutadgu Bilig’de yer alan *erej ye-* deyimini, *başı ye-* deyiminin zitti olarak “huzur, mutluluk içinde olmak” anlamıyla ifade edilmiştir:

“*bu yañlıg turur barça beglik işi / kayusı erej yir kayu öz başı*” (Arat, 2007: 231)

erej ye- (huzur ye-) Huzur içinde olmak (ETDV).

Gam yeme- deyimini, “üzülmek”; “mutluluk, huzur duymak” anlamıyla kalıplaşmış bir söz birliği kurmuştur:

gam yeme- Tasa etmemek, kaygı çekmemek, üzülmek (ÖAADS).

2.1.13. Cesaret

“Güç veya tehlikeli bir işe girişirken kişinin kendinde bulduğu güven” olarak tanımlanan *cesaret* duygusunun (URL-1) besinle ilişkisi görme aracı *göz* ve *yeme-* eylemiyle kurulmuştur. *Bir işi gözü yeme-* deyimini, “cesaret edememek” anlamını taşımaktadır:

(*bir işi*) *gözü yeme-* Yapma güç ya da yeteneğini kendine bulmamak (ÖAADS).

2.1.14. Öfke

“Engelleme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi, kızgınlık, hışım, hiddet, gazap” olarak tanımlanan *öfke* duygusunun (URL-1) besinle ilişkisi *ye-*, *yut-*, *sindir-* eylemleri üzerinden kurulmuştur.

Birini çiğ çiğ yiyecek deyimini “çok öfke duymak” anlamıyla söz dizimine girmiştir:

(*birini*) *çiğ çiğ yiyecek* Ona öyle kızmış ki elinden gelse parçalayacak ve sanki yiyecek (ÖAADS).

Öfkeni yut- deyimini “öfkeyi dizginlemek, durdurmak” anlamındadır:

öfkeni yut- Öfkeyi yutmak, İradesiyle sakin kalmak, sinirlenmemek (THKTAD).

“Öfkeyi bastırmak” anlamlı *öwke singür-* deyiminde ise *ye-*, *yut-* eylemiyle kurulan öfke-besin haritası *singür-* “yenilen besin maddesini sindirim sisteminde gereken değişikliklere uğratarak kana karışabilir bir duruma getirmek, hazmetmek” anlamlı *sindir-* eylemi ile genişlemiştir:

öwke singür- (öfke sindir-) Öfke bastırmak (ETDV).

2.1.15. Özlem

“Bir kimseyi, bir yeri veya bir şeyi görmeyi, ona kavuşmayı istemek, göreceği gelmek” olarak tanımlanan *özlem* duygusunda (URL-1) *ye-* eylemi ile duygu-besin ilişkisi kurulmuştur:

Aşağıdaki *hasret ye- / yi-* deyimleri “özlemek, üzülmek” anlamlarına gelmektedir:

hasret ye- Hasret yemek, hasret kalmak, özlemek (THKTAD), *hasret yi-* Üzülmek, kederlenmek (ETTDS).

2.1.16. Kuşku

“Bir olguyla ilgili gerçeğin ne olduğunu kestirememekten doğan kararsızlık, kuruntu, işkil, şüphe, acaba, şek” olarak tanımlanan *kuşku* duygusunun (URL-1) besinle ilişkisi *ye-*, *bulgal-*, *bulandır-*, *bulan-* eylemleri ile kurulmuştur.

Şübhe ye- deyimini “kuşkulanmak” anlamına gelmektedir:

şübhe ye- Şüphe yemek, şüphelenmek, kuşku duymak (THKTAD).

Duygu merkezi *gönül*, “besinlerin sindirime hazır duruma getirildiği” organ olarak tanımlanan *mide* (URL-1) ve *bulgal-*, *bulan-* eylemleri ile kurulmuş aşağıdaki deyimler “kuşkulanmak” anlamındadır:

köngüli bulgal- (gönlü bulan-) Tereddüte düşmek (ETDV).

mide bulandır-, *midesi bulan-* Bir iş kötü bir sonuca varacağından kuşkulanmak (ÖAADS).

2.1.17. Pişmanlık

“Yaptığı bir işin veya davranışın olumsuz sonucunu görek üzülen, nadim” olarak tanımlanan *pişman* ve “pişman olma durumu, nedamet” olarak tanımlanan *pişmanlık* duygusunun (URL-1) besinle ilişkisi *ye-* eylemi üzerinden kurulmuştur.

Türkçe “pişmanlık” anlamına gelen *ökünç* sözcüğü; Arapça “pişmanlık” anlamına gelen *nedāmet* sözcüğü; Farsça “pişman” anlamına gelen *peşimān* sözcüğü ve *ye-* eylemi ile kurulmuş olan aşağıdaki deyimler, “pişman olmak, pişmanlık duymak” anlamlarıyla Türkçeye yerleşmiştir:

nedāmet ye- Pişman olmak (THKTAD).

ökünç ye- (pişmanlık ye-) Pişmanlık duymak (ETDV).

peşimān yi- Pişman olmak, yapılan bir işten dolayı pişmanlık duymak (ETTDS), *peşimān ye-* Pişman olmak (THKTAD).

2.1.18. Umut

“Ummaktan doğan duygu, ümit” olarak tanımlanan *umut* duygusunun (URL-1) besinle ilişkisi *kursak*, *karın*, *su*, *iç-* sözcükleri üzerinden kurulmuştur. Ayrıca Türkiye Türkçesinde yer alan “umut fakirin (garibin) ekmeğidir” atasözü (Aksoy, 1988: 453), doğrudan umudun bir besin olan ekmele ilişkilendirildiğini göstermesi bakımından güzel bir örnektir.

Halk ağzında “boğaz” anlamına gelen *kursaktan* besinin yerine “istek, eğilim, arzu, şevk” anlamlarına gelen *hevesin* geçmemesi, “umutsuzluğa düşmek” anlamını taşımaktadır:

hevesi kursağında kal- İmrendiği, istediği şeyi elde edememek (ÖAADS).

“Umutsuzluğa düşmek” anlamına gelen *köngüli karını çök- bat-* deyiminde daha önceki kimi örneklerde görüldüğü gibi besin kabı “karın” ve duygu kabı “gönül” eşit görülmüştür:

köngüli karını çök- bat- (gönlü karnı çöküp bat-) Umutsuzluğa kapılmak, heyecanını yitirmek (ETDV).

3. Türkçe Deyimlerde “DUYGU BESİNDİR” Metaforu

Aşağıdaki tabloda “DUYGU BESİNDİR” metaforunu barındıran Türkçe deyimler, üst başlık olarak belirlenen duygu kavramlarına göre sınıflandırılmıştır:

Duygu	Deyimler
Kıskançlık ve Açgözlülük	<i>açgözlü, bogzı ulug, boguz kuli, boguzka bulun bol-, cihānı ye-, gözünü toprak doyursun, közi aç > gözü aç, közi suk</i>
Alçak gönüllülük ve Tokgözlülük	<i>gönli tok (/gönli vü gözi tok ol- / gönli gözi tok ol-), közi köngli tok, közi tok</i>
Sevgi	<i>köhlüm mīvesi, köhlüm tokı, közi suw iç-, lezzet al-, tatlı kél-</i>
Aşk	<i>'aşk (/ışk) şarābın iç-</i>
Usanç	<i>başınıñ etini yi- > (birinin) başının etini ye-, kabak tadı ver-, temçit pılavı gibi ısıtıp ısıtıp koy-</i>
Üzüntü ve Keyifsizlik	<i>agazıntaki tatag yitlin-, aǵusın yi-, aǵız tatsızlığı, aǵzının tadı bozul- (kaç-), aşın agu kıl-, baǵrı (/baǵrını/ ciger) biryān eyle-, baǵrı biş- baǵrı piş-, baǵrı kebāb ol-, cefā yut-, ciger (/cigeri) kebāb ol- > ciǵeri kebab ol-, ciger kanı iç-, ciger yi- (/ye-), cigeri biş-, ekmeǵini kana doğra-, emgek aşı-, endīşe yi- (/ye-), gam ye- > gam yi- gam ye-, ğam yut-, ğuşşa (/ğuşşasın / ğuşşasını) yi-, kan kus-, kan yut-, (bir iş, bir adam, bir kimseye) kan yuttur-, kendi kendini ye- / kendini ye- / içi içini ye-, köngülin karının erintür- burçıntur-, miñnet tat-, öpke kagrul-, renc yi-, tadını kaçır-, tatıǵ bar-, tatıǵ kēter-, te'essüf ye-, tuz biber ek- (üstüne, yaraya), (birini) yiyip bitir-, yüreginiñ kanını iç-, yürek kagrul-, zahm ye-</i>
Kaygı	<i>içini ye-, kaǵu ye- (kaygı ye-) > kayǵu (/kayǵusın / kayku) yi- kaǵu / kayǵu ye-, kaǵu yut- (kaygı yut-), kayd (/kaydı / kaydın / kaydını) yi- (/ye-), kayǵumı içür-, kayu (/kayusın) yi-, sakınç ye- (düşünce ye-), teşvīş yi-</i>
Güven	<i>güven besle-</i>
Arzu ve İstek	<i>aǵız şuyını (/suyını) aqıt-, aǵzınıñ şuyı aq- > aǵzının suyu ak-, aǵzı (/aǵız) şulan- > aǵzı sulan-, arzu ye- (arzu ye-), közi tođ- (gözü doy-) > gözü doy-, küsüş örit- (emel besle-), tilek arzu ye- (dilek ve arzu ye-)</i>
Nefret	<i>(birinin) başını ye-, (birinin) ekmeǵine kan doğra-, gözle (gözüyle) ye-, kan iç-, kana susa-, (birinin) kanına ekmek doğra-</i>
Saygı	<i>ayag çilteg aşı- (saygı ye-)</i>
Mutluluk, Huzur ve Zevk	<i>aǵzı dadını bil-, aǵız tadı, aǵız tadıyla, cān besle-, can semirt- (can semirt-), can yemlen- (can yemlen-), dad al- > tadını al-, edǵü mengig aşı- (mutluluk ye-), erej ye- (huzur ye-), gam yeme-, ilinçü mengi aşı- (eǵlence ve sevinç ye-), mengi aşı- (mutluluk ye-), mengi ilinçü aşı- (mutluluk ve sevinç ye-), tadına var- (zevkine var-), tadından yenme-, tatıǵ bul- (tat bul-)</i>
Cesaret	<i>(bir işi) gözü yeme-</i>
Öfke	<i>(birini) çığ çığ yiyecek, öfkeni yut-, öwke singür- (öfke sindir-)</i>
Özlem	<i>hasret ye- hasret yi-</i>
Kuşku	<i>şübhe ye-, köngüli bulgal- (gönlü bulan-), mide bulandır-, midesi bulan-</i>

Pişmanlık	<i>nedāmet ye-, ökünç ye- (pişmanlık ye-), peşmān yi-peşimān ye-</i>
Umut	<i>hevesi kursağında kal-, köngüli karını çök- bat- (gönlü karnı çöküp bat-)</i>

Tablo 1. Duygu Kavramlarına Göre Türkçe Deyimler

Bu tabloya göre, “DUYGU BESİNDİR” metaforu en fazla *üzüntü* ve *keyifsizlik* duygusunda yer almaktadır. *Üzüntü* ve *keyifsizlik* duygusunu sırasıyla *mutluluk*, *huzur* ve *zevk*, *kıskançlık* ve *açgözlülük*, *kaygı*, *arzu* ve *istek*, *nefret* ve *sevgi* duyguları takip etmektedir. Söz konusu metaforun en az görüldüğü duygular ise *aşk*, *cesaret*, *güven*, *özlem* ve *saygı*dır.

Söz konuyu tabloya göre, kaynak kavram besin ve hedef kavram duygu ilişkisi deyimler üzerinden şu şekilde haritalanmıştır: Besin kavram alanına giren *ye-* eylemi, *kıskançlık* ve *açgözlülük*, *usanç*, *üzüntü* ve *keyifsizlik*, *kaygı*, *arzu* ve *istek*, *nefret*, *mutluluk*, *huzur* ve *zevk*; *öfke*, *özlem*, *kuşku* ve *pişmanlık* olmak üzere pek çok duyguda duygu-besin ilişkisini kuran ana kavramdır. *Aşa-* “yemek” eylemi, *üzüntü* ve *keyifsizlik*, *saygı*, *mutluluk*, *huzur* ve *zevk* duygularında yer almaktadır. *Doy-* ve *tokluk* kavramının etrafında kümelenen duygular *kıskançlık* ve *açgözlülük*, *alçak gönüllülük* ve *tokgözlülük*, *sevgi*, *arzu* ve *istektir*. *Açlık* kavramı *arzu* ve *istek*, *kıskançlık* ve *açgözlülük* duygularını işaretlemektedir. Söz konusu kavram, *arzu* ve *istek* duygusunda doğrudan acıkmanın fiziki göstergesi (*ağz şuyını (/suyını) akıt-*, *ağzınıñ şuyı ak-> ağzının suyu ak-*, *ağzı (/ağz) şulan-> ağzı sulan-*) olarak ifade edilmektedir. Bir başka kaynak kavram *tat* ve *lezzet*; *sevgi*, *üzüntü* ve *keyifsizlik*, *mutluluk*, *huzur* ve *zevk* duygularını çevrelemektedir. *İç-* eylemi aracılığıyla duygu-besin ilişkisi kurulan duygular *sevgi*, *aşk*, *üzüntü* ve *keyifsizlik*; *içür-* eylemi ile ifade edilen duygu ise *kaygı*dır. *Yut-* eylemi *üzüntü* ve *keyifsizlik*, *kaygı* ve *öfke* duyguları; *yuttur-* eylemi *üzüntü* ve *keyifsizlik* duygusunda duygu-besin ilişkisini kurmuştur. *Besle-* eyleminin etrafında *güven*, *arzu* ve *istek*, *mutluluk*, *huzur* ve *zevk* duyguları yer almaktadır. Duygu-besin ilişkisinin *semirt-* “şişmanlatmak” eylemiyle kurulduğu *mutluluk*, *huzur* ve *zevk* duygusunda, duygu ve besinin metaforik haritası genişlemektedir. Besinin vücuda girişini ifade eden kavramların yanında vücuttan çıkışı ifade eden *öfke* duygusundaki *singür-* “sindirmek” eylemi ile *üzüntü* ve *keyifsizliği* işaretleyen *kus-* eylemi duygu-besin haritasının tamamlandığını göstermektedir.

Sonuç

Zoltán Kövecses, “DUYGU BESİNDİR” metaforunun İngilizcede *arzu* ve *sevgi* duyguları ile sınırlı olduğunu ileri sürmektedir. Çalışmamızın sonucuna göre Türkçede bu duygu metaforu *kıskançlık* ve *açgözlülük*, *alçak gönüllülük* ve *tokgözlülük*, *sevgi*, *aşk*, *usanç*, *üzüntü* ve *keyifsizlik*, *kaygı*, *güven*, *arzu* ve *istek*, *nefret*, *saygı*, *mutluluk*, *huzur* ve *zevk*; *cesaret*, *öfke*, *özlem*, *kuşku*, *pişmanlık*, *umut* olmak üzere on sekiz duygu kavramında yer almaktadır. Bu durum, söz konusu duygu metaforu bağlamında Türkçenin İngilizceden daha karmaşık bir yapı sergilediğini göstermektedir.

Türkçede VIII. yüzyıldan XXI. yüzyıla uzanan deyim örnekleri (*közi aç> gözü aç*, *közi toğ-> gözü doy-*), toplumsal boyutta insan zihninin yüzyıllardır değişmediğini göstermekte ve metaforun kalıcı düşünce kalıbı yönüne işaret etmektedir. Ayrıca “DUYGU GÜÇTÜR” duygu metaforunun hem İngilizcede hem Türkçede yer alması, metaforun evrensel yönüne örnek oluşturmaktadır.

Üzüntü ve *keyifsizlik*; *mutluluk*, *huzur* ve *zevk* duygularında duygu-besin ilişkisini yansıtan deyim örnekleri diğer duygu kavramlarına göre sayıca daha fazladır. *Üzüntü* ve *keyifsizlik* kavramında duygu-besin metaforunun haritası *kebab ol-*, *piş-*, *baharat ekle-*, *yan-*, *kavrul-*, *kus-* eylemleriyle genişlemiştir. Ayrıca besinin pişme derecesi arttıkça *üzüntü* ve *keyifsizliğin* hissedilme derecesi de artmaktadır. *Mutluluk*, *huzur* ve *zevk* duygusunda bu haritaya yeni bir rota verilerek *yemlen-* ve *semirt-* kavramları eklenmiştir. Bu kavramlar arasında “besili, yağlı bir duruma getirmek” anlamındaki *semirt-*, duygu-besin haritasının metaforik genişliğini pekiştirmektedir. Ayrıca söz konusu deyimlerde duygu-besin ilişkisinin yoğun olarak besin kavram alanına giren *ye-*, *iç-*, *içir-*, *besle-*, *yut-*, *tat* kavramları üzerinden kurulduğu görülmektedir. Bu bağlamda “DUYGU BESİNDİR” metaforu, yoğun olarak besinin vücuda girişini temsil eden *ye-*, *iç-*, *içir-*, *yut-*, *yuttur-*, *semirt-* eylemleriyle ifade edilmiştir. Ancak yoğun olmamakla birlikte besinin vücuttan çıkışını ifade eden *kus-*, *sindir-* eylemlerinin varlığı, duygu-besin metafor haritasının tamamlandığını göstermesi açısından önemlidir.

Arzu ve *istek* duygusunda, besin kavram alanına giren *acık-* ve *iştah* kavramlarının ön planda olması dikkat çekicidir. *Nefret* duygusunda *susa-*, *öfke* duygusunda *sindir-*, *kuşku* duygusunda *mide bulantısı*, *umut* duygusunda *kursakta kal-* duygu-besin metafor haritasını genişleten çarpıcı örneklerdir. *Kaygı* duygusunda yer alan kavramların merkezinde “düşünce”nin yer alması ise bir başka ilgi çekici sonuçtur.

Besle- eyleminin Güncel Türkçe Sözlük’te gösterilen mecazi anlamı “Bir duyguyu gönülde yaşatmak” doğrudan doğruya Türkçede duygu-besin ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Örneklem alanına giren deyimlerde duygunun aracı ve merkezi olarak yer alan *bağır*, *gönül*, *yürek*, *öpke*, *ciğer* kavramları, besinin merkezi olan *mide*, *karın* organ adlarıyla çoğu kez birlikte ele alınmıştır. Bu durum da duygu-besin ilişkisini güçlendiren göstergelerden biridir. Ayrıca “DUYGU BESİNDİR” metaforunun pek çok duyguda yer alması, Türkçenin duygu dili oluşumunda kaynak etki alanı olarak besinin güçlü etkisini göstermektedir.

Kısaltmalar

ETDV	ÖAADS
ETTDS	THKTAD

Eski Türkçenin Deyim Varlığı → Şen, S. (2017). *Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü* → Özyaşamış Şakar, S. (2021). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü* → Aksoy, Ö. A. (1988). *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler* → Tokay, Y. (2019).

Kaynakça

- Aka, M. (2022). *Metafor ve Metonimi Kuramına Göre Eski Türk Yazıtlarında Kavram Alanı İlişkileri*. (Yayımlanmamış Doktora tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Aksan, D. (2020). *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksan, M. (2006). Metaphors of Anger: An Outline of a Cultural Model. *Dil ve Edebiyat Dergisi/Journal of Linguistics and Literature*, 3 (1), 31-59.
- Aksan, M. (2006). The Container Metaphor in Turkish Expressions of Anger. *Dil ve Edebiyat Dergisi/Journal of Linguistics and Literature*, 3 (2), 103-24.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp.
- Arat, R. R. (2007). *Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıca Akkök, E. (2017). Turkish Metaphors of Anger. *DTCF Dergisi*, 57 (1), 302-326.
- Aygün Cengiz, S. (2019). Psikolojik Folklor Bağlamında Kemal Tahir'in *Köyün Kamburu* Romanında Öfke. 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Genel Konular içinde (s. 51-65). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Azılı, K. (2021). *Mekândan Zamana Metaforik Transferler Eski Türkçe Üzerine Teorik Bir İnceleme*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Baş, M. (2015). *Türkçede Duyguların Bedenle İlgili Deyimler Aracılığıyla Kavramsallaştırılması: Bilişsel Dilbilimsel Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Boz, E. (2021). *Yunus Emre Risâletü'n-Nushiyye (Fatih Yazması)*. Ankara: Başak Matbaacılık.
- Bulut Solak, B. (2021). Musevilikte Koşer Yiyecek ve İçecekler ve Koşer Beslenme Kanunlarının Koşer Gıda Üretimine Potansiyel Etkileri. *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, 33-44.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Cebeci, O. (2013). *Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Çolak, G. (2020). Kalıplaşmış Söz Birliklerindeki Fosil Anlamlar. M. Mangır ve S. Şen (Ed.), *Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Anı Kitabı* içinde (s. 233-250). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Duman, M. A. (2019). *Retorikten Belâgate Mecâzdan Metafora*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Eker, Ö. (2021). *Kutadgu Bilig Metaforları*. (Yayımlanmamış Doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânü Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eriş E. ve Uluşahin, E. (2020). *Metaforik Dil Atasözü ve Deyimlerde Metaforların Dillerarası Analizi*. Ankara: Nobel Bilimsel Yayıncılık.
- Gen, S. (2015). *Özbekçede Metaforlar*. (Doktora tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Gökçe, Ö. (2020). *Korece ve Türkçe Mutluluk ve Üzüntü Metaforlarındaki Benzerlik ve Farklılıklar*. (Doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gümüş, M. Y. ve Mum, C. (2018). Klâsik Türk Şiirinde Rint ve Şarap İlişkisi. *Birey ve Toplum*, 8 (16), 190-138.
- Gündoğdu, A. E. (2020). Türkçe Üzerine Bir Duygu Metaforu Çalışması: "Moral" Düşüm Sözcüğünün Derlem Temelli Görünümleri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (3), 387-399.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kövecses, Z. (2004). *Metaphor and Emotion Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff G. ve Johnson, M. (2015). *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil* (G. Y. Demir, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Ledoux, J. (2020). *Duygusal Beyin Duyguların Gizemli Dünyası*. (A. Uysal, Çev.). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Özyaşamış Şakar, S. (2021). *Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Steingass, F. J. (1963). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London: Routledge & Kegan Paul Limited.
- Şahan, K. (2020). *Şiirde Derin Yapı Metafor Modern Türk Şiiri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Ebabil Yayıncılık.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şerifoğlu, Y. (2011). *Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Mutluluk/Mutsuzluk Kavramı ile İlgili Fiil ve Deyimlerde Anlam İlişkisi*. (Doktora tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- The Multilingual Dictionary Tureng. (2023, 25 Mart). Erişim adresi: <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>
- Tokay, Y. (2019). *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Toptaş, U. (2019). *Kervan*. Name Yayınları.
- Tunç, G. (2020). *Şiir ve Bellek Modern Türk Şiirinde Bellek Metaforları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Türk Smith, Ş. ve Smith, K. D. (1995). Turkish Emotion Concepts: A Prototype Analysis. J. A. Russell, J. M. F. Dols, A. S. R. Manstead ve J. C. Wellenkamp (Ed.), *Everyday Conceptions of Emotion* içinde (s. 103-119). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Türk, V. (2006). Türkçede Beyin Faaliyetleri ile İlgili Sözcükler (Öğ, Sakın-). *I. Uluslararası Türk Dünyası Kurultayı*, İzmir.

Türk, V. (2008). Türkçede Düşünmek Fiili. *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Yunusoğlu, M. K. (2020). *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

URL-1 Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*. (2023, 28 Şubat). Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

TARİHÎ TÜRK DİLLERİNDE 'ORTOPEDİK ENGELLİLİK' KAVRAMINA DAYALI SÖZ VARLIĞI

Hasan İSİ*
Sümeýra ALAN**

Öz: Yazılı olarak ilk kez Orhon Kitabeleriyle belgelenip tarihî süreç içerisinde yaşadığı değişimler ve bu değişimler birlikteliğinde meydana gelen çeşitli dallanmalarla günümüze gelen Türk dili, eklemeli bir dil olarak kök üzerine gelen çeşitli ekler vasıtasıyla çeşitli kavram alanlarını yansıtan söz varlığı unsurlarını ortaya koymuştur. Bünyesinde başta dinî terimler olmak üzere, kıyafetler, yiyecek-içecek adları, akrabalık adları, mitler, efsaneler, masallar, atasözleri vs. kategorilerinde çeşitli kavram alanlarına dayalı söz varlığı unsurlarını barındıran Türk dili, terminoloji noktasında zenginliğe sahiptir. Türk dilinde zengin terminolojik kategorilerden biri de 'organ adları' kategorisidir. Bu kategoride, tıbbî olarak çeşitli alt başlıklara sahip 'ortopedik engellilik' kavramı yer almaktadır. Eldeki çalışma, bu yönüyle tarihî Türkçe metinler tanıklığında 'ortopedik engellilik' kavram alanı içerisindeki terimlere dayalı tematik ve dilsel incelemelerden oluşmaktadır. Çalışmada öncelikle tıbbî olarak 'ortopedik engellilik' kavram alanı içerisinde yer alan terimler hakkında bilgiler verilip devamında 'ortopedik engellilik' içerisinde yer alan sözcüklere dayalı incelemelere yer verilecektir.

Anahtar sözcükler: Türk Dili, söz varlığı, organ adları, ortopedik engellilik, Tarihî-Türkçe metinler.

Vocabulary Based On The Concept Of 'Orthopedic Disability' In Historical Turkic Languages

Abstract: To ensure that they are not sure of the vocabulary surrounding various conceptual fields as various suffixes in the root as an agglutinative language, the Turkic language, which came with the changes it experienced in the historical process and various branches that occurred in the unity of these changes, which was documented for the first time in writing with the Orkhon Inscriptions. It contains primarily religious terms, clothes, food and beverage names, kinship names, myths, legends, tales, proverbs, etc. Turkic language, which contains vocabulary elements based on various conceptual fields in its categories, has a richness in terminology. One of the rich terminological categories in the Turkic language is the 'organ names' category. In this category comes the concept of 'orthopedic disability', which has various medical sub-headings. In this respect, the present study consists of thematic and linguistic analyzes based on the terms within the concept of 'orthopedic disability', witnessed by historical Turkic texts. In the study, firstly, information will be given about the terms that are in the concept of 'orthopedic disability' medically, and then studies based on the words in 'orthopedic disability' will be given.

Keywords: Turkic language, vocabulary, organ names, orthopedic disability, historical-Turkish texts.

Giriş

Türk dili, söz varlığı bakımından geçmişten bugüne geniş bir kelime hazinesine sahiptir. Bu söz varlığının içerisinde Türk dilinin gelenek ve göreneklerini, inanç sistemlerini yansıtan *dinî terimler*, *kiyafetler*, *yiyecek- içecek adları*, *akrabalık adları*, *mitler*, *efsaneler*, *masallar*, *atasözleri*, *bilmeceler*, *tekerlemeler*, *nazar büyü* ve *kutsamalar*, *alkış ve kargışlar*, *küfürler*, *yeminler*, *hakaretler*, *kutlama*, *selamlaşma* ve *vedalaşmaları* da içeren *kalıp sözler* vb. yer almaktadır. Yukarıda sayılanlara eklenebilecek bir kavram da organ adlarıdır. Bedenle alakalı sözleri barındıran organ adları o dilin asli söz varlığı içerisinde değerlendirilmektedir. Durgut (2013, s. 27) bu durum hakkında insan vücudundaki organlarda görülen eksiklik, kusur ve sakatlıkları ifade eden sözlerin de dillerin söz varlığı açısından ayrı bir öneme sahip olduğunu ve dolayısıyla el, kol, ayak, bacak, parmak, baş, göz, dil, kulak vb. organlarla ilgili kusurları (engelleri) ifade eden sözlerin Eski Türkçeden beri yaygın bir kullanım alanı bulunduğunu belirtmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Trabzon/Türkiye, e-posta: hasanisi@yahoo.com.tr; hasanisi@trabzon.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7269-3596.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı - Erzurum/ Türkiye, e-posta: sumeyra.alan@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4406-2022.

Türkçe Sözlükte, *engelli* ifadesi ‘doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyuşsal veya sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmiş, toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri çeken kimse’ (TS 713) anlamına gelmektedir. *Engelli* adı verilen kişilerin sahip olduğu engel türleri; *zihinsel, işitme, görme, ortopedik, dil ve konuşma, ruhsal ve duyuşsal hastalık, süreğen hastalık, dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu* olmak üzere sekiz gruba ayrılmaktadır (URL-1). Bu grup arasında yer alan *ortopedik engelli* olma durumu, çalışmamızın kavram alanını oluşturmaktadır. Ortopedik engel ve ortopedik engelli kavramları en geniş tanımıyla aşağıda verilen şekilde ifade edilmektedir.

Doğum öncesi, doğum sırası ve doğum sonrası dönemde herhangi bir nedenle, iskelet (kemik), kas ve sinir sistemindeki bozukluklar sonucu, bedensel yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetme nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişiye *ortopedik engelli*, bu duruma yol açan durumlara ise *ortopedik engel* denir. 2002 Türkiye Özürlüler Araştırması’na göre ise ortopedik engelli, değişik sebeplerden dolayı (hastalık ve kaza gibi) fiziki (bedeni) yönden engeli olan kişidir. Ayrıca kas ve iskelet sisteminde fonksiyon kaybı olan kişidir. El, kol, ayak, bacak, parmak ve omurgalarında kısalık, eksiklik, fazlalık, yokluk, hareket kısıtlılığı, şekil bozukluğu, kas güçsüzlüğü, kemik hastalığı olanlar, felçliler, Serabral Palsi ve sipina bifida olan engelliler bu gruba girmektedir. (URL-2).

Ortopedik engel türleri ise şu şekilde sıralanabilir:

- Doğuştan Olan Engeller: 1. Doğuştan uzuv eksiklikleri, 2. Doğuştan kalça çıkığı, 3. Çarpık ayak, 4. Doğuştan kol felci, 5. Doğuştan omuriliğin kese şeklinde dışa doğru çıkması (Menin-gomyelose), 6. Yapışık parmak, 7. Doğuştan omurga eğrilikleri, 8. Doğuştan kas hastalıkları.
- Beyin Felci (Spastik Felç, Serebral Palsi).
- Süreğen kemik ve eklem iltihapları.
- Romatizmal hastalıklar.
- Çocuk Felci (Poliomyelit).
- Omurga eğrilikleri.
- Travmatik engeller: 1. Uzuv kaybı (travmatik amputasyon), 2. Kırık kaynama yokluğu, 3. Yanlış kaynamış kırıklar, 4. Eklem sertliği, 5. Travmaya bağlı felçler ve kuvvet kayıpları, 6. Eklem kireçlenmesi.
- Kalıtsal ilerleyici sinir hastalıkları (URL-3).

Buradan yola çıkarak çalışmamızda bedenin işlevini tam anlamıyla yerine getirememesi sonucu ortaya çıkan *ortopedik engel türleri* ve *ortopedik engelliği* ifade eden kelimeler üzerinde duracağız. Ortopedik engel türleriyle alakalı kelime veya ifadeler Türk dilinin tarihî dönem eserlerinden yola çıkılarak incelenecek; ele alınan kelimelerin varsa etimolojik tahlillerine de değinilerek kelimelerin kullanım şekilleri tarihî metinler aracılığıyla örneklendirilecektir.

A- Doğuştan Olan Engeller

Konjenital bozukluklar, intrauterin yaşam sırasında ortaya çıkan yapısal veya işlevsel anomaliler olarak tanımlanabilir. Doğum kusurları, konjenital anomaliler veya konjenital malformasyonlar olarak da adlandırılan bu durumlar doğum öncesi gelişir ve doğumdan önce veya doğumda ya da yaşamın ilerleyen dönemlerinde tespit edilebilir (URL-4). Doğum kusurlarının etiyojisinin çok faktörlü olduğu belgelenmiştir ve bunlar arasında genetik bozukluklar, yetersiz beslenme, TORCHES enfeksiyonu, alkol alımı ve pestisitler, tütün kullanımı, anne zührevi hastalıklar, ileri anne yaşı ve tıbbi hastalık durumları gibi çevresel kirlenmelere maruz kalma yer alır (URL-5). Yaygın doğumsal anomaliler arasında yarık dudak ve damak, PEV, spina bifida ve skolyoz, kifoz ve hiperlordoz gibi spinal deformiteler bulunur. Yarık dudak ve damak, çarpık ayak ve fitiklar gibi bazı konjenital bozukluklar cerrahi ve cerrahi olmayan seçeneklerle tedavi edilebilir. Kalp kusurları, nöral tüp defektleri ve down sendromu gibi diğerleri ise ömür boyu sürecektir etkilere neden olabilir (URL-6).

A.1. Şekil Bozuklukları (Eğrilik, Çarpıklık, Yassılık vd.)

Çalışmada bu grup içerisinde, üç alt başlık söz konusudur.

A.1.1. Egri¹ Adak

Kelime, ‘çarpık ayak’ anlamına gelmekte olup *Saddharmapuṇḍarīka-Sūtra* adlı metinde karşımıza çıkmaktadır.

(1) ... *yme birök egri koşurmuş erni şışmış yumgak burunlug egri adaklık kamğı eliglig karagu közlüg kamğı... yme köp özi yarsınçığ ıdıg kirlig bolur yme kartlıg yirniş uduzlug karını enegülüğ inçip yme takı adın alkançsız tö türlüğ özü etiglig bolur.*

¹ Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde *egri* kelimesine denk gelen çeşitli kelime ve kullanımlar da tespit edilmiştir. *kej-reftār* (<F.) ‘eğri yürüyüşlü, eğri giden’ LD 440; *kec-reftār* (<F.) ‘eğri giden, tuttuğu yol doğru olmayan, sakat olan; aksak, topal’ BV 119/8, 280/9, FK 571/6, 576/11; *nā-hem-vār* (<F.) ‘eğri, çarpık, biçimsiz’ BV 313/5, FK 232/6, 676/1, MK 19b/10, 38a/7. Ancak referansları verilen dönem eserlerinde geçen bu kullanımlar bir şekil bozukluğunu ifade etmeyip ‘doğru’ kelimesinin zıddı anlamına gelecek şekilde kullanıldığından çalışmaya dâhil edilmemiştir.

“Ayrıca, dudakları şişecek, burnu yassılaştacak, ayakları eğrilecek, elleri bükülecek, gözleri donuklaşacak, yüzü çarpılacak ve tüm vücudu kötü kokulu ve kirli olacak, ülser, irin ve uyuz hastalığına yakalanacak, karın sancısı çekecek ve vücudu diğer her türlü hastalığa yakalanacaktır.” (VerSaddh 20-25).

Dil İncelemesi

Egri adak yapısı sıfat + isim yapısıyla kurulan bir ifade olup ‘çarpık ayak’ anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. *Egri* kelimesi Eski Türkçe *egir-* ‘çevirmek, döndürmek’ fiilinden Eski Türkçe +I(g) ekiyle türetilmiştir. Kelimenin geçtiği en eski kaynak Tonyukuk Yazıtı’dır. Kelime, *ol yerke ben bilge tonyukuk tegürtük için sarıg altun ürünj kümüş kız koduz egri tebi ağı buşuz kelürti* cümlesinde geçmektedir. *Egri tebi* ifadesindeki *egri* kelimesi ‘hörgüçlü (deve)’ (Şirin User, 2010, s. 182) gelecek şekilde kullanılmıştır. Nişanyan, *egri teve* ifadesini ‘kambur, hörgüçlü deve’ biçiminde açıklamıştır (URL-7). Gülensoy, *egri* kelimesinin kökenini *eg-ir-i* <*ēk- biçiminde göstermiş; ilk tanık olarak Orta Türkçe dönemi eseri kabul ettiği *Kutadgu Bilig*’de yer alan *egri* biçimindeki kullanımını vermiştir (KBS 323). Röhrborn, *adak* kelimesinin kökenini *ad-ak* (?) (UW 45) biçiminde verdikten sonra kelimenin kullanımını dönem eserleri aracılığıyla göstermiştir. Aydın ise bir çalışmasında kelimenin etimolojisiyle alakalı önemli bilgilere değinmiştir. Aydın², *egri tewe* ifadesinin Runik sonrası metinlerde tanıklanmadığını ve *egri* sözcüğünün ‘eğri’ anlamı dışında başka bir anlamının bulunmadığını ifade ettikten sonra şu bilgileri verir: “Sözcüğün Uygur metinlerindeki karşıtı *könidir*. Krş. [OTWF 340-341], [UW 358]. Erdal, *egri* sözcüğünü *egir-* fiilinden alır, bunu da *eg-* ‘to bend’ fiilinden -Ur- ekli biçimi sayar. Karahanlı metinlerinde tespit edilen *bükri* sözcüğü de *bük-* fiilinden yine -Ur- ekiyle kurulmuştur [OTWF 340-341]. Röhrborn daha ihtiyatlı davranarak sözcüğün kökünü **egir-* fiilinden alır [UW 358]. Anlaşıldığı kadarıyla *egir-* ~ *enir-* maddesinde (6.3) ‘çevirmek, döndürmek’ anlamlarında olması gereken ve daha çok yünün çevrilip/döndürülüp ip yapılmasını ifade esen fiil gövdesini de *eg-* ‘to bend’ fiilinden almıştır. Hatta Tonyukuk yazıtının 20, 21 ve 29. satırlarında geçen *ney erser* biçiminin Giraud’ca *eniser* okunmasını benimsediğini de belirtir [OTWF 536].” (2013, s. 98). Bu açıklamadan sonra Aydın, bu fikre katılmadığını ve iki fiilin birbirinden farklı eylemleri ifade ettiğini “Bize göre *eg-* ‘eğmek’ fiili ile *enir-* ‘evirmek, çevirmek, döndürmek’ fiilleri aynı değildir. Çünkü her iki fiilde yapılan iş aynı değildir. Belki *enir-* fiilinin kökü için **en-* fiili düşünülebilir” (2013, s. 98) açıklaması ile belirtir.

A.1.2. Kamgı

Kelime, Wilkens sözlüğünde ‘verdrecht, verbogen, verkrüppelt || şaşkın, kafası dağınık, yamuk, çarpık, eğri, sakat’ (2021, s. 326) anlamlarına gelecek şekilde açıklanmıştır. Sözcük, *Divanu Lûgat-it-Türk*’te *kamgı* (DLT I 426), *kamgır-* (DLT II 194) biçiminde tanıklanmıştır.

(1) ... *egri adaklıg kamgı eliglig karagu közlüg kamgı... yme köp özi yarsıncıg idig kirlig...*

“Ayakları eğrilecek, elleri bükülecek, gözleri donuklaşacak, yüzü çarpılacak ve tüm vücudu kötü kokulu ve kirli olacak...” (VerSaddh 22-23).

Dil İncelemesi

Clauson, kelimeyi *kamgır-* fiiline referans olarak göstermiş ve kelimenin ilk örneğinin *Divanu Lûgat-it-Türk*’te (DLT I 426) görüldüğünü belirtmiştir. Sonrasında ise kelimenin *Codex Cumanicus* adlı eserde *kamov* ‘buruşuk, eğri’ biçiminde kullanıldığını ifade etmiştir (ED 627b). DTS’de *kamgı* ifadesi ‘bükülmüş, çarpık’ biçiminde açıklanmış DLT I 426’da geçen *kamgı yüzlüg* ‘felçten yüzü bozulmuş’ örneği verilmiştir (DTS 415a). Räsänen, *kamgı* kelimesini ‘eğri, bükülmüş’ (VEWT 229a) biçiminde açıklamış diğer lehçelerdeki kullanım örneklerini aktarmıştır. Erdal ise *kamgır-* fiilinin DLT 363’te yer aldığını ifade ettikten sonra *kamgır-* fiilinin hiçbir şekilde *kam-* fiiline eklenen -gIr- ekiyle oluşturulamayacağını, -gIr- ekinin fiillerin geçişliliğinde herhangi bir etkiye sahip olmadığını belirtir. *Kamgır-* fiilindeki -gır- biçimlendiricisinin -gI+(A)r-’dan gelebileceğini açıklayarak -gIr-’ın kökeninin de eylemsizliği ifade eden -(X)gsA- ve -(X)msIn- ekleriyle paralel olabileceğini savunur (OTWF 539-540). Gülensoy, *kambur* kelimesini ‘sırtta ve göğüste oluşan tümsek’ biçiminde açıkladıktan sonra kelimenin etimolojisini “<? OT. *kamgı* ‘eğri büğrü, çarpık’; *kamgı yüzlüg* ‘çarpık yüzlü’ (DLT) <**kamgı+r* (> *kambur*)” şeklinde yapar (KBS 456). Nişanyan, *kambur* kelimesinin Yunanca *kambylos* ‘sırtı eğri kişi, kambur’ sözcüğünden alıntı olduğunu; bu sözcüğün Eski Yunancada aynı anlama gelen *kámpylos κάμπυλος* sözcüğünden evrildiğini söylemektedir (URL-8).

A.1.3. Yassı Bacak (Bacak Deformitesi)

Çalışmanın bu alt başlığı içerisinde *mayrın* ve *mayruk* ifadeleri ele alınmıştır.

A.1.3.1. Mayrın

² *Eğri* kelimesiyle ilgili ayrıca Aydın’ın *Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar* makalesine bakılabilir. Yapılan değerlendirme diğer çalışmayla paralel olduğundan burada konuya tekrar değinilmemiştir. bk. Erhan Aydın (2016).

Sözcük, ‘yassı bacak, sakat’ anlamına gelmekte olup Şeyh Süleymân Efendi Buhârî sözlüğünde (ŞSL 276b) *mayrın* maddesinin altında Nevâyî’nin *Bedâyi’u’l-Vasat* adlı eserinde yer alan bir beyit (BV 321/4) içerisinde gösterilmiştir. Ancak verilen örnekte *mayrın* kelimesi geçmemekte; bunun eş değeri olan *mayruk* kelimesi bulunmaktadır³.

A.1.3.2. *Mayruk*

Divanu Lûgat-it-Türk’te *mayguk* ‘paytak kimse’ (DLT III 175) anlamına gelen kelime, *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*’de *mayruk* biçiminde ‘seyrek ve eğri dişli olan’ (TZ 4a/10; krş. *kulan*) anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Kelime, Çağatay Türkçesi eserlerinde *mayruk* ‘eğri, ayıplı, topal’ (AL 1019, BV 321/4) anlamındadır. Radloff sözlüğünde *mayruk* biçiminde tanımlanan kelime ‘bükülü, eğri; çirkin; şaşî’ (OSTN IV/1988) anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. İfade, Courteille sözlüğünde *mayruk* biçiminde tanımlanırken kelimeye ‘biçimsiz, çirkin; ayakları aksak olan’ (DTO 49) anlamları verilirken sözcük *Senglah*’ta (Seng. 319r27) ‘seyrek ve eğri dişli’ biçiminde açıklanmıştır. Bunlar dışında Radloff sözlüğünde ‘eğri ayaklı’ anlamına gelen *baymak* (OSTN IV/1431) kelimesi de tespit edilmiştir.

(1) *benefşening nige bolmış dimağı munça uluk / kim ol sining hatınga Hindûyî durur mayruk*

“Menekşenin boyu neden bu kadar uzun olmuştur, o onun boyu senin boyunla kıyaslandığında (menekşe senin yanında) sakat bir Hindu gibi kalmaktadır.” (BV 321/4).

Dil İncelemesi

Kelime, Moğolcada *mayga* biçiminde geçmekte olup ‘çarpık bacaklı, yamuk bacaklı, içe kıvrık bacaklı’ anlamında verilmiştir (Lessing, 2003, s. 816). Eyüpoğlu, *paytak* kelimesinin Farsça *piyâde* kelimesindeki /p/ sesinin Arapça *beydâk* (*satrançta yaya giden*) kelimesinde /b/ ya da /f/ sesine dönüşmesi sonucu oluştuğunu belirtmiştir. Eyüpoğlu, Eski Anadolu Türkçesinde *paytak* (*beydâk/baydak/paytak*) kullanımlarını verdikten sonra ifadenin halk ağzındaki açıklamasını ‘iki yana salına salına yıkıla yıkıla yürüyen, çarpık bacaklı’ (1991, s. 552) olarak yapmıştır. Kaçalın de madde başı aldığı *mayruk* kelimesinin kökenini Arapça olarak vermiştir (2011, s. 974). Kelime, Moğolcada *mayrag* biçiminde ‘sadece birkaç dişi kalmış, dişsiz’ (Lessing, 2003, s. 817) anlamında verilmiştir. Tanıklanan bu anlam, aradığımız bağlamdan uzaktır ancak aynı şekilde Moğolcada tanıklanan *taytalca-* fiili ‘kambur ve çarpık bacaklı yürümek; ayaklar içe dönük olarak yürümek’ anlamına gelecek şekilde açıklanmıştır (Lessing, 2003, s. 1189). Tahminimizce bu fiil, Türkiye Türkçesinde kullanılan ‘paytaklamak, paytak paytak yürümek’ fiiliyle eşdeğerdir. Nişanyan, kelimenin Arapça *bâydağ* ‘satrançta piyon, piyade askeri’ sözcüğünden alıntı olduğunu ve bu sözcüğün de Orta Farsça aynı anlama gelen *payâdag* sözcüğünden alıntılı olduğunu ifade eder (URL-9).

B- Beyin Felci

Beyin felci beyindeki kan dolaşımında bir tıkanıklık olduğunda veya beyindeki bir kan damarı patlayıp sızdığına meydana gelir. Patlama veya tıkanıklık kan ve oksijenin beyin dokusuna ulaşmasını engeller. Oksijen olmadan beyindeki dokular ve hücreler hasar görür ve kısa sürede ölür, bu da birçok semptomu yol açar. Beyin hücreleri öldükten sonra genellikle yenilenmezler ve bazen fiziksel, bilişsel ve zihinsel engellerle sonuçlanan yıkıcı hasarlar meydana gelebilir. Beyne mümkün olan en kısa sürede uygun kan akışının ve oksijenin geri kazandırılması çok önemlidir. Erken inme semptomlarının aralığı ve şiddeti önemli ölçüde değişir, ancak ani başlangıcın ortak karakteristik semptomunu paylaşırlar. Beyin felcinin yaygın belirtisi ve semptomları şunları içerir: yüzün düşmesi, kollarda güçsüzlük, koordinasyon kaybı, ani görme sorunu, ani kafa karışıklığı, konuşma güçlüğü, ateş, mide bulantısı (URL-10). Bu belirtiler kollar veya bacaklar gibi vücudun diğer kısımlarını da etkileyebilir.

B.1. Yüz Felci

Yüzün bir veya iki tarafındaki kasları hareket ettirememeye yüz felci olarak bilinir. Yüz felci, doğuştan (doğumda var olan) durumlar, travma veya inme, beyin tümörü veya Bell felci (Bell’s palsy) gibi hastalıklardan kaynaklanan sinir hasarından kaynaklanabilir. Sorun yüzün bir veya her iki tarafını da etkileyebilir, yüz hatlarında belirgin bir düşüş ve konuşma, göz kırpması, tükürük yutma, yemek yeme veya doğal yüz ifadeleriyle iletişim kurmada sorunlar olabilir (URL-11). Kaynaklandığı nedene bağlı olarak yüz felci kısa veya uzun bir süre devam edebilir.

B.1.1. Kıyık

İfade, bir engel olarak Eski Uygur Türkçesinde *kıyık* formunda görülürken sözcük, *Divanu Lûgat-it-Türk*’te *kıyık* ‘sözde durmamak, eğrilik; eğrilik, eğri olan’⁴ (DLT III 167) anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır.

(1) *kimniñ közin ağızın yüil tartıp kıyık kalmış erser kunduz kayırı suvta kinlep türtüzün küzüngüte körzün kan tomurmakka em yaş tananı sokup suvın alıp uç kata burunka tamızgu ol.*

³ Bahsi geçen beyit için bk. A.1.3.2. *mayruk* maddesi 1. tanık cümlesi.

⁴ İfade, *kıyık kişi* ‘sözünde durmayan adam’ ve *kıyık neñ* ‘eğri olan her şey’ (DLT III 167) örnekleriyle tanıklanmıştır. Verilen örnekler, bağlamdan uzak olması nedeniyle çalışmaya dâhil edilmemiştir.

“Eğer bir kimsenin gözleri ve ağzı cereyan nedeniyle eğrilmişse (felç olmuşsa) (o kişi) kostoreumu⁵ suyla ovup yüzünüze sürmeli ve aynaya bakmalıdır. Burun kanaması için ilaç: Taze susam tanelerini ezdikten sonra suyunu üç kez burnunuza damlatın.” (Heilkunde I 124-127).

Dil İncelemesi

‘Eğri, çarpık’ (Wilkens, 2021, s. 375) anlamına gelen *kıyık* sözcüğü hakkında Clauson ifadenin ‘eğri, eğik kesilmiş’ anlamına gelen *kıy-* kökünden türediğini ifade eder (ED 676). Gülensoy, ‘yonga’ biçiminde açıkladığı kelimenin etimolojisini *<kıy-ık* biçiminde yapar ve kelimenin Orta Türkçe dönemindeki açıklamasını DLT aracılığıyla ‘çayma, çaymak; eğri, eğrilik’ biçiminde aktarır (KBS 419).

B.1.2. Vücutu Kapsayan Felçler (Yatalak Olma)

Yatalak olma, hareket edememe ve hatta dik oturamama olarak ortaya çıkabilen bir hareketsizlik şeklidir. Genellikle iyileşmenin veya aktivitelerin sınırlandırılmasının bir parçası olan invazif olmayan bir tedavi şekli olan yatak istirahatinden farklıdır. Yatalak olmanın daha ciddi sonuçlarından bazıları, tromboz ve kas erimesi (atrofi) geliştirme riskinin yüksek olmasıdır. Yatalak olmak, kas gücü ve dayanıklılık kaybı gibi birçok komplikasyona yol açar. Kontraktürler, kullanılmamaya bağlı osteoporoz ve eklemelerde dejenerasyon meydana gelebilir. Yatağa bağlı kalmak kalp hızında artış, kalp debisinde azalma, hipotansiyon ve tromboemboli gelişme olasılığını artırabilir (URL-12). Türkçe Sözlükte ‘felç, sakatlık vb. bir sebeple yataktan kalkamayan (kimse)’ (TS 2145) anlamına gelecek şekilde açıklanan *yatalak* kelimesinin kullanımına Harezmi Türkçesi döneminde *bökürçü/bükürçi*, *otruk* ve *firâş* biçimlerinde rastlanmaktadır.

B.1.2.1. Bükürçi

Terim, tarihî Türk dillerinde *bükürçi* ‘yatalak’ (ME 11/4) ve *bükürçi bol-* ‘yatalak olmak’ (ME11/4) örnekleriyle temsil edilmektedir. Sözcüğün ayrıca, *bökürçi* şekli de söz konusudur (ME 11/3-4).

(1) *yalğuz koydı anı yalğuz bozdı anı öldürü atdı anı, yerinde öldürdi anı atmak içinde yazmadın atıp urdı anı, tüşürdi urdı anı olturtdı aña otruk boldı, bükürçi boldu, otruk bükürçi kıyışdı*

“Onu yalnız bıraktı, onu yalnız bozdu. Onu öldürüp attı, yerinde öldürdü. Onu ok meydanında yanılmadan atıp vurdu. Oturdu ona kötürüm oldu, yatalak oldu. Kötürüm yatalak meyletti.” (ME 11/1-4).

Dil İncelemesi

Türkçede *eğri büğrü* ifadesindeki *büğrü*’nün eski biçimi, *bükri* olmalıdır. Erdal, *eğri* sözcüğünün kökenini *egir-* fiilinden almış, bunu da *eg-* ‘to bend’ fiilinin *-Ur-* ekli biçimi saymıştır. Karahanlı metinlerinde tespit edilen *bükri* sözcüğü de *bük-* fiilinden yine *-Ur-* ekiyle kurulmuştur (OTWF 340-341). Kelimenin kökeni için ayrıca çalışmamızdaki C.1.2. Bükri maddesinde yer alan dil incelemesine bakılabilir.

B.1.2.2. Otruk

‘Kötürüm, yatalak’ anlamlarına gelen *otruk* ifadesi, *otruk bol-* ‘yatalak olmak’ (NF 221/3; ME 11/3) örneğiyle görülmektedir.

(1) *ol vaqtdın berü Muvaşşaldın un keltürürler andın tenāvul kıtur-men, tēp ayur erdi. Bir yigitniñ anası sōkel erdi taķı üküş sōkellikdin otruk bolup turur erdi, hēç terindin kōpa bilmez erdi. Bir kün oğlınğa aydı: Ey oğlum, bu sōkellikim iñen uzaķ boldı. Sen taķı emgenür-sen, men taķı emgenür-men*

“O zamandan beri Muvassal’dan un getirirler ondan yemek yerim dedi. Bir yiğidin annesi hastaydı. Hastalığı şiddetlenince yatalak olmuştu. Yerinden dahi kalkamaz hâle gelmişti. Bir gün oğluna şöyle dedi: Ey oğlum, bu hastalığım çok uzaklaştı. Sen de ben de zahmet çekiyoruz.” (NF 2212-5).

(2) *yalğuz koydı anı yalğuz bozdı anı öldürü atdı anı, yerinde öldürdi anı atmak içinde yazmadın atıp urdı anı, tüşürdi urdı anı olturtdı aña otruk boldı, bükürçi boldu, otruk bükürçi kıyışdı*

“Onu yalnız bıraktı, onu yalnız bozdu. Onu öldürüp attı, yerinde öldürdü. Onu ok meydanında yanılmadan atıp vurdu. Oturdu ona kötürüm oldu, yatalak oldu. Kötürüm yatalak meyletti.” (ME 11/1-4).

Dil İncelemesi

Burslan (1934, s. 207), *Nehc-ül-Ferâdis’ten Derlenen Türkçe Sözlük* adlı makalesinde *otruk* kelimesini ‘yatalak’ biçiminde açıklamış ve kullanımını örneklendirmiştir. Gülensoy, madde başı aldığı *oturak* kelimesini ‘oturulacak yer veya

⁵ Kunduzun cinsiyet bezlerinden elde edilen bir ürün olması sebebiyle halk arasında *kunduz hayâsı* olarak da bilinmektedir. Vanilya, ahududu, çiçeksi ipuçlarıyla kokulu bir kombinasyonu bünyesinde barındıran bu madde olan esas olarak parfüm yapımında kullanılmaktadır.

şey’ biçiminde açıkladıktan sonra kelimenin etimolojisini < *otur-* (ET. *olur-*)+-ak (krş. ET. *oturuğ*→*otruğ* ‘ada’)⁶ biçiminde vermiştir. Sonrasında kelimenin kullanım şekillerini ve anlamlarını sıralayan Gülensoy *oturak* kelimesini 6 farklı anlama gelecek şekilde açıklamıştır. Verilen ilk açıklama, çalışmamız bağlamında aradığımız kelime olan ‘kötürüm’ biçimindedir (KBS 517).

B.1.2.3. *Şāhib-firāş*

Köken noktasında Türkçe ve Moğolca dışında, Arapça ve Farsça terkiplerden oluşan ortopedik engel kavramı, *şāhib-firāş bol-* ‘yatağa düşmüş hasta olmak, çok hasta olmak, yatalak hasta olmak’ (NF 415/13) örneğinde görülmektedir.

(1) *bu arada men sökel boldum, bir ayka tegi töşekke yatıp şāhib-firāş boldum* “Bu arada ben hastalandım bir aya yakın yatağa düşüp yatalak oldum.” (NF 415/12-13).

Dil İncelemesi

Arapça + Farsça iki kelimenin birleşiminden oluşan *şāhib-firāş* kelimesi, Steingass sözlüğünde *şāhibi firāsh* biçiminde tanıklanmış ve ‘bedridden || yatalak’ biçiminde açıklanmıştır (Steingass 778b).

C- Omurga Eğrilikleri

Omurga, doğal ve sağlıklı eğrilikleri nedeniyle yandan bakıldığında yumuşak bir 'S' şekline sahip olmalı; arkadan bakıldığında, omurga sırtın ortasından aşağıya doğru düz bir şekilde uzanmalıdır. Omurga doğal olarak kavilidir. Bu kavis onu daha güçlü, daha esnek yapar ve hareket sırasında ortaya çıkan mekanik stresi daha iyi dağıtabilir. Omurganın üç ana bölümü bulunmaktadır: servikal (boyun), torasik (orta ve üst sırt) ve lomber (alt sırt), her biri karakteristik bir eğrilik tipine sahiptir. Lordoz ve kifoz terimleri, omurganın doğal eğrilerini ifade eder ve bu eğriler normal aralığın dışına düştüğünde, durum ‘lordoz’ ve ‘kifoz’ olarak da adlandırılır. Boyunda (servikal omurga) ve sırtın alt kısmında (lomber omurga) normal lordotik eğriler bulunur. Lordotik eğriler vücudun merkezine doğru öne doğru eğilir. Göğüste (torasik omurga) normal kifotik eğriler bulunur. Kifotik eğriler vücudun merkezinden uzağa doğru bükülür. Omurganın sağlıklı ve doğal lordoz ve kifozu, omurgayı hizada tutarak sağlığını ve biyomekanik yapısını korumaya çalışır. Bu eğrilerden bir veya daha fazlasının kaybı omurgayı ve vücudun diğer bölgelerini çeşitli şekillerde etkileyebilir (URL-13). Lordoz, kifoz ve skolyoz olmak üzere üç ana omurga eğriliği bozukluğu türü mevcuttur. Lordoz, Swayback olarak da adlandırılan lordozlu bir kişinin omurgası, sırtın alt kısmında önemli ölçüde içe doğru kıvrılır. Kifoz, anormal şekilde yuvarlaklaşmış bir üst sırt ile karakterize edilir (50 dereceden fazla eğrilik). Skolyoz ise; bireyin omurgasında yana doğru S şeklinde veya C şeklindeki bir eğrilikle tarif edilir (URL-14).

C.1. Skolyoz, Kifoz

Skolyoz, omurganın yana doğru eğriliğini ve kendi etrafında dönmesini anlatan bir terimken kifoz sırt bölgesinde yapısal olarak artmış kamburluğu anlatmak için kullanılan bir terimdir. Kifozda torakal eğrilik normal sınırlardan daha fazladır. Kifoz, derecesine göre düşük dereceli (postural roundback gibi) ve geniş dereceli (angular gibbus deformitesi, konjenital kifoz, Pott hastalığı ve en bilinen şekli Scheuermann) olmak üzere ikiye ayrılır (Yaman ve Dalbayrak 2013, s. 61).

C.1.1. *Art*

Wilkens sözlüğünde *art* kelimesi ‘ense, sırt, arka; büyüme, kambur Skt. *gağu*’nun eş değeri (MW 342); yardım, destek, destekleme; geçit, dağ geçidi, dağın üst kısmı, dağ silsilesi, sıradağ, sıradağlar’ (2021, s. 66) biçiminde tanıklanmıştır. Taranan dönem eserlerinde *art* sözcüğü, *tuğraq artlarının* (Tot 1064), *art basut bol-*(BT XXV 1238, 1429), *art basut boldaçı* (BT XXV 3047-3048), *atıkımsınmayuk atıg bulsar art sayu mayakayur* (ETŞ 34/5) biçiminde ‘kambur’ anlamından uzak kullanılmıştır. Kelime aynı şekilde *Uigurisches Wörterbuch*’ta ‘1. ense, sırt, arka; 2. dağ silsilesi, sıradağ, dağlar; 3. yardım, destek, (yardım için) yanında bulunma’ (UW 265-266) anlamlarında gösterilmiştir.

C.1.2. *Bükri*

Türkçe Sözlükte ‘bel veya göğüs kemiğinin eğrilmesi, raşitizm sonucu sırtta ve göğüste oluşan tümsek, kambur zambur’ (TS 1052) biçiminde açıklanan *kambur* kelimesi, Eski Türkçe döneminde *bükri*, *bügri*, *bükri* biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Wilkens sözlüğünde ‘gebeugt, niedergedrückt || eğilmiş, bükülmüş’ (2021, s. 212) anlamları verilen *bükri* sözcüğü, Eski Uygur Türkçesinde BT IX’da *bügri* biçiminde tanıklanmıştır. Kelime, Harezmi Türkçesinde *arķası bükrer-* ‘(sırtı) kamburlaşmak’ (NF 274/17) ve *egri arķa* ‘kambur’ (İML 141) şeklinde gösterilmiştir. Kıpçak Türkçesinde *bügri*, *bükri* ‘kambur’ (TZ 4a/10) ve *bükri* biçiminde tanıklanan kelime ‘eğri, kambur’ (CC 50a/16, 58b/13, Kİ 34) anlamlarına gelecek şekilde açıklanmıştır. Ayrıca *bükrey-* ve *bükri-* (TZ 6b/13) kelimeleri de ‘kamburlaşmak’ anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi dönemine geldiğimizde ise *bügri-* (AL 1023, 1024) ve *bügri* (ÇFK 24b/17, 25a/8) ifadeleriyle karşılanmıştır. Ayrıca ‘kambur’ kelimesi için bu dönemde *kāl* (ŞHD 129/1), *kec* (FK 97/4, LM

⁶ Kelimenin ‘ada’ anlamına gelen kullanımları ve tanıkları çalışmamızın bağlamı dışındadır (Bu anlam için ayrıca bk. Räsänen, 1969, 367, Clauson, 1972, 65b, Grönbech, 1992, 148, Schöning, 2007, s. 184, Eren, 1999, 2, Kaman, 2019).

1511), *kej* (FK 232/1-7), *kışık* (ŞSL 247b), *kündalan* (FK 51/5), *kündelen* (ŞSL 262b, *kündelen* LD 259/3), *tolalık* (ŞSL 124b), *tümpek* (ŞSL 127a), *egri* (LM 446, 481), *ëgri* (AL 420, GT 9/2, 14/5, 184/9 vd.), *igri* (ŞSL 56a, BV 219/2, 643/6, BD 40/2, LD 302/3, 488, 505 vd., MÜN 783a/7, 796a/27, FK 232/5, 477/3, 563/2 vd., MK 15a/4); *egrim* (ŞSL 17b), *ham* (BV 28/6, 120/5, 196/4 vd., BD 20/2, 45/5, 80/1 vd., HBD 129/3, 153/2, LD 62/3, 270/1, 356/2 vd., FK 76/1, 411/6, 579/2 vd., ŞHD 124a/11, 124a/13, 158b/12 vd., MK 51b/13, 95b/4, LM 349, 1151, 1280 vd.), *hamîde* (LM 698, 3533), *iñi-* (ŞSL 64a), *kad-ham* (<Ar.+Far.) (FK 409/4), *küj*⁷ (<F.) (BV 222/1), *nigün-kad* (<F.) (BV 137/5) kelimeleri kullanılmıştır.

(1) *takı yime ... bügri ... kerti belgürtir ... amtıki kişiler*

“Ve yine ... eğri ... zuhur ettirir ... şimdiki insanlar,” (BT IX 101,28-32).

(2) *‘Ariflerde biri aytur kim: İblisni kördüm, ‘Arafât tağı üze âdemî suratınğa bolup teni aruk, yüzi sarıg, arkası bükremiş, közindin qatarât ve ‘abârat yaşlar akar. Men aydım: Yâ me‘lün, ne üçün yıglarsın? tédim erse, İblis-i la‘în aydı*

“Ariflerden biri şöyle rivayet etti: İblisi gördüm. Arafat dağı üzerinde insan suretinde olup bedeni güçsüz, yüzü sararmış, sırtı kamburlaşmış, gözünden gözyaşları ve damlalar akıyordu. Ey lanetlenmiş, neden ağlıyorsun? deyince kovulmuş şeytan şöyle cevap verdi” (NF 274/16-275/1).

(3) *ikinci teyemmüm kılğan kişinin imâmlığı vuzû kılğan kişiğe üçünçi örükge mesh kılğan kişinin imâmlığı ayakını yuğan kişiğe törtünçi oturup okuğan kişinin imâmlığı ve takı bili bügri kişinin imâmlığı uraturğan kişiğe*

“İkinci teyemmüm alan kişinin imamlığı abdest alan kişiye üçüncü örüğe mesh yapan kişinin imamlığı ayağını yıkayan kişiye dördüncü oturup okuyan kişinin imamlığı ve kambur kişinin imamlığı yüz vuran (secde eden) kişiye.” (ÇFK 24b/15-17).

Dil İncelemesi

‘Kambur’ anlamına gelen kelime, Radloff sözlüğünde *bükre-* ‘kambur yapmak, eğmek’ (OSTN IV/1880, Vámb. 248), *bükrey-* ‘bükülmüş, eğilmiş olmak’ (OSTN IV/1180), *bükri* ‘kambur’ (OSTN/1180, Bdg. I 287), *bükür* ‘kambur’ (OSTN IV/1878), *bökür* ‘kambur’ (Vámb. 249), *bükür-* ‘bükülmek, eğilmek’ (OSTN IV/1878, Vámb. 249) biçiminde tanıklanmıştır. Starostin vd. madde başı aldığı *bük-* fiilinin anlamını ‘1. eğmek, bükmek 2. bir şeyi eğmek, bükmek, sarmak’ biçiminde vermiş; fiilin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki kullanımlarına değinmişlerdir (EDAL 361). Clauson madde başı aldığı ‘bükülmüş, eğri, kambur’ anlamına gelen *bükri* kelimesinin muhtemelen *bükür-* fiilinden; bu fiilin de *bük-* fiilinden geldiğini savunmaktadır (ED 328b). Kaçalın *bügre-* kelimesinin etimolojisini <*bük-ür+e-* biçiminde yapmış; kelimenin kökenini *bük-* fiiline bağlamıştır (2011, s. 370). Räsänen madde başı aldığı *bük-* fiilinin açıklamasını ‘bükmek’ biçiminde yaptıktan sonra Orta Türkçe dönemi içinde ‘eğilmiş, bükülmüş’ anlamına gelen *bükri* kelimesinin varlığından bahseder (VEWT 91b-92a). Sevortyan, madde başı aldığı *bük-* fiilinin tarihî ve çağdaş lehçelerde kullanım şekillerini verdikten sonra *bükri* kelimesinin *bögri*, *bögrü*, *bügri* biçimlerine değinir ve bu kökle oluşturulan diğer kelimelerden bahseder (ESTY 2, 290-293). Starostin, *bük-* biçiminde madde başı aldığı fiili ‘1 eğmek, bükmek. 2. eğmek, bükmek, bir şeyi sarmak’ anlamlarına gelecek şekilde açıklamış; kelimenin tarihî ve çağdaş dillerdeki kullanım biçimlerini sıralamıştır (EDAL 361). Räsänen sözlüğünde ise kelime *kambur* ‘kambur’ (VEWT 228b) biçiminde gösterilmiştir. Kelime, Moğolca Sözlükte *bögtür* biçiminde geçmekte olup ‘büküm, eğilme, eğim, kıvrım; eğri, kıvrık, kambur’ anlamlarına gelecek şekilde açıklanmıştır. Ayrıca *böküger* ‘bükük, kıvrık, öne eğilmiş, kambur’ ve *böküy-* ‘bükülmek, aşağıya eğilmek, eğilmek, başını eğmek, baş eğerek selamlamak, kamburunu çıkarmak, kamburlaşmak’ kelimelerine de rastlanmıştır (Lessing, 2003, s. 202-203). Burslan (1934, s. 179) ise *bükremek* kelimesini ‘kamburlaşmak’ biçiminde açıklamış ve kullanımını örnekendirerek kelimenin kökeninin Türkçe olduğundan bahsetmiştir. Gülensoy ise kelimenin etimolojisini *bükürü* < *bü-k-* ‘engel olmak’ + *-rü* [karşılığı Türkiye Türkçesi *bügrü*: eğri bügrü < *böge-rü*] şeklinde verir. *Büget* ‘su birikintisi’ maddesi özelinde <*böge-+t* eki bügrü ‘kambur, tümsek, eğik, bükülmüş’ anlamına gelecek şekilde açıkladığı kelimeyi < **bü-k-ir-i(ü)* biçiminde tahlil eder. Buna ek olarak ‘kamburlaşmış’ anlamına gelen *bügelez* kelimesinin varlığına da değinerek kelimeyi < *böge-* ‘önünü kesmek’ + *-l(e)z* biçiminde çözümler (KTS 130, 131-132).

C.1.3. Çökeri

Tortikollis veya eğri boyun, boynun öne ve yana doğru hareketini yaptıran sternokleidomastoid (SKM) kasının hafif kasılı durmasıyla oluşan; boynun rotasyonel deformitesine bağlı başın bir yana eğilmesi ile karakterize edilen klinik bir bulgudur (Oğuz & Altınel Açoğlu 2019, s. 83-84). ‘Eğri boyun’ anlamına gelen kelimeye *çökeri* biçiminde *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*’de (ŞSL 157a) ‘eğri boyun, çökeri’ olarak rastlanmıştır. Bu kelime dışında *Gülistan Tercümesi*’nde geçen *bükri boyuñ* ifadesi de ‘eğri boyun’ (GT 182/8) anlamını taşımaktadır.

(1) *bir qarî hatun boyadı saçların / aytım aña ey analarğa ana / mekr ile saç bolsa yüzün-dék qara / bükri boyuñı tüze bilmes sên-â*

⁷ *küj* (<F.) ‘crooked, curved, bent in two || eğri, kıvrılmış, iki büküm’ (Steingass 1061b).

“Bir yaşlı kadının saçlarını boyadığını görünce ona şöyle dedim: Ey annelerin annesi saçın hileyle yüzün gibi kara yapsan dahi eğri boynunu düzeltemezsin.” (GT 182/6-8).

C.1.4. Maşaktan

Terim, ‘kambur’ anlamında *maşaktan* (OSTN IV/2059) formunda tanımlanmaktadır.

Dil İncelemesi

Erbay, tezinde kelimenin Vámbéry’de *maşakdan* biçiminde ‘kambur’ (2008, s. 497) anlamına gelecek şekilde kullanıldığından bahsetmektedir. Ancak Vámbéry’nin sözlüğü incelendiğinde kelimenin anlamının ‘der Köcher; carquois || ok kutusu, sadak (Alm. ve Fr.)’ biçiminde verildiğini görmekteyiz⁸. Dolayısıyla Vámbéry’de yer alan *maşakdan* kelimesi bu anlamıyla çalışmamızın kapsamından uzaktır.

C.1.5. Kıyır

Terim, ‘eğri, eğri büğrü, kambur’ (CC 58b/12-13) anlamında *kıyır* şeklinde temsil edilmektedir.

Dil İncelemesi

Starostin, madde başı aldığı **kiy-* fiilinin açıklamasını ‘bükülmüş, eğik’ biçiminde yaptıktan sonra kelimenin tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki kullanım örneklerini sıralar ve Eski Türkçede aynı kökten geldiğini düşündüğü *qıyraq* kelimesinin açıklamasını ‘kavisli hançer’ biçiminde verdikten sonra Moğolcadaki kullanım biçimini *kigira*, *kiygara* sözcükleriyle verir (EDAL 823). Räsänen, madde başı aldığı *kın* kelimesinin anlamını Eski Uygur Türkçesi için *kın* ‘sheel || şaşı’; Orta Türkçede ise *kınır* biçiminde gösterdiği kelimenin açıklamasını yine aynı anlama gelecek şekilde ‘sheel, schielend || şaşı’ vermiştir. Räsänen, Çağatay Türkçesinde ve Tarançi diyalektinde ise *kiyir* biçiminde verdiği kelimeyi ise ‘schief, steif || eğri, sert’ (VEWT 264-265) olarak aradığımız anlama gelecek biçimde açıklamıştır. Clauson, madde başı aldığı *kıyır* kelimesini ‘eğri’ biçiminde açıkladıktan sonra kelimenin aslen gözlerdeki şaşı bakışı ifade etmek için kullanıldığını daha sonra daha genel manada ‘eğri’ anlamını veren ‘eğri (kılıç), eğri (yol)’ (ED 639b) gibi ifadelerde kullanıldığını belirtmiştir. Sevortyan, madde başı aldığı *kınır* kelimesini 4 farklı anlama gelecek şekilde açıklamıştır. İlk maddede ‘eğri’ biçiminde açıkladığı kelimenin farklı diyalektlerde (krş. Eski Uygurca *kingi(r)* vs.) ‘eğri; kambur’ (ESTY 6, 221-222) anlamına geldiğini de belirtmiştir.

D- Travmatik Engeller

Travmatik yaralanma, acil tıbbi müdahale gerektiren ani başlangıçlı ve şiddetli fiziksel yaralanmaları ifade eden bir terimdir. Ani yaralanmalar ‘şok travması’ olarak adlandırılan sistemik şoka neden olabilir ve hayat ve uzuvları kurtarmak için acil resüsitasyon ve müdahaleler gerektirebilir. Travmatik yaralanmalar çok çeşitli künt, delici ve yanık mekanizmalarının sonucudur. Motorlu taşıt çarpışmaları, spor yaralanmaları, düşmeler, doğal afetler ve evde, sokakta veya iş yerinde meydana gelebilen ve acil bakım gerektiren çok sayıda diğer fiziksel yaralanmaları içerir (URL-15). Bu yaralanma neticesinde uzuv kayıpları, travmaya bağlı felçler gibi ortopedik engeller meydana gelebilmektedir.

D.1. Uzuv Kaybı (Travmatik Amputasyon)

Amputasyon, parmak, ayak parmağı, el, ayak, kol veya bacak gibi bir vücut parçasının kaybı veya çıkarılmasıdır. Hareket etme, çalışma, başkalarıyla etkileşim kurma ve bağımsızlığımızı sürdürme becerinizi etkileyen, hayatınızı değiştiren bir deneyim olabilir. Devam eden ağrı, hayalet uzuv fenomeni ve duygusal travma iyileşmeyi zorlaştırabilir. Bir kişi motorlu taşıt, iş veya endüstriyel kaza ya da savaş yaralanması nedeniyle travmatik bir amputasyon yaşayabilir. Travmatik yaralanmalar tüm amputasyonların yaklaşık % 45’ini oluşturmaktadır. Bir vücut parçası ciddi bir kazada kesilebilir veya kopabilir ya da ezilme yaralanması veya ciddi yanıklar nedeniyle kurtarılamayacak kadar kötü hasar görebilir. Doku tahribatı, enfeksiyon veya hastalık bir vücut parçasını onarımı imkânsız kılacak veya kişinin hayatını tehlikeye atacak şekilde etkiliyorsa, bu parça cerrahi amputasyonla çıkarılabilir. Bir vücut parçasına uzun süre kan akışını kesen travma veya hastalık da amputasyon gerektiren doku ölümüne neden olabilir. El ve ayak parmaklarındaki kan damarlarına zarar verebilen ve sonunda kesilmelerini gerektiren donma buna bir örnektir (URL-16). Amputasyon, savaş ve terör eylemlerinde de bir taktik olarak kullanılmıştır; savaş yaralanması olarak da ortaya çıkabilir. Bazı kültürlerde ve dinlerde, küçük amputasyonlar veya sakatlıklar ritüel bir başarı olarak kabul edilmektedir (URL-17).

D.1.1. Çolmak

Kelime, Wilkens sözlüğünde ‘versengtwerden, verstümmeltwerden || alazlanma, (organları keserek) sakatlanma’ (2021, s. 237) anlamlarına gelecek şekilde açıklanmaktadır. Kelime, *Altun Yaruk Sudur V. Kitap*’ta *çolmak* ‘ızdırıp, sıkıntı’ anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır.

⁸ bk. Vámbéry 1867: 337.

(1) *nizvanılıg yiti ootın örtendeçi tınlıglar umuğsuz ınagsız emgekin iyemiz bolmış irinçler sogındılar öz tapça meñü nirvan inçi üze imaho bişinç üç yigirmi etöz tıl köñül çolmakı barçanıñ bir teg tarıkdı*

“Kleşalı parlak alevle yanan canlılar, umutsuz dayanaksız sıkıntı ile sahipsiz kalmış zavallılar, ebedî nirvâna huzuru ile hoş bir şekilde soğudular (serinlediler). 'e-ma-hó beşinci onüç. Ebedî kurtuluş huzuru ile beden dil gönül sıkıntısının hepsi aynı şekilde dağıldı.” (AYS V 0572-0579).

D.1.2. Kınçır

Kelime, *Codex Cumanicus*'ta *kınçır* 'şaşı, şaşı gözlü' (CCII 81a/5) biçiminde tanıklanırken Çağatay Türkçesinde kelimeye *kınçır* 'sakat, bedeninde uzuv eksikliği olan' (OSTN II/860, DTO 552, ŞSL 249a) biçiminde rastlamaktayız.

Dil İncelemesi

Starostin, madde başı aldığı *kınçır* kelimesini beş anlama gelecek şekilde açıklamıştır. İlk 3 maddede kelimenin anlamını 1. eğik, şaşı - tüm kaynaklarda eğri, 2. çirkin, bedensel bir kusuru olan; eksikliği veya hastalığı olan, 3. orantısız, çarpık (ESTY 6 221) biçiminde vermiştir. (2) numaralı madde, aradığımız anlamla tam uyumaktadır. Räsänen, madde başı aldığı *kınçır* kelimesinin görüldüğü dönemi Çağatayca olarak göstermiş ve kelimeyi 'tek gözlü, şaşı; fiziksel bir kusuru olan, şekilsiz' (VEWT 264b) anlamlarında göstermiştir.

G.2. Travmaya Bağlı Felçler ve Kuvvet Kayıpları Neticesinde Oluşan Sakatlıklar

'Hareket edememe, dokunmayı hissedememe veya bedensel duyumları kontrol edememe' anlamına gelen *felç*, birçok şekilde meydana gelir ve bir kişinin hareketsiz kalma derecesi, fizik tedavi, sağlıktaki değişiklikler ve tamamen şans vücudun fiziksel hasara tepki verme şeklini değiştirdikçe değişebilir. Gerçekte, pek çok felç türü vardır çünkü vücudun yaralanabileceği sayısız yol vardır. Bununla birlikte, vücudun etkilenen kısmı ile ilgisi olan dört ana felç kategorisi vardır. Monopleji, vücudun tek bir bölgesinin, en tipik olarak bir uzuvun felcidir. Monoplejili kişiler tipik olarak vücutlarının geri kalanı üzerinde kontrol sahibidirler, ancak etkilenen uzuvda hareket edemez veya hissedemezler. Hemipleji, vücudun aynı tarafındaki bir kolu ve bir bacağı etkiler. Hemipleji ile felç derecesi kişiden kişiye değişir ve zamanla değişebilir. Parapleji, bel altı felci anlamına gelir ve genellikle her iki bacağı, kalçayı ve cinsellik ve boşaltım gibi diğer işlevleri etkiler. Kalıcı ve tam bir felç olmak olmasa da işlevsellik ve harekette önemli bir bozulma anlamına gelir. Genellikle tetrapleji olarak adlandırılan kuadrupleji, boyun altı felçtir. Gövdenin yanı sıra dört uzuv da tipik olarak etkilenir. Paraplejide olduğu gibi, omurilik yaralanmaları kuadruplejinin önde gelen nedenidir. Omurilik yaralanmalarının en yaygın nedenleri arasında otomobil kazaları, şiddet eylemleri, düşmeler ve spor yaralanmaları, özellikle futbol gibi temas sporlarından kaynaklanan yaralanmalar yer alır. Travmatik beyin yaralanmaları da bu felç biçimine neden olabilir (URL-18).

D.2.1. Aksak

Türkçe Sözlükte 'aksayan, hafifçe topallayan' (TS 57) anlamı verilen *aksak* kelimesinin kullanımına ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde Suv IV 2399, Suv C 118/10, 300/10, BT V 455, BT IX 52,52, Ern 1 135 ve OstKirche H18'de rastlamaktayız. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde 'topal' anlamında kullanılan kelime, *Kutadgu Bilig*'de *aksak* (KB I 3238); *Divanü Lûgat-it-Türk*'te *aḥsaḳ* (DLT I 119); *Kur'an Tercümelerinden TİEM73*'te *aḥsaḳ* (TİEM 260r/8, 377v/6) ve *Rylands*'ta *aḥsaḳ* (Rylands 37/38a3) biçimiyle kullanılmıştır. Bununla birlikte DLT I 405/28'de topal ve çolaklar için kullanılan *aḥsaḳ buḥsaḳ* ifadesine de rastlanmıştır. İfade, Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden *Satur Arası Kur'an Tercümesi*'nde *aḥsaḳ* (HKT 343b/3), *Kıyasü'l-Enbiya*'da *aḥsaḳ* (KE 10v/3, 10v/7, 44v/10 vd.) ve *aksak* (KE 111r/16, 130v/13); *Mu'inü'l-Mürîd*'de *aḥsaḳ* (MM 195/3) biçimiyle kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesi eserlerinde *aḳsaḳ* biçimiyle *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin*'de (İM 368b/4); *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*'ta (Kİ 17); *aksak* biçimiyle ise *El-Kavânü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügâti't-Türkiyye*'de (KK 68a/2), *Kitabu Fi'l-Fıkh Bi-Lisani't-Türki*'de (KTF 288a/34); *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*'de (TZ 4a/11); *agsaḳ* biçimiyle ise *Codex Cumanicus*'ta (CC I 50a/8) yer almıştır. Çağatay Türkçesi eserlerinden *Senglâh*'da *aksag/k* (Seng. 45r28); *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmâni*'de *aḥsaḳ* (ŞSL 6b) ve *aksag* (ŞSL 16b); *Bedayi'u'l-Vasat*'ta (BV 320/8), *Nevâdirü'n-Nihâye*'de (530/8); *Muhammed bin Ahmedü'z-Zâhid'e Ait Çağatayca Bir Fıkh Kitabı*'nda (ÇFK 69a/6) *aksak* biçimiyle kullanılmıştır.

(1) ... *aksak* çolak közsüz teglük bolmışların tilin t(e)rs tetrü çulvu sözlemeklerin tıtagınta yüz agın kevgek bolmışların

“Çarpık, kısır, aksak, çolak, kör₂ olduklarını, dil(leri) ile (onlara) yalan yanlış iftiralar söylemeleri sebebiyle sağır, dilsiz ve kekeme olduklarını...” (Suv IV 2399-2402).

(2) *kamağ aksak teglök beçelig örmen uduz kişiler*

“Hepsi topal, kör, yaralı, kalçasından sakat, ülserli ve uyuz kişiler.” (BT V 455).

(3) *ol kişi evinte teglök yüz agın aksak çolak kal iglik toğalıg bolmazun*

“Bir kişi evinde kör, sağır, dilsiz, topal, çolak, deli, hasta olmasın.” (UW 83).

(4) *telim ögsüzüg kör ya tul tulsakıg / ya közsüz ya oldrum yime aksakıg*

“Bak, burada birçok yetim, dul, aciz, kör, kötürüm ve topallar vardır.” (KB 3238)

(5) *yitmeklik irür müşkil maşadka nidin kim bar / köz hıyre vü tün tıre at aksak u yol burtak*

“Maksada ulaşmak müşküldür; göz bulanık olduğundan gece karanlık, at aksak ve yol sarp.” (BV 320/8).

Dil İncelemesi

Clauson'da *ahsak* kelimesi (ED 95a) *ahsa-* fiilinden türeme bir isim olarak gösterilmiştir. Räsänen, kelimenin etimolojisini < *ahsa-k* biçiminde vermiş; tüm diyaleklerde kelimenin ‘aksak, topal’ (VEWT 9b) anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Röhrborn da aynı şekilde kelimeyi **aksa-k* (UW 83) biçiminde ele almış ve kelimenin tanıklandığı metin örneklerini sıralamıştır. Sevortyan, *ağsa-ahsa-* fiilinin etimolojisini < *āg-* ~ *ağ-* ~ *āη-* biçiminde yapar (ESTY 1 76). Stachowski, madde başı aldığı *aksamak* maddesini ‘hinken || topallamak’ biçiminde açıklamış etimolojisini de Sevortyanla paralel biçimde (Türkmençe *āg-*; Türkiye Türkçesi diyaleklerinde *ag-*) yapmıştır (KEWT 57b). Gülensoy da *aksak* kelimesini ‘topal’ anlamına gelecek şekilde açıkladıktan sonra etimolojisini <*aksa-k* biçiminde vermiştir (KBS 18).

D.2.2. Beçel

Derleme Sözlüğünde ‘sakat insan veya hayvan’ (DTSöz II 593) anlamı verilen *beçel* (*beçal*, *beçıl*) kelimesine ilk olarak *beçel* biçiminde Eski Uygur Türkçesinde Ern 1 135, BT IX 52,52, *beçelig* ‘sakatlık’ biçiminde ise BT V 456’te tanıklanmıştır. Kelime, Wilkens sözlüğünde ‘kalçadan (itibaren) sakat, kötürüm; sakat, topal’ (2021: 153) biçiminde açıklanmıştır. ‘Sakat, topal’ anlamına gelen *beçel* kelimesi *Codex Cumanicus*’ta *bēçel* ‘kalçası kırık, topal, sakat’ (CCH 82a/2b, Kİ 29) anlamına gelecek şekilde tanıklanmıştır. Çağatay Türkçesi eserlerinde ‘sakat’ anlamına gelen *beçel* kelimesi ise tanıklanamamıştır. Ancak dönem eserlerinde aynı anlamı taşıyan başka kelimelerin kullanımı tespit edilmiştir. Bu kelimeler; *alıl* (<Ar.) ‘kör, sakat, hasta’ (LD 148/7, MK 4a/11, 16b/9, 17a/2 vd.); *çıkguk* ‘sakat, ziyade’ (SSL 163a, OSTN III/2108); *ma’lül* (<Ar.) ‘hastalıklı, sakat’ (LM 2774); *muntuk* ‘sakat, çolak, bir azası eksik insan’ (SSL 280a); *sakağ* (<Ar.) ‘sakat, bozuk’ (BV 282/6, LM 2119) biçiminde sıralanabilir.

(1) *kamağ aksak teglök beçelig örmen uduz kişiler kişiler kelip ol suvuğ içser iginta öngedürler*

“Hepsi topal, kör, yaralı, kalçasından sakat, ülserli ve uyuz kişiler o sudan içerlerse hastalıklarından kurtulurlar.” (BT V 455-458).

(2) *tört yıñaktıñkı bursoñ kuvrağlarğa süñ tayağ kalsar iglig yatğu evler itip buşı birser buyanlıg itip buşı birser iglig kemlig bertük beçel tınlıglarıg açınсар ағrınsар*

“Dört cihetteki cemaatlere dayanak olsalar hastaneler inşa edip sadaka olarak verseler, sevap işleyip (?) sadaka olarak verseler, hasta, bereli (bertük), sakat (?) (beçel) yaratıklara ihtimam etseler, acısalar.” (BT IX 52,48-53).

(3) *kad kadaşka uruğka yağı karnı tola ağı kılmış işi kıyıq kılıkı kendü sıyuk kıırıp kaçар kırık kırtışı eski çaruğ bag/у söс beçel özlüg başsız balamut sözlüg ba// kırğuy teg közlüg barçatın қодığıya төзлүг түз*

“Akraba ve torunlara düşmandır. Mideleri zehir doludur. Yaptığı işler yanlıştır. Karakteri, kendisi bozuk. Çılgılık atarak kaçар, kırılır. Görünüşü (bir) eski çizme gibidir. O doğası gereği birdir. Sakat. Akıl almaz, delice sözleri var. Atmaca gibi gözleri var. O, doğası gereği her şeyden daha düşüktür.” (Ern 1 129-139).

Dil İncelemesi

Kelime, DLT I 392’de *beçel* ‘sünnet edilmiş kadın; hadım edilmiş erkek, iğdiş edilmiş at ve başka hayvanlar’ (Atalay 1985, s. 392) anlamına gelecek şekilde verilmiştir. Ancak Clauson ve Brockelmann kelimeyi ‘büyük klitorisli’ yani ‘hadım edilmemiş’ biçiminde açıklamışlardır. Clauson, kelime hakkında iki anlam arasında herhangi bir bağlantı görmenin zor olduğundan bahsetmiş, DLT I 392’de *bā*’nın seslendirilmediğini iki kelimenin DLT I 392 *beçel* ‘a woman, with a large clitoris; of a man, horse or any other animal, entire (not castrated) || büyük klitorisli olan bir kadın; bir erkek, at veya başka bir hayvanın tamamı (hadım edilmemiş)’ şeklinde telaffuz edilmiş olabileceğini söylemiştir (ED 295a-b). Brockelmann da *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al Kāšğarīs Dīvān luğāt at-Turk* adlı eserinde *beçel* kelimesine ‘starkgebaut (Mann, Tier); mit grosser Klitoris (Frau) || güçlü yapılı (insan, hayvan); büyük klitorisli (kadın)’ (MTW 33) anlamlarını vermiş referansı DLT, I, 329 biçiminde sunmuştur. Verilen iki referanstan doğru olanı Clauson’a aittir.

D.2.3. Çolak

Türkçe Sözlük’te ‘eli veya kolu sakat olan (kimse)’ (TS 448) anlamı verilen *çolak* kelimesine ilk olarak *çoluk* biçiminde Eski Uygur Türkçesinde Man III 49/4, Brunc. 74s, OstKirche H18’de rastlanmaktadır. Wilkens’te ‘çolak, lepralı; cüzzamlı (kişi)’ (bk. MMo. çolağ) (2021, s. 238) biçiminde açıklanan *çolok* kelimesi *Divanu Lûgat-it-Türk*’te *çolak* (DLT I 381) biçiminde geçmektedir. DLT’de *çolak* kelimesinin yanı sıra ‘çolak’ anlamında *ketü* (DLT III, 219); ‘eli çolak’

anlamında *çulkuy elig* (DLT III 242); ‘çolak adam’ anlamında *ķuruk er* (DLT I 382) ifadeleri geçmektedir. Harezmi ve Kıpçak Türkçesi eserlerinde *çolak* ya da *çoluk* (*çolok*) kelimesi yer almamaktadır. Çağatay Türkçesi eserlerinden *Senglâh* (Sang. 214v/16) ve *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmâni*’de (ŞSL 158a) *çolak* biçiminde geçmektedir. Ayrıca *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmâni*’de *çolak* kelimesinin yanı sıra ‘çolak, çolaklık’ anlamında Arapça bir kelime olan *şell* (ŞSL 203a) ve *muntuk* (ŞSL 280a) kelimelerine de rastlanmıştır. Kelime, *Fethali Kaçar* (FethK 3903) ve *Dictionnaire Turc Oriental*’de (DTO 287) *çolak* olarak yer almaktadır.

(1) *bolmazun ol kişi evinte teglük yüz agın aksak çoluk kal iglig togal(ı)g bolmazun ne üçün teser*

“O adamın evinde ne kör bir adam, ne sağır, ne dilsiz, ne sakat, ne cüzzamlı, ne de akıl hastası olur! Neden böyle olsun ki?” (OstKirche H 16-19).

(2) ... *aksak çolak közsüz teglük bolmuşların tilin t(e)rs tetrü çulvu sözlemeklerin tultagınta yüz agın kevgek bolmuşların*

“Çarpık, kısır, aksak, çolak, kör₂ olduklarını, dil(leri) ile (onlara) yalan yanlış iftiralar söylemeleri sebebiyle sağır, dilsiz ve kekeme olduklarını...” (Suv IV 2399-2402).

Dil İncelemesi

Clauson sözlüğünde *çolak* sözcüğü ‘tek kollu, yani diğeri eksik ya da felçli’ (ED 419b-420a) anlamında *çol- fiilinden türeyen *çoluk* (çolok) kelimesiyle büyük olasılıkla aynı kökten gelmektedir. *çolkuy* ~ *çulkuy* kelimesi için de -ku:y şeklinde bir ekin bulunmadığını belirten Clauson, kelimenin *çolmak* kelimesiyle aynı kökten *çol- kökünden türediğini ifade etmiştir (1972, s. 420). Starostin vd. madde başı aldığı çol- fiilini ‘1. sakat, 2. kötüleşmek, küçülmek, 3. özür, kusur, 4. kısa boylu’ (EDAL 443) biçiminde açıkladıktan sonra kelimenin tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki kullanım örneklerine değinmiştir Doerfer, *çolak* kelimesini madde başı almış ve sözcüğü ‘krüppel, lahm || sakat, topal’ (TMEN III 89) biçiminde açıklamış ve kullanım örneklerini sıralamıştır. Räsänen, madde başı aldığı çol- fiilini ‘sakatlanmak’ biçiminde açıkladıktan sonra *çolak* kelimesinin kullanım örneklerine değinir ve *çolkuy* kelimesine gönderme yapmıştır (VEWT 115a). Gülensoy, ‘çolak, eli veya kolu sakat’ şeklinde açıkladığı *çolak* kelimesinin etimolojisini <*çol- ‘sakatlanmak’+-(a)k biçiminde vermiştir (KBS 179). Erdal, kelimeyi *çol-gAk < çolak; -gAk şeklinde verir (bk. Erdal, OTWF 391-396).

D.2.4. Daşırğa-

Derleme Sözlüğünde ‘hayvanın ayağını taş aşındırıp, acıtırak hayvan yürüyememek’ anlamı verilen *daşırğamak* (*daşırğamağ*, *daşırkamak*) kelimesine ilk olarak *daşırğa-* biçiminde Çağatay Türkçesi sözlüklerinde rastlanmıştır. Kelime, *Dictionnaire Turc Oriental*’de (DTO 316), ‘topallamak, aksamak’ anlamlarına gelecek biçimde kullanılmıştır (ayrıca bk. OSTN III/1642, Vámb. 288).

D.2.5. Dogulan

‘Topal’ anlamına gelen ve Moğolca *dogulang/dogolon(g)* (Lessing, 2003, s. 409) kelimesinden dilimize geçmiş bir kullanım olan *dogulan* kelimesinin kullanımına Çağatay Türkçesi sözlüklerinden *Fethali Kaçar Sözlüğü*’nde (FethK 4210), *Senglâh*’da (Sang. 225r/13) ve *Dictionnaire Turc Oriental*’de (DTO 321) rastlamaktayız.

Dil İncelemesi

Batjargal (2017, s. 149) *son ek metodu* olarak adlandırılan kelime kök ve gövdesine sözcük türetme eklerinin eklenmesiyle ad ve fiil kök, gövdesinden sıfat türetilebileceğinden bahsetmekte; bu metotla oluşturulan *dogolong* kelimesinin oluşumunu *dogolo +n* (доголо +н "topal") biçiminde göstermektedir. Kowalewski, Moğolca-Rusça-Fransızca sözlüğünde *dogholang* biçiminde verdiği kelimeyi ‘topal’ şeklinde açıklamıştır (KOW 1807). Luvsandëndev, Moğolca-Rusça sözlüğünde madde başı *dogolon(g)* aldığı kelimeyi ‘topal’ biçiminde izah etmiştir (LUV 150a). Doerfer, madde başı aldığı *doğloku* kelimesinin Çağatay dönemindeki karşılığını *doğolan* → Çağ. *aksak* ‘hinkend || topal’ olarak vermiş; kelimenin Moğolcadan Türkçeye ödünçlendiğini belirtmiştir (TMEN I 205). Courteille, DTO’da madde başı aldığı *دوغولان* *dogolan* maddesinin açıklamasında Moğolların topal birine ‘dogolan’ şeklinde seslendiklerinden bahsetmiştir (DTO 321).

D. 2.6. Kotur

İfade, ‘eğri büğrü, topal’ (OSTN II/609, Vámb. 315, Sang. 283r/25) anlamlarında *kotur* olarak görülür.

Dil İncelemesi

Clauson, kelimeyi insan ve hayvandaki çeşitli deri hastalıkları, scrofula, scurf, kaşıntı uyuz vb. (ED 604a) biçiminde açıklamıştır. Kelimenin kullanımına Çağatay Türkçesi için verdiği *kotur xasta wa da ‘if kalb* ‘hasta, güçsüz (köpek)’ örneği de konumuzun bağlamından uzaktır. Doerfer de Clauson ile paralel olarak *kotur* kelimesini ‘uyuz’ anlamına gelecek şekilde açıklamıştır (TMEN III 1549).

D.2.7. Leng

Farsçada ‘total, aksak’ anlamına gelen kelime, Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay Türkçesi eserlerinde kullanılmıştır. Kelimenin *leng* biçimine *Târîh-i Enbiyâ ve Hukemâ*’da, *Târîh-i Mülûk-ı ‘Acem, Münşeat*’ta (TEH 716b/5, 716b/7); *Leylî vü Mecnûn*’da (LM 502); *Fevâidü’l-Kiber*’de (FK 489/2)⁹; *lenk* biçimine ise *Mahbûbü’l-Kulûb*’ta (MK 74a/2) rastlanmıştır. Kelimenin *lüngî* biçiminde kullanımına Çağatay Türkçesi sözlüklerinden *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*’de (ŞSL 275a) rastlanırken *Fethali Kaçar* sözlüğünde kelimenin *lenc* (FethK 6770) biçimi tanıklanmıştır.

(1) *bu sefer sin-sin ü menzil yırağ u merkeb leng / yol mahûf iyleme zinhâr arada mesken*

“Bu defa sana kavuşmak için menzil uzak ve eşek total; sakın yolu tehlikeli hale getirme ikisinin arasında mesken bulunmaktadır. / Bu defa yeni bir yaşa kavuşmak için menzil uzak ve eşek total (bu hayat yükünü çeken ben yaşıyım); (ey hayat) sakın yolumu tehlikeli hale getirme çünkü içerde mesken (kalbim) bulunmaktadır.” (FK 489/2).

(2) *râkibğa dağı direng boldı / merkebnîñ ayağı leng boldı*

“Rakibe dahi geç kaldı; eşeğinin ayağı total oldu (sakatlandı).” (LM 502).

(3) *Ve ‘acûzenîñ bir oğlu bar irdi kûr u güng ü kerr ü leng.*

“Ve kocakarının kör, dilsiz, sağır ve total bir oğlu vardı.” (TEH 716b/5).

D. 2.8. *Mayip*¹⁰

Terim, *mayip* (<Ar.) ‘total, kötürüm, sakat’ (OSTN IV/2015) ve *ma’yûb* ‘total, kötürüm’ (Bdg. II 243) olarak görülmektedir. Bu kelimeler dışında, dönem sözlüklerinde ‘kötürüm, sakat, ayağı tutmayan’ anlamına gelen *kötürüm*, *kötrüm* kelimesi de tanıklanmıştır (FethK 6356, DTO 463).

D.2.9. *Topal*

Türkçe Sözlükte ‘bacağındaki sakatlık sebebiyle seker gibi veya iki adımda bir, bir yana eğilerek yürüyen (insan veya hayvan)’ (TS 1991) anlamına gelen kelimeye tarihî Türk lehçelerinde rastlanmamıştır. *Divanu Lûgat-it-Türk*’te ‘total’ anlamında *ķırûğ ağaq* (DLT I 382) ifadesi yer almaktadır. Harezmi ve Kıpçak Türkçesi eserlerinde *total* kelimesi kullanılmamıştır. Çağatay Türkçesi dönemine gelindiğinde ise dönem sözlüklerinden *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*’de (ŞSL 112b), *Dictionnaire Turc Oriental*’de (DTO 221), *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’de (OSTN III/1222), ve *Fethali Kaçar* sözlüğünde (FethK 3073) kelimenin *total* biçimindeki kullanımıyla karşılaşılmıştır.

Dil İncelemesi

Hatipoğlu (1974, s. 337) *total* kelimesiyle alakalı ‘genellikle eski kaynaklarda geçmeyen fakat çok yaygın olarak kullanılan ‘top-al’ sözcüğü, “aksayan, kayan, yuvarlanarak yürüyen” kavramlarını vermektedir ki ‘top’ köküyle ‘-al’ ekinden kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ‘güzel’ sözcüğü de ‘göz-el’ biçiminde kurulduğu hâlde ve çok yaygın olmakla birlikte eski kaynaklarda geçmemektedir.” açıklamasını yapmaktadır.

D.2.10. *Toparlan*

‘Total, aksak’ anlamına gelen *toparlan* ifadesi, Çağatay Türkçesi sözlüklerinden *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*’de (ŞSL 112a) rastlanmıştır.

Dil İncelemesi

Gerileyici aykırılışma neticesinde *-il > -rl* yakın aykırılışma ses olayı görülen kelimenin etimolojisi tarafımızca *toparlan < top-al+lan* biçimindedir. *+lAn* eki hakkında Güzel (2018, s. 191-192) ekin tarihî ve çağdaş dillerde nadir görüldüğünü ifade etmektedir. Sonrasında eldeki verilerin farklı kaynaklardan gelen fakat çeşitli ses olayları sonucu ses bakımından aynılaştıran birden çok *+lAn* ekinin olduğunu gösterdiğinden bahsederek ekin işlevlerini 5 madde altında vermiştir. Bu işlevler; 1. benzerlik, yakınlık bildirme, 2. hayvan adı oluşturma, 3. yansıma kelimelerden çeşitli sıfatlar ve adlar türetme, 4. *+lA-gAn* ekinin daralması sonucu yeni bir yapım eki hüviyetinde kullanılma, 5. *+lAyIn* ekinden gelişerek zaman ve durum zarfları türetme olarak sıralanabilir.

Sonuç

⁹ Referans numarası dizinde 589/2 biçiminde verilmiştir.

¹⁰ Kelime, *ma’yûb* (<Ar.) biçiminde Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden NF 326/14, KE 41r/19’da; Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinden TEH 706b/19, FK 28/7, 257/8, MK 9a/3, 14b/11, 19a/3 vd. eserlerde de tanıklanmıştır. Ancak referansları verilen dönem eserlerinde geçen bu kullanımlar bir şekil bozukluğunu ifade etmeyip ‘ayıplanmış, ayıplı, bozuk, eksik’ anlamına gelecek şekilde kullanıldığından çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Türk dilinin tarihî dönemleri olan Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerine ait eserler ‘ortopedik engellilik’ açısından incelendiğinde, çalışmada ağırlıklı olarak ‘topal’ anlamına gelen kelimelerin sayısal çokluğa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kelimelerden bazılarının kullanımı günümüz Türkçesinde kullanılmaya devam ederken, bazılarının kullanımı ise kullanıldığı dönem ve eserlerle sınırlı kalmıştır. Çalışmada, (*egri adak, kamçı, kıyık, bükürçi, otruk, art, bükri, çökeri, kuyur, çolmak, kınçır, aksak, beçel, çolak, daşırğa, kotur, topal, toparlan*) olmak üzere on sekiz Türkçe sözcük tespit edilmiştir. Eldeki yazıda, Türkçe dışında Farsçada 1 (*leng*), Arapçada 1 (*mayip*), Moğolcada 3 (*mayrın, mayruk, dogulan*) ve Arapça-Farsça unsurlardan meydana gelen 1 (*sahib-fıraş*) sözcük söz konusudur. Ayrıca, çalışmada kökenini tespit edemediğimiz *maşaktan* (?) ifadesi de söz konusudur. İfadenin Türkçe olmadığı nettir. Tüm sözcükler göz önüne alındığında, ‘ortopedik engellilik’ kavram alanı içerisinde Türkçe sözcüklerin baskın oldukları anlaşılmaktadır.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
AdW	Akademie der Wissenschaften
Alm.	Almanca
bs.	baskı
C.	Cilt
Çağ.	Çağatayca
DDR	Deutschen Demokratischen Republik
Ed.	Editör(ler)
F.	Farsça
Fr.	Fransızca
krş.	karşılaştırınız
Mo.	Moğolca
OT.	Orta Türkçe
s.	Sayfa
SGKAO	Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients
SPAW	Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften
Skt.	Sanskritçe
TDK	Türk Dil Kurumu
vd.	ve diğerleri
ZAGA	Zentralinstitut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

Eser Kısaltmaları

AL	<i>Niyāzi, Nevāyi'nin Sözlüğü ve Çağatayca Tanıklar, El Lüğatü'n-Nevā'iyye ve'l İstihādātü'l-Çağatā'iyye</i> → Kaçalın, M. S. (2011)
AYS V	<i>Altun Yaruk V. Kitap</i> → Uçar, E. (2009)
Bdg. I-II	<i>Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy</i> → Budagov, L. (1869-1971)
Brunc.	<i>Türkische Bruchstücke einer nestorianischen Georgpassion</i> → Bang, W. (1926)
BT V	<i>Manichäisch-türkische Texte</i> → Zieme, P. (1975)
BT IX	<i>Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule</i> → Tekin, Ş. (1980)
BV	<i>Bedāyi 'u'l-Vasaṭ</i> → Türkay, K. (1988)
CC	<i>Codex Cumanicus</i> → Argunşah, M. & Güner, G. (2015)
ÇFK	<i>Muhammed bin Ahmedü'z-Zahid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı</i> → Erbay, F. (2003)
DLT I	<i>Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I</i> → Atalay, B. (1998)
DLT III	<i>Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi III</i> → Atalay, B. (1999)
DTO	<i>El-Lügatü'l Nevā'iyye ve'l-İstihādātü'l-Çağatā'iyye, Dictionnaire Turc Oriental</i> → Pavet de Courteille, A. (1870)
DTS	<i>Drevnetyurkskiy Slovar'</i> → Nadalyayev V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. & Şçerbak, A. M. (1969)
DTSöz I-XI	<i>Derleme Türkçesi Sözlüğü</i> → (1993)
ED	<i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish</i> → Clauson, Sir G. (1972)
EDAL	<i>An Etymological Dictionary of Altaic Languages</i> → Starostin, S., Dybo, A. & Mudrak, O. A. (2003)
Ern 1	<i>Ein uigurischer Erntesege</i> → Zieme, P. (1975)
ESTY	<i>Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov</i> → Sevortyan E. V. (1974-1997)

ETŞ	<i>Eski Türk Şiiri</i> → Arat, R. R. (1991)
FethK	<i>Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü</i> → Rahimi, F. (2016)
FK	<i>'Alī Şīr Nevāyī: Fevāyidü'l Kiber</i> → Kaya, Ö. (1996)
GT	<i>Çağatayca Gülistan Tercümesi</i> → Berbercan, M. T. (2011)
HBD	<i>Hüseyin Baykara Divanı</i> → Yıldırım, T. (2002)
Heilkunde I	<i>Zur Heilkunde der Uiguren I</i> → Rachmati, G. R. (1930)
İML	<i>İbni-Mühenâ Lûgati</i> → Taymas, A. B. (1988)
KB I	<i>Kutadgu Bilig I</i> → Arat, R. R. (1979)
KBS	<i>Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü</i> → Gülensoy, T. (2007)
KE	<i>Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī, Kıyasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları)</i> → Ata, A. (1997)
KEWT	<i>Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache</i> → Stachowski, M. (2019)
Kİ	<i>Abu Hayyan Kitāb al-İdrāk li-Lisān al-Etrāk</i> → Caferoğlu, A. (1931)
KOW	<i>Dictionarie Mongol-Russe-Français</i> → Kowalewski, J. E. (1844-1849)
LD	<i>Lutfi Divanı'nın Türkiye Türkçesine Aktarımı</i> → Bağcı, S. (2019)
LUV	<i>Mongol'sko-russkij slovar'</i> → Luvsandëndev, A. (1957)
ME	<i>Ebu'l-Kāsim Cārullāh Mahmud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamaḥşari, el-Hvārizmi Mukaddimetü'l-Edeb</i> → Yüce, N. (1993)
MK	<i>Mahbübü'l Kulüb</i> → Kargı Ölmez, Z. (1993)
ML	<i>Ali Şir Nevayī, Muhāketü'l-Lügatayn</i> → Barutçu-Özönder, F. S. (1996)
MTW	<i>Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al Kāşgarīs Dīvān lugāt at-Turk</i> → Brockelmann, C. (1928)
MÜN	<i>'Alī Şīr Nevāyī'nin Risaleleri Tārīḥ-i Enbiyā ve Ḥukemā, Tārīḥ-i Mülük-ı 'Acem, Münşeāt Abik, A. D. (1993)</i>
MW	<i>A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages</i> → Monier-Williams, S. M. (1899)
NF	<i>Maḥmūd bin 'Alī, Nehcü'l-Ferādīs, Uşmaḥların Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)</i> → Eckmann, J. (2014)
OstKirche	<i>Altugurische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien. Old Uigur texts of the Church of the East from Central Asia</i> → Zieme, P. (2015)
OSTN	<i>Versuch eines Wörterbuchs der Türk Dialecte (Oput Slovarya Tyurkskih Nareçiy)</i> → Radloff, W. (1893-1899)
OTWF	<i>Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon</i> → Erdal, M. (1991)
Rylands	<i>Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi</i> → Ata, A. (2013)
Seng.	<i>Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language</i> → Muhammed Mehdi Hân (1960)
Steingass	<i>Persian-English Dictionary</i> → Steingass, F. (2005)
Suv C	<i>Uyurca Altun Yaruk</i> → Kaya, C. (1994)
Suv IV	<i>Altun Yaruk IV. Tezginç</i> → Tokyürek, H. (2015)
ŞHD	<i>Şiban Han Divanı</i> → Karasoy, Y. (1989)
ŞSL	<i>Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî</i> → Şeyh Süleymân Efendi Buhârî (1298)
TEH	<i>'Alī Şīr Nevāyī'nin Risaleleri Tārīḥ-i Enbiyā ve Ḥukemā, Tārīḥ-i Mülük-ı 'Acem, Münşeāt Abik, A. D. (1993)</i>
TİEM73	<i>Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi</i> → Ünlü, S. (2004).
TMEN I	<i>Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. 1.</i> → Doerfer, G. (1963)
TMEN III	<i>Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. 3.</i> → Doerfer, G. (1967)
TS	<i>Türkçe Sözlük</i> → (2005)
TZ	<i>Ettuhfet-üz-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye</i> → Atalay, B. (1945)
UW	<i>Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien</i> → Röhrborn, K. (1977) & (2017)
Vámb.	<i>Cagataische Sprachstudien</i> → Vámbéry, Á. (1867)
VerSaddh	<i>Zur Alttürkischen Version des Saddharmapuṇḍarīka-Sūtra</i> → Maue, D. & Röhrborn, K. (1980)
VEWT	<i>Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türk Sprachen</i> → Räsänen, M. (1969)

Kaynakça

- Abik, A. D. (1993). *'Alī Şīr Nevāyī'nin Risaleleri Tārīh-i Enbiyā ve Hükemā, Tārīh-i Mülūk-ı 'Acem, Münşeāt.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I, Metin.* Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Argunşah, M. & Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus.* İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī, Kıyasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I. (Giriş-Metin-Tıpkıbasım) II. (Dizin)* Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin).* (2. bs.). Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye.* İstanbul: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I.* Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III.* Ankara: TDK Yayınları.
- Aydın, E. (2016). Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar. *Türk Kültürü*, 1, 1-51.
- Aydın, E. (2013). A name given by old Turks for a type of camel: ağri tawā / Eski Türklerin Bir Deve Türüne Verdiği Ad: ağri tawā. *Tyurkskaya Runika: Yazık, İstoriya, Kul'tura (K 120-letiyu deşifrovki Orhono-Yeniseyskoy Pis'mennosti, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii)*, vol. 2. Abakan, 2013, 97-99.
- Bağcı, S. (2019). *Lutfi Divanı'nın Türkiye Türkçesine Aktarımı.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bang, W. (1926). Türkische Bruchstücke einer nestorianischen Georgpassion. *Le Muséon*, Brüksel: Louvain, 39, 41-75.
- Barutçu-Özönder, F. S. (1996). *Ali Şir Nevayī, Muhākemetü'l-Lûgateyn.* Ankara: TDK Yayınları.
- Batjargal, B. (2017). *Moğolca Türkçe Gramer Terimleri Sözlüğü.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin).* (Yayımlanmamış Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Brockelmann, C. (1928). *Mittel türkischer Wortschatz nach Maḥmūd al Kāşğarīs Dīvān lugāt at-Turk.* Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Budagov, L. (1869-1971). *Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy.* 1-2, Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Burslan, K. (1934). Nehc-ül-Ferâdis'ten Derlenen Türkçe Sözcükler. *Türkiyat Mecmuası*, 4, 169-250.
- Caferoğlu, A. (1931). *Abu Hayyan Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Etrâk.* İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford at the Clarendon Press.
- Derleme Türkçesi Sözlüğü* (1993). I-XI. Ankara: TDK Yayınları.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. 1. Türkische Elemente im Neupersischen von Gerhard Doerfer.* Wiesbaden. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur [Mainz]. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission. 19.)
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. 3. Türkische Elemente im Neupersischen: ġīm bis kāf.* Wiesbaden. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur [Mainz]. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission. 20.)
- Durgut, H. (2013). Türk Dilinde Bedensel Özürleri İfade Eden Sözcükler Üzerine. *AKAD*, 1(1), 26-33.
- Eckmann, J. (2014). *Maḥmūd bin 'Alī, Nehcū'l-Ferādīs, Uşmaḥlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu).* H. Zülfikar & S. Tezcan (Ed.), A. Ata (Dizin-Sözlük), Ankara: TDK Yayınları.
- Erbay, F. (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-Zahid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı (İnceleme-Metin-Sözlük).* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Erbay, F. (2008). *W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon.* 1-2. Wiesbaden. (Turcologica. 7.)
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü.* Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Eyüpoğlu, İ. Z. (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü.* Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Basım. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü.* (K. Aytaç, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.
- Güzel, F. (2018). Türkçenin Az Bilinen Bir Eki +1Añ. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 61, 191-202.

- Hatipoğlu, V. (1974). Türkçede Eklerin Kökenleri. *Türk Dili XXIX*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kaçalin, M. S. (2011). *Niyâzi, Nevâyi'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar, El Lüğâtü'n-Nevâ'iyye ve'l İştihâdâtü'l-Çağatâ'iyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaman, S. (2019). Firdevsü'l-İkbâl'de geçen aral, atav, töbek/tübek sözcükleri üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (2), 468-487.
- Karasoy, Y. (1989). *Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin)*. (Doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbü'l Kulûb (Metin-Gramer-Dizin)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş-Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, Ö. (1996). *'Alî Şîr Nevâyî: Fevâ'idü'l Kiber*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kowalewski, J. E. (1844-1849). *Dictionarie Mongol-Russe-Français*. Kasan. 3 Bde.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük*. 1 A-N, 2. O-C (Z). G. Karaağaç (Ed.), Ankara: TDK Yayınları.
- Luvсандэндэв, А. (1957). *Mongol'sko-russkij slovar'*. Moskva.
- Maue, D. & Röhrborn, K. (1980). *Zur Alttürkischen Version des Saddharmapundarika-Sūtra*. *Central Asiatic Journal*, 24, 3(4), 251-273.
- Monier-Williams, S. M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*. Oxford.
- Muhammed Mehdi Hân (1960). *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language*. S. G. Clauson (Ed.), London.
- Nadalyayev V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk.
- Nalbant, B. (2005). *Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Oğuz, Melahat M. ve Altinel Açaoglu, E. (2019). Tortikollis ve Alta Yatan Ciddi Hastalıklar. *Türkiye Çocuk Hast Derg/Turkish J Pediatr Dis*, 2, 78-82.
- Pavet de Courteille, A. (1870). *El-Lügâtü'l Nevâ'iyye ve'l-İştihâdâtü'l-Çağatâ'iyye, Dictionnaire Turc Oriental*. Paris. MDCCCLXX.
- Rachmati, G. R. (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren I*. Berlin (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 23, 451-473).
- Radloff, W. (1893-1899). *Versuch eines Wörterbuchs der Türk Dialecte (Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy)*. T. I 1893, T. II 1899. Sankt Petersburg.
- Rahimi, F. (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. (Yayımlanmamış Doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türksprachen. 2. Wortregister*. Zusammengestellt von István Kecskméti. Helsinki. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae. 17, 1.).
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Lieferung 1 a-agrig*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Röhrborn, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II Nomina-PronominaPartikel*. Band 1: a-asvık. Band II aš-azük. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Schönig, C. (2007). Some notes on modern Kipchak Turkic. *Ural Altaische Jahrbücher, Neue Folge*, 21, 170-202.
- Sevortyan E. V. (1974-1997). *Etimologičesky Slovar' Tyurkskih Yazıkov* (I. 1974, II. 1978, III. 1980, IV. 1989, V. 1997). Obşçetyurkskie i meztyurkskie osnovy na glasnye. Moskva: Izdatelstvo Nauka.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Starostin, S., Dybo, A. & Mudrak, O. A. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden; Boston: Brill.
- Steingass, F. (2005). *Persian-English Dictionary*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şirin User, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Şeyh Süleymân Efendi Buhârî (1298). *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*. İstanbul: Mihrân Matbaası.
- Taymas, A. B. (1988). *İbni-Mühenâ Lügati*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*. 1.Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 264 s.; 2.Teil: Analytischer und rückläufiger Index.187.
- Tokyürek, H. (2015). *Altun Yaruk IV. Tezginç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Kayseri: Laçın Yayımevi.
- Türkay, K. (1988). *Bedâyi'u'l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: TDK Yayınları.
- Uçar, E. (2009) *Altun Yaruk V. Kitap*. (Yayımlanmamış Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM73 235v/3-450r7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*. (Yayımlanmamış Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Vámbéry, Á. (1867). *Cagataische Sprachstudien*. Leipzig: Philo Press.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch-Deutsch-Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.).
- Yaman, O. & Dalbayrak, S. (2013). Kifoz: Tanı, Gruplama ve Tedavi Yöntemleri. *Türk Nöroşirürji Dergisi*, 23(2), 61-73.
- Yıldırım, T. (2002). *Hüseyin Baykara Divanı (Metin-İnceleme-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yüce, N. (1993). *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: TDK Yayınları.
- Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte*. Berlin. (AdW der DDR. ZAGA. SGKAO. BT. 5.)
- Zieme, P. (1975). Ein uigurischer Erntesege. *Altorientalische Forschungen*, 3, 109-144.
- Zieme, P. (2015). *Altuigurische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien. Old Uigur texts of the Church of the East from Central Asia. Texte aus der Turfan-Oase*. USA: Gorgias Press.

İnternet Kaynakları

- URL-1 Engel Türleri. (2023, 21 Şubat). Erişim adresi: <https://www.omuzomuza.com.tr/Engel-Turleri>
- URL-2 Ortopedik Engellilik. Engellilik ve Sosyal Hizmet, Atatürk Üniversitesi Ata-Aöf (2023, 21 Şubat). Erişim adresi: https://itunesu-assets.itunes.apple.com/itunes-assets/CobaltPublic6/v4/23/3b/c0/233bc012-308c-fcfc-076b-3b2f7a3d6233/333-4762727763138179739-Unite_04.pdf; Erişim tarihi: 21.02.2023.
- URL-3 Ortopedik Engelli Bireyler. (2023, 21 Şubat). Erişim adresi: https://bergamaram.meb.k12.tr/meb_ays_dosyalar/35/04/964487/dosyalar/2016_06/14102042_33ortopedikengelli bireyler.pdf.
- URL-4 Birth Defects and Congenital Anomalies. (2023, 13 Nisan). Erişim adresi: <https://www.childrenshospital.org/conditions/birth-defects-and-congenital-anomalies>.
- URL-5 Congenital Malformations. (2023, 13 Nisan). Erişim adresi: [https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9059225/#:~:text=Congenital%20malformation%20\(CM\)%20or%20birth,at%2C%20or%20later%20after%20birth](https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9059225/#:~:text=Congenital%20malformation%20(CM)%20or%20birth,at%2C%20or%20later%20after%20birth).
- URL-6 Congenital Disorders. (2023, 26 Şubat). Erişim adresi: https://www.who.int/health-topics/congenital-anomalies#tab=tab_1.
- URL-7 Eğri. (2023, 26 Şubat). Erişim adresi: <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/e%C4%9Fri>.
- URL-8 Kambur. (2023, 26 Şubat). Erişim adresi: <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/kambur>.
- URL-9 Paytak. (2023, 27 Şubat). Erişim adresi: <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/paytak>.
- URL-10 Brain Stroke. (2023, 14 Nisan). Erişim adresi: <https://www.pacehospital.com/brain-stroke-types-causes-symptoms-prevention-and-treatment>.
- URL-11 Facial Paralysis. (2023, 14 Nisan). Erişim adresi: <https://www.hopkinsmedicine.org/health/conditions-and-diseases/facial-paralysis>.
- URL-12 Bedridden. (2023, 14 Nisan). Erişim adresi: <https://en.wikipedia.org/wiki/Bedridden#:~:text=Being%20bedridden%20leads%20to%20many,output%2C%20hypotension%2C%20and%20thromboembolism>.
- URL-13 Spinal Curvature Disorders: Lordosis, Kyphosis, & Scoliosis. (2023, 14 Nisan). Erişim adresi: <https://www.scoliosisreductioncenter.com/blog/spinal-curvature>
- URL-14 Types of Spine Curvature Disorders. (2023, 14 Nisan). Erişim adresi: <https://www.webmd.com/back-pain/guide/types-of-spine-curvature-disorders>.
- URL-15 Traumatic Injury. (2023, 14 Nisan). Erişim adresi: <https://ufhealth.org/traumatic-injury#:~:text=Traumatic%20injury%20is%20a%20term,to%20save%20life%20and%20limb>.
- URL-16 Amputation. (2023, 14 Nisan). Erişim adresi: <https://www.hopkinsmedicine.org/health/treatment-tests-and-therapies/amputation>
- URL-17 Amputation. (2023, 14 Nisan). Erişim adresi: <https://en.wikipedia.org/wiki/Amputation>.
- URL-18 Types of Paralysis: Monoplegia, Hemiplegia, Paraplegia & Quadriplegia. (2023, 14 Nisan). Erişim adresi: <https://www.spinalcord.com/types-of-paralysis>.

KAZAKÇA RUSÇA DİL İLİŞKİLERİNİN EDİLGENLİK KATEGORİSİNE ETKİSİ*

Serap PILGIR**

Öz: Bugün geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk dillerinin pek çok üyesi bulunmaktadır. Bu üyeler aynı dil ailesinden olmalarına rağmen birbirlerinden farklılaştıkları noktalar vardır. Bazen bu farklılıkları açıklamak için Türk dillerinin yayıldıkları coğrafyalarda çeşitli dillerle kurdukları dil ilişkilerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Kazakça üç yüzyıla yakın bir süredir Rusça ile etkileşimde bulunmaktadır. Coğrafi, ticari, siyasi vb. çeşitli sebeplerle Kazak ve Rus toplumu ve dolayısıyla dilleri arasındaki bu uzun soluklu etkileşim iki dilliliği de beraberinde getirmiştir. İki dillilik, Rusça ve Kazakça arasındaki ilişkiyi daha da derinleştirerek baskın dil konumundaki Rusçadan Kazakçaya çeşitli dil bilgisel düzeylerde kopyalamaların yapılmasını arttırmıştır. Basit sözcük kopyaları en kolay kopyalanan katman iken biçim bilimsel ve söz dizimsel unsurların kopyalanması yoğun bir dil ilişkisine işaret etmektedir. Bugün Kazakçada Rusçadan yapılmış pek çok genel ve seçilmiş kopyaların olması dil ilişkisinin yoğunluğuna işaret etmektedir. Bu makalede dil ilişkileri bağlamında Rusçanın Kazakçadaki edilgenlik kategorisini ne derece etkilediği ve ne gibi farklılıklara sebep olduğu incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kazakça, Rusça, edilgenlik, dil ilişkisi, seçilmiş kopya, anlam bilimsel edilgenlik

The Effect of Kazakh Russian Language Contacts on The Category of Passive Voice

Abstract: As it is known, there are many members of Turkic languages spread over a wide geography today. Although these members are from the same language family, there are points where they differ from each other. In explaining these differences, it is necessary to consider the language contacts they have established with different languages in different geographies. Kazakh has interacted with Russian for nearly three centuries. Due to several reasons such as geographical, commercial, political, etc., this long-term interaction between Kazakh and Russian society and therefore their languages has brought bilingualism. Bilingualism has deepened the relationship between Russian and Kazakh, increasing the copying from Russian, the dominant language, into Kazakh at various grammatical levels. While simple lexical copies are the most easily copied layer, the copying of morphological and syntactic elements indicates an intensive language contact. The fact that there are many general and selective copies made from Russian in Kazakh today indicates the intensity of the language contact. This article analyses to what extent Russian affects the passive category in Kazakh in the context of language relations and what differences it causes.

Keywords: Kazakh, Russian, passive voice, language contact, selective copy, semantic passive voice

Giriş

Fiiller anlam bilimsel olarak bir cümledeki iş, oluş ve hareketi belirten sözcükler olarak tanımlanırken biçim bilimsel olarak kişi, sayı, zaman, kip, görünüş, olumsuzluk gibi kategorileri alabilen sözcükler şeklinde ifade edilebilir. Ancak bu tanımlamalar fiillerin cümledeki önemini vurgulamak için yeterli değildir. Fiiller; istemlerinde yer alan öge sayısı, bu ögelere tayin ettikleri anlamsal roller, durum, hareket, oluş vb. bildirmeleri, kılışsal, görünüşsel vb. özellikler bakımından değişiklik göstermektedir. Cümlelerin en önemli ögesi olan fiillerin sahip oldukları bu özellikler, dilbilimde edilgenlik vb. biçim-söz dizimsel olaylardaki farklılık ya da düzensizliklerin açıklanmasında belirleyici rol oynamaktadır.

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde, Prof. Dr. Emine Yılmaz danışmanlığında hâlen devam etmekte olan “Kazakça Rusça Dil İlişkileri” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı - Ankara/Türkiye, e-posta: srplgr90@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1036-1518.

Fiiller, istemleri çerçevesinde belirtme durum ekli ya da eksiz bir nesnenin (dolaysız nesne) var olup olmaması bakımından geçişli ya da geçişsiz olarak sınıflandırılmıştır. Geçişsizleştirme ve geçişlileştirme durumları da cümleye belirtme durum ekli ya da eksiz bir nesnenin dâhil olması veya çıkartılması üzerine oturtulmuştur. Yine bu bağlamda eylemin öge sayısında değişiklik yapan edilgenleştirme, işteleştirme, dönüşlüleştirme gibi biçim-söz dizimsel süreçler yüklem geçişsizleştirilme yolları olarak gösterilirken ettirgenleştirme de geçişlileştirmenin bir yolu olarak gösterilmiştir. Yani eylemin geçişlilik ve geçişsizlik durumu biçim birimlere indirgenerek temellendirilmiştir. Oysa eylemlerin geçişli ve geçişsiz olarak iki kutuplu sınıflandırılması yetersiz kalmakta, anlam bilimsel ve söz dizimsel temelleri göz ardı etmektedir. Bu nedenle fiillerin geçişliliği konusunda ara tonlardan da bahsetmek mümkündür.

Hopper ve Thompson, fiilleri sahip oldukları özellikler bakımından bir geçişlilik skalasına yerleştirmiştir. Buna göre katılımcı sayısı, eylemin hareket bildirip bildirmemesi, görünüşü, anlık gerçekleşip gerçekleşmemesi, iradeli olarak yapıp yapılmaması, olumlu ya da olumsuz olması, gerçek ya da gerçek dışı bir olayı bildirmesi, kılıcının hareketin aktarılmasında sahip olduğu potansiyelin yüksek ya da düşük olması, nesnenin eylemden etkilenme derecesi, nesnenin belirli olup olmaması gibi fiillerin geçişliliğini etkileyen çeşitli faktörler fiillerin geçişlilik skalasında yerleştirileceği konumu belirlemede kullanılır. Böylece oluşturulan skala üzerinde fiillerin birbiriyle olan ilişkileri daha belirgin bir şekilde betimlenmiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. Erdem, 1998; Hopper & Thompson, 1980, s. 251-252). Fiillerin özelliklerini yansıtmakta ve söz dizimsel olayları açıklamakta yetersiz kalan ikili bir sınıflandırmadan ziyade fiilleri çeşitli ölçütler temelinde tasnif etmek daha doğru bir yaklaşım gibi görünmektedir.

Geçişsiz olarak nitelendirilen fiillerin dahi geçişlilik dereceleri arasında farklılıklar vardır. Perlmutter (1978) ortaya koyduğu Anakkuzatif Hipotezi'nde geçişsiz fiilleri anlam bilimsel açıdan incelemekte ve onları istemleri gereği zorunlu olarak yönettikleri ögeye (özne) atadıkları tematik roller (thematic roles) bakımından iki alt gruba ayırmaktadır. Buna göre *Adam düştü* örneğinde olduğu gibi özne konumundaki ögesi eylemin bildirdiği iş, oluş ve hareketten etkilenen (patient) rolünde olan fiiller anakkuzatif (unaccusative) olarak sınıflandırılırken özne konumunda *Merve ağladı* örneğindeki gibi kılıcı (agent) rolünde bir öge bulunduran fiiller anergatif (unergative) olarak tasnif edilmiştir. Bu tasnif ile geçişsiz fiillerin bir kısmının edilgen yapılabılırken bir kısmının neden yapılamadığına cevap aranmıştır. Buna göre Perlmutter, anergatif diye adlandırdığı fiillerin edilgenleştirmeye izin verirken anakkuzatif fiillerin buna izin vermediğini ileri sürerek bu düşüncesini çeşitli dünya dillerinden örnekler vererek ispat etmeye çalışmıştır. Ancak Türk dilleri bu durumun dışına çıkmaktadır ve öznenin insan olması, cümlede genel bir durumun ifade edilmesi ve eylemin iradeli bir şekilde gerçekleştirilmesi durumunda anakkuzatif olarak adlandırılan fiiller de edilgen yapılabilmektedir (Türkçede geçişsiz fiillerin ayrımı üzerine bk. Erdem & Pilgir, 2017). Bu açıdan yine ikili bir tasniften ziyade anergatif'ten anakkuzatif'e doğru da bir skaladan (Ayrıntılı bilgi için bk. Nakipoğlu-Demiralp, 2001, s. 144) söz edilebilir.

Dil ilişkileri, pek çok ortak özelliği paylaşan Türk dilleri içindeki farklılıkları açıklamak için göz önünde bulundurulmalıdır. Johanson'a göre çeşitli dillerdeki ilişkiye bağlı değişimler son derece derin olabilir ve dildeki her katmanda gerçekleşebilmektedir. Johanson, etkileşim dillerindeki bu değişimleri açıklamak üzere kod kopyalama modelini geliştirmiştir. Johanson'un kopyalama teorisine göre ön koşul iki dilliliktir ve ilişki dilleri sosyal açıdan baskın dil (B) ve zayıf dil (A) olarak ifade edilir. Baskın dilin zayıf dili etkilemesinin (kopyalama) yanı sıra zayıf dil de baskın dili etkileyebilir (karışma). Sosyal baskınlığın çok fazla olduğu durumlarda zayıf dil aleyhine dil değiştirme yani zayıf dilin bırakılıp baskın dile geçilmesi söz konusudur (Johanson, 2007, s. 29).

Teoriye göre kopyalama genel, seçilmiş ve karışık olmak üzere üç şekilde meydana gelebilir. Genel kopyada baskın dile (B) ait bağımsız ya da bağımlı biçim birim bütün yapı özellikleriyle (materyal (ses), anlam, bitişme ve sıklık) zayıf dile (A) kopyalanırken; seçilmiş kopyalarda genel kopyaların aksine baskın dile ait materyal, anlam, bitişme ve sıklık gibi yapı özelliklerinin hepsi değil bir ya da birkaçı zayıf dil tarafından kopyalanır. Karışık kopyalar ise içinde seçilmiş kopyaların da bulunduğu genel kopyaları ifade etmektedir (Johanson, 2007, s. 29-37).

Johanson etkileşim dillerinde değişmesi görece en kolay olan niteliklerden en zor olana doğru bir dayanıklılık skalası oluşturmuştur. Bu skalaya göre dil ilişkilerinde en kolay etkilenen söz varlığıyken biçim bilimsel, söz dizimsel vb. dilbilgisel kategoriler değişime daha dayanıklıdır. İki dil arasındaki ilişkinin yoğunluğu ve süresine göre ilişkinin derinliği de artmaktadır. Böylece dilin kopyalanması nispeten daha zor olan yapıları dahi değişebilmektedir. Bu çalışmayla Johanson'un yukarıda bahsedilen teorisi temelinde Kazakçanın fiil morfolojisi içinde yer alan edilgenlik kategorisi üzerinde Rusçanın etkisi incelenerek bu etkinin Kazakçayı ne dereceye kadar etkilediği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kazakçada Yapısal Edilgenlik

Türk dillerinin tarihi ve çağdaş dönemlerine baktığımızda edilgenleştirici biçim birimler, ünlü ses birimlerindeki birtakım değişimler dışında birbirinden farklılık göstermez. Kazakçada da edilgenleştirici biçim birimler $-(X)n$ ve $-(X)l$ şeklindedir. $-(X)n$ biçim birimi, son hecede /l/ sesi bulunan eylemlerle kullanılırken (*tapsırs al-ın-dı* "sipariş alındı"); diğer durumlarda $-(X)l$ biçim birimi kullanılır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak ünlü ile biten eylemlerden

sonra -(X)n değil -(X)/ biçim birimi eklenir (*orında-l-* “gerçekleştirilmek”). Aşağıda Kazakçada geçişli fiillerin edilgen yapılmasına örnek verilmiştir.

(1) *Dos tabılsa, as tabılmaydı /As tabılsa, dos tabılmaydı.*

“Dost bulunsa aş bulunmaz /Aş bulunsa dost bulunmaz.” (BS, 2010a, s. 315)

(2) *...süylgen sulu gülge kumar bolatının kaydan bilsin*

“...sevilen güzelin çiçeğe tutulduğunu nereden bilsin ki?” (TDTEA, 2004, s. 125)

Geçişlilik derecesi bakımından skalanın yukarisında yer alan *göstermek, yollamak, vermek gibi* çift geçişli fiiller farklı anlamsal roller atadıkları iki nesne alabilirler. Diller, bu fiillerin sahip olduğu iki nesneden hangisini edilgen yapıda özne olarak kullanacağı konusunda farklılık gösterebilmektedir. Örneğin, Fransızcada olduğu gibi bazı diller sadece etkilenen (patient) rolündeki nesnelere edilgen cümlelerin öznesi olarak kullanırken, Yindjibarndi gibi diller yalnızca alıcı (recipient) rolündeki nesnelere edilgen cümlelerin öznesi olarak kullanır. Kinyarwanda gibi diller ise hem etkilenen hem de alıcı rolündeki nesnelere edilgen cümlelerin öznesi olarak kullanır. Diğer bir taraftan Kinyarwanda dili, Çiçeva dili, Madagaskarca, Filipince gibi dillerin edilgen yapıdaki öznesi anlam bilimsel olarak yer (locative) rolündeki öğedir (Keenan & Dryer, 1985, s. 348-350). Bu bağlamda Türk dilleri ve dolayısıyla Kazakça çift geçişli fiillerin edilgen yapılmasında etkilenen rolündeki unsur özne konumuna yerleştirirken; yönelme durum ekli öğede bir değişiklik görülmemektedir. Aşağıdaki örnekler Kazakça çift geçişli fiillerin edilgen yapılmasını örnekendirir:

(3) *Balıktı kölder jeke adamdarga sıylık esebinde berildi.*

“Balıklı göller özel şahıslara hediye olarak verildi.” (TDTEA, 2004, s. 106)

(4) *Қонақтарға туратın бөлмелері көрсетildi.¹*

“Misafirlere kalacakları odalar gösterildi.”

Geçişli ve çift geçişli fiillerin aksine geçişsiz fiillerin özne konumuna yükseltebilecekleri bir ögesi yoktur ve bu nedenle diller bu fiillerin edilgen yapılmasında farklı eğilimler gösterebilirler. Yukarıda da bahsedildiği üzere Perlmutter (1978) geçişsiz fiillerin edilgen yapılmasını bu eylemlerin özne konumundaki öğelerine tayin ettikleri anlamsal rollere dayandırmıştır. Perlmutter’in hipotezine göre özne konumundaki ögesi kılıcı rolde olan fiiller (anergatif) edilgen yapılabilirken; özne konumundaki ögesi etkilenen rolde olan fiiller (anakkuzatif) edilgen yapılamaz. Türk dilleri bu kurala tam olarak uymaz ve dil ilişkilerinin de etkisiyle farklı eğilimler gösterebilir.

Türkiye Türkçesinde “doğmak” fiili geçişsizdir ve Perlmutter’in sınıflandırmasına göre değerlendirildiğinde özne konumundaki ögenin aldığı anlamsal rol bakımından anakkuzatif bir fiildir. Perlmutter’in Anakkuzatif Hipotezine göre bu tür fiillerin edilgen yapılmasına izin verilmez². Ancak, Kazakçada bu fiil “doğurmak” anlamında geçişli (ayrıntılı bilgi için bk. Erdem, 2017) olarak da kullanılır ve “doğmak” anlamında ise hem *tuwuw* hem de edilgen biçimi olan *tuwıluw* “*doğulmak” kullanılmaktadır.

(5) *Men eki bala tuwdım.*

“Ben iki çocuk doğdum* (doğurdum)”

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi Kazakçada *tuwuw* fiili “Kadın çocuk doğurdu” anlamında geçişli olarak kullanılmaktadır:

(6) *Tuwğan kişi öliw üşin tuwadı.*

“Doğan herkes ölmek için doğar.” (BS, 2010b, s. 322)

(7) *Meniñ jubayım Moskvada tuwılğan.*

“Benim eşim Moskova’da *doğuldu (doğdu).” (TDTEA, 2004, s. 150)

tuwuw fiilinin Kazakçadaki edilgen kullanımı, bugün Kazak araştırmacılar arasında da tartışma konusudur. Kimi araştırmacılar edilgen biçimin doğru olmadığını savunurken, kimileri de doğru bir kullanım olduğunu savunur. *tuwıluw* biçiminin doğru olduğunu savunanlar gerekçe olarak çocuğun dünyaya gelirken herhangi bir iradesinin söz konusu olmadığını, dolayısıyla bu fiilin etken biçimini çocuk için değil doğurma eylemini gerçekleştiren anne için kullanılması gerektiğini, çocuk için de bu fiilin edilgen biçiminin kullanılmasının doğru olduğunu öne sürerken; buna karşı çıkanlar *öliw* “ölmek” fiilinde de kişinin bir iradesi olmadığını, fakat edilgen bir kullanımının bulunmadığı için *tuwıluw* biçiminin yanlış olduğunu savunmaktadırlar (Mağavin, 2016; URL-1). Bu fiilin hangi kullanımının doğru olduğu konusundaki tartışmalar, Kazak toplumundaki kullanımında da ikilik yaratmakta olup Kazak ana dili

¹ Yanında kaynak gösterilmeyen örnekler Kazak ana dili konuşurları tarafından teyit edilmiş örneklerdir.

²Anakkuzatif Hipotezine göre bütün anakkuzatif fiillerle kurulan cümlelerdeki özneler aslında nesne konumunda olan ögenin özne konumuna yükselmesi sonucu oluşmuştur. Bir cümle edilgen yapılırken de nesne konumundan özne konumuna ilerleme söz konusudur. Ancak, Özne Konumuna İlerleme Kuralına (1-Advancement Exclusiveness Law) göre hiçbir cümlede birden fazla özne konumuna ilerleme olamayacağı için Perlmutter anakkuzatif fiillerle kurulan cümlelerin dilbilgisel olmadığını savunur (Perlmutter, 1978, s. 166).

konuşurlarından kimisi “dünyaya gelmek, doğmak” için fiilin etken biçimini kullanırken; kimisi de edilgen biçimi kullanmaktadır.

“doğmak” fiilinin kullanımını incelemek için Türk dilinin tarihî dönemlerine ait eserlere baktığımızda, bu fiilin edilgen kullanımına dair bir örneğe rastlanmazken, aksine etken çatıda kullanım örnekleri ile karşılaşılmaktadır.

- (8) ...*kamağın tamuda toğdumuz*
“...hepimiz cehennemde doğduk.” (Tekin, 1976, s. 136, 245)
- (9) *On ay élet<d>i ögüm oğlan tuğdum erin ulgattım.*
“On ay çabaladı annem, oğlan doğdum, erkekçe? büyüdüm.” (Aydın, 2019, s. 109)
- (10) *Oğul tuğdı.*
“Oğlan doğdu.” (Akkoyunlu & Ercilasun, 2018, s. 491)
- (11) *nelük toğdum erki yana ölgeli; nelük küldüm erki sığıt körgeli*
“Ölecek olduktan sonra sanki niye doğdum; ağlayacak olduktan sonra sanki niye güldüm.” (Arat, 2018, s. 274-275)

Yukarıda Eski Türkçe dönemine ait Maytrisimit (8) ile Yenisey Yazıtlarından Altın Köl II (9) ve Orta Türkçe döneminin önemli eserlerinden Dîvânü Lugâti't-Türk (10) ile Kutadgu Bilig'den (11) verilen örneklerde “doğmak” fiili çocuğun dünyaya gelmesi anlamında etken çatıda kullanılmıştır.

Yine tarihî Türk lehçelerinden Kıpçak Türkçesi (12) ile Orta Asya Türklerinin uzun yıllar ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesinden (13) taranan örneklerde de (Kaçalın, 2011, s. 480-481) bu fiilin edilgen kullanımına rastlanmamıştır.

- (12) *Mên tanıkladır-mên sizge ulu sövünç, kim bugün toğdı barça elni kurtkardaçı.*
“Ben size büyük bir sevinci müjdeliyorum ki bütün halkı kurtaracak kişi bugün doğdu.” (Argunşah & Güner, 2015, s. 351)
- (13) *Anıj tokgan türegen yiri Kışmir*
“Onun doğduğu yer Keşmir'dir.” (Atalay, 1970, s. 208)

Kıpçak Türkçesinde “kadının çocuk dünyaya getirmesi” anlamında ise “doğmak” fiilinin etken biçiminin değil, ettirgen biçiminin kullanıldığına dair örnekler bulunmaktadır:

- (14) *Ave Maria kim bizge tuvurdıj bu cehanda anı kim Têjri tuvurur.*
“Selam Meryem ki bize doğurdun bu dünyada onu ki Tanrı doğurur.” (Argunşah & Güner, 2015, s. 375)

Radlov tarafından derlenen Kazakça metinlerde (15), Kazakların en eski destanlarında (16) ve toplumun ortak bilincini yansıtan, eskicil unsurları saklayarak nesilden nesle aktarılan atasözlerinde (17, 18) de “doğmak” fiilinin edilgen örneklerine rastlanmamıştır.

- (15) *Birinen ul, birinen kız tuwıptı* (Radlov, 1870, s. 224)
“Birinden oğlan birinden kız doğdu/ Birinin oğlu birinin kızı oldu.”
- (16) *Toğız jлда artınan bir ul tuwıp* (TÜRKSÖY, 2012, s. 18)
“Dokuz yıl sonra bir oğul (daha) doğdu.”
- (17) *Ul tuwsa, äkege tartar* (BS, 2010b, s. 333)
“Olan doğarsa, babaya çeker.”
- (18) *Batır tuwsa, el ırısı; jaybir jawsa, jer ırısı* (BS, 2010a, s. 358)
“Kahraman doğsa, ülke bereketi; yağmur yağsa, toprak bereketi”

Kazakçanın ilk sözlükleri yabancı misyoner ya da araştırmacılar tarafından konuşma dilindeki sözcüklerden yararlanılarak yapılan iki dilli sözlüklerdir. Kazakça üzerine ilk sözlük çalışması İlimsky tarafından hazırlanmıştır. Hacim olarak küçük olan sözlükte *tuwuw* fiiline madde başı olarak rastlanmamıştır. “çocuk doğurmak” anlamında ise *bala tabuw* “çocuk bulmak” (*rodit' rebyonka*) sözlükte yer almıştır (İlimskiy, 1860, s. 100). Bugün Kazakçada “çocuk doğurmak” anlamındaki *bala tabuw* ifadesi daha çok yaşlılar tarafından kullanılırken, gençler arasındaki kullanım sıklığı azdır. İlimsky'nin sözlüğünde yer alması bu ifadenin eskiden yaygın kullanılan bir ifade olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bir diğer erken tarihli sözlük ise Radlov'un Türk dillerinden derlediği malzemelerden hareketle oluşturduğu *Opit Slovarya Tyurskih Nareçiy* (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi) adlı hacimli sözlüğüdür. Bu sözlükte *tuwıluw* maddesi yer almamakta, *tuwuw* fiili için ise “doğurmak” (*rodit'*) ve “doğmak” (*rodit'sya*) karşılığı verilmektedir (Radlov, 1905, s. 1422).

Kazakçanın açıklanmalı sözlükleri ise iki dilli sözlüklere nazaran daha geç yıllarda oluşturulmuştur. Kazakçanın ilki 1959, ikincisi 1961 yılında çıkan iki ciltlik ilk açıklanmalı sözlüğünde *tuwuw* fiili “çocuğun dünyaya gelmesi” anlamında verilip örneklendirilirken, bu fiilin “çocuk doğurmak” kullanımına dair de örnek verilmiştir. Sözlükte *tuwuw* fiilinin bütün çatı biçimleriyle birlikte (*tuwıl-, tuwıs-, tuwdır-*) *tuwıluw* biçimi de fiilin edilgen şekli olduğunu belirtmek için sözlükte madde başı olarak verilmiştir (Keleşbayev, 1961, s. 371). İncelenen diğer açıklanmalı sözlüklerde *tuwuw* fiili “dünyaya gelmek, doğmak”, “doğurmak” ya da her iki anlam birlikte; *tuwıluw* fiili ise

“dünyaya gelmek, doğmak” olarak açıklanmış ya da örneklendirilmiştir (Buralkıulı, 2008, s. 576; Iskaşov, 1986, s. 254, 259; Januzaşov, 2008, s. 209, 819; Malbaşov, Esenova ve Hinayat, 2011, s. 388, 402; Wâli, Kurmanbayulı ve Malbaşov, 2013, s. 1218, 1281, 1284). Bu sözlüklerde “doğmak” (*düniyege kelüw* “dünyaya gelmek”) ve “doğurmak” (*bosanuw, bala tabuw*) anlamlarını karşılayan diğer madde başlarına baktığımızda genellikle *düniyege kelüw* “dünyaya gelmek, doğmak” karşılığı olarak *tuwluw* verilirken “doğurmak” anlamındaki *bosanuw* ve *bala tabuw* madde başlarının karşılığı olarak *tuwuw* fiilinin verildiği görülür.

Çağdaş Kazak yazılı edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen ve Kazak edebî dilinin gelişimine büyük katkı sağlayan şair Abay Kunanbayulı’nın (1845-1904) eserlerinin diline baktığımızda *tuwluw* biçimine rastlanmamaktadır ve “dünyaya gelmek” anlamında *tuwuw* fiili kullanılmaktadır:

- (19) *Jas bala da anadan tuwğanda eki türli minezben tuwadı.* (Iskaşov, 1968, s. 619)
“Küçük çocuk da anneden doğduğunda iki türlü huyla doğar.”

Bütün bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda “doğurmak” anlamında *tuwuw* fiilinin geçişli kullanımının ve “doğmak” anlamında bu fiilin edilgen biçiminin Rusçadan taklit edilerek Kazakçaya geçmiş seçilmiş bir kopya olduğu düşünülmektedir. Nitekim Rusçada “doğmak” ve “doğurmak” için kullanılan fiiller de bu düşüncüyü pekiştirmektedir. Rusçada “doğurmak” anlamını karşılamak için etken çatıdaki *rodit* fiili kullanılırken “doğmak” anlamında bu fiilin *-sya (-ся)*³ son eki almış edilgen biçimi olan *rodit’sya* kullanılır:

- (20) Rus. *Jenşçına rodila mal’çika.* “Kadın bir oğlan doğurdu.”
Kzk. *Äyel ul tuwdı.*
(21) Rus. *Kogda tı rodilas’ (rodilsya)?* “Sen ne zaman *doğuldun (doğdun)?”
Kzk. *Sen kaçan tuwildın/tuwdın?*

Yukarıda verilen örneklerden de hareketle Kazakçada *tuwuw* fiilinin etken çatıda “doğurmak”, edilgen çatıda “doğmak” anlamındaki kullanımlarının Rusça karşılıklarına benzetilerek yapılmış bir seçilmiş birleşme kopyası olduğu söylenebilir.

Anlam Bilimsel Edilgenlik

Edilgenlik; eylemin ön plana çıkarılmak istendiği, çeşitli sebeplerden dolayı öznenin/eyleyenin söylenmek istenmediği ya da bilinmediği vb. durumlarda, eylemin edilgenleştirici biçim birimlerle işaretlenerek ve cümledeki etkilenen (patient) rolündeki nesnenin özne pozisyonuna yükselmesi, dilbilgisel ilişkisini kaybeden öznenin ise cümleden atılması ya da seçimlik bir öge olarak cümleye dâhil edilmesiyle gerçekleştirilmektedir. Ancak edilgenlik, edilgenleştirici biçim birimler ya da birtakım söz dizimsel indirgelemeler olmadan anlamsal olarak da karşılanabilmektedir. Keenan ve Dryer’in (1985, s. 325, 326) de ifade ettiği gibi edilgenleştirme bir çeşit konulaştırma (topicalization) sürecidir ve cümlede önemli olan bilginin öne çıkarılması şeklinde işlevsel bir görevi vardır. Bu bakımdan bazı diller biçim birimlerle işaretlenen edilgenliğin yanı sıra çeşitli yollarla anlamsal olarak da edilgen ifadeler üretebilirler. Edilgen anlam veren etken yapıları oluşturmanın en yaygın yöntemi, etken çatıda kişisiz⁴ üçüncü çoğul kişi zamirlerinin kullanılmasıdır (ör. 25, 26). İkinci yöntem öznenin etken cümleden basitçe silinmesidir. Üçüncü ve en az kullanılan yöntem ise öznenin etken çatıda birisi, kimi, bazıları vb. belirsiz zamirlerden oluşmasıdır (Karabulut, 2011, s. 197-202; Keenan & Dryer, 1985, s. 329-330). Tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki cümle kuruluşları incelendiğinde de çeşitli şekillerde anlam bilimsel edilgen yapıların kullanıldığı görülmektedir (Ayrıca bk. Erdem, 2003; Karabulut, 2011).

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde ses bilgisel nüansları bulunan (*bul-, bol- pol-, ol-* vb.) “olmak” fiili, Türk dilinin bazı tarihî dönemlerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde ana fiile çeşitli eklerle bağlanarak genellikle kılıcı belirsiz cümlelere olasılık ve yeterlilik anlamları katan yapılar oluşturur. Bu yapılar kılıcı belirsiz olduğundan dolayı yapısal olarak etken ancak anlamsal olarak edilgen ifadeler olarak gösterilebilir. Türkiye Türkçesinde yalnızca olumsuz biçimi kullanılarak imkânsızlık bildiren *olmak* yardımcı fiili kendinden önceki ana fiilin master hâli ile birleşerek geniş zamanın üçüncü şahıs olumsuz çekimine girer. Böylece, *-mak olmaz* birleşik fiilini meydana getirerek *misafirlerin yanında kötü konuşmak olmaz* vb. kılıcı belirsiz ifadeler oluşturur. Bu tür yapılar, *misafirlerin yanında kötü konuşulmaz* şeklinde anlamsal olarak edilgenlik ifade etmektedir. “olmak” yardımcı fiilinin kılıcı belirsiz edilgen ifadelerdeki bu işlevi Türkiye Türkçesinde hissedilmez derecede zayıflamışken, diğer çağdaş Türk dillerinde bu yapılarla sıkça karşılaşılmaktadır (Korkmaz, 1995, s. 607-619).

Bu bağlamda Kazakçadaki *boluw* “olmak” fiili kendinden önceki ana fiilin master hâline yönelme durum ekiyle bağlanarak olumlu ve olumsuz cümlelerde kılıcı belirsiz/genel olasılık, izin, imkânsızlık gibi anlamlarıyla birlikte edilgenlik de ifade edebilmektedir:

- (22) *Är kimge sentiwge bolmaydı.*

³ -sya ile biten fiiller edilgenlikten başka bağlama göre dönüşlülük, işteşlik gibi anlamları da ifade eder.

⁴ Burada “kişisiz” ile kastedilen gönderme yaptığı kişi grubunun anlaşılmadığı üçüncü kişi unsurlarıdır.

“Herkes güvenilirmez.”

(23) *Bul kitapı kaydan satıp aluwğa boladı?*

“Bu kitap nereden satın alınabilir?”

Yukarıdaki örneklerde edilgenliği biçim birimsel olarak işaretleyen bir unsur bulunmamakta olup edilgenlik bağlamdan sezilmektedir. Kazakçada *boluw* fiili ile kurulan yapıların dışında etken çatıda anlamsal olarak edilgenliği ifade eden başka örneklerle de karşılaşmaktadır.

(24) *Yağni normadan awıtқыp қoldanılıп ketken tulғalar az kezdespeydi* (URL-1)

“Yani kural dışı kullanılan örneklerle az karşılaşmıyor (karşılaşılmıyor)”

Türkiye Türkçesinde yapısal olarak ifade edilen pek çok edilgen cümle özellikle de geçişsiz fiillerle kurulan edilgen cümleler (ayrıntılı bilgi için bk. Pilgır, 2018) Kazakçada genellikle yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere edilgen biçim birimler kullanılmadan etken çatıda üçüncü kişide çekimlenerek anlam bilimsel olarak karşılanabilmektedir. Kazakçada edilgenliğin ifade edilmesinde Türkiye Türkçesine kıyasla anlamsal edilgenliğe daha sık başvurulmasının temelinde Kazakça-Rusça dil ilişkilerinin etkisi göz önünde bulundurulabilir. Fiillerin tek bir düzenli etken-edilgen yapı karşıtlığının olmadığı Rusçada bir ifadeyi edilgen hâle getirmenin birden fazla yolu vardır. Bunlardan biri tamamlanmamış görünüşteki fiillere (*nesoverşenniy vid*) -*nya* son eki eklemek⁵, bir diğeri *bit* ‘‘olmak’’ fiili ile bir edilgen ortaç kullanmak⁶, bir diğer yol ise cümleyi etken çatıda üçüncü çoğul kişide çekimlenen özne ile kurmaktır⁷. Bu özne, sadece biçimsel bir işleve sahip olup anlamsal olarak boştur. Rusçada yapısal edilgenlikten kaçınıldığı ve fikrin etken çatıda anlamsal olarak ifade edildiği sık sık görülür. Yapısal edilgenliğin Rusçada tamamen kabul edilebilir olduğu durumlarda bile, bunun yerine etken bir yapı kullanılabilir. Aslında yapısal edilgenlik edebî Rusça ile deneylerin ve süreçlerin anlatıldığı teknik Rusçada çok daha yaygın olmasına rağmen, konuşma dilinde genellikle daha az kullanılır (ayrıntılı bilgi için bk. Harrison, s. 1967). Dietrich’in ifadesine göre yapısal edilgenlik Eski Rusçada da bugün Çağdaş Rusçada olduğu gibi, günlük konuşmalarda kaçınılan bir yapıdır. Çağdaş Rusçada *Eta kniga vezde čitaetsya* ‘‘Bu kitap her yerde okunur’’ edilgen yapısı yerine *Etı knigu vezde čıtayut* ‘‘Bu kitabı her yerde okuyorlar’’ biçiminde belirsiz genel bir özneyi ifade eden etken bir yapı tercih edilmektedir (Dietrich, 2002, s. 125, 126).

Rusçada edilgenliğin yapısal olarak ifade edilmesinden ziyade genellikle etken çatıda anlam bilimsel olarak verilmesi Kazakçayı etkilemiş ve bu tür etken çatıda ve üçüncü kişide anlamsal olarak ifade edilen yapıların sıklığını arttırmış olabilir. Nitekim Kazakçaya Rusçadan çevrilen eser örnekleri ile aynı döneme ait orijinal eserlerin dilini inceleyerek Rusça ve Kazakçanın sözdizimini karşılaştıran Demesinova (1965, s. 166) Rusçanın etkisiyle meydana gelen söz dizimsel yapıların oluşumunu değerlendirdiği çalışmasında, Rusçanın etkisiyle Kazak edebî dilinde, belirsiz kişili cümlelerin giderek daha fazla kullanılır hâle geldiğini belirtir. Erken dönem eserlerinin dilinde bu tür cümlelere neredeyse hiç rastlanmazken, Rus eserlerinin Kazakçaya çevirilerinin etkisi altında, yüklem ifade ettiği eylemin öznesinin belirsiz olarak düşünülmesi yapıların kullanılmasına başlandığını ifade eder:

(25) Kzk. *Kelesi köşeni Karl Marks Köşesi deydi.*

“Bir sonraki sokağa Karl Marks durağı diyor (deniliyor)”

Rus. *Sleduyuşçuyu ulitsu nazıvayut ulitsej Karla Marksa.*

“Bir sonraki sokağı Karl Mark durağı olarak adlandırıyorlar (adlandırılıyor)”

(26) Kzk. *Burabay köliniñ ıgındağı kişkene қalanı sol köl atımen “Burabay” deydi.*

Rus. *Gorodok, raspolojenny u ozera Borovoye, po nazvaniyu ozera takje nazıvayut Borovoye.*

“Burabay Gölü yakınında bulunan kasaba, gölün adıyla Burabay olarak adlandırıyor (adlandırılır).”

Yukarıda verilen örneklerin Rusça karşılığında etken üçüncü çoğul kişide verilen fiil, Kazakçada etken çatıda ve üçüncü tekil kişide verilmiştir. Kazakçadaki bu tür yapılar, etkileşimde bulunulan dildeki benzer yapılardan etkilenecek kullanım sıklığını arttırmış olabilir. Bu bakımdan Kazakçada yapısal olarak edilgen çatıda kurulabilecek bir cümlenin Rusçada bu yapının sınırlı kullanımının etkisiyle tercih edilmeyip etken çatıda anlamsal olarak ifade edilmesi Rusçadan Kazakçaya yapılmış bir sıklık kopyası olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Çalışmamızda Kazakçadaki edilgenlik kategorisi ve edilgenliği ifade etmede kullanılan bazı yapılar dil ilişkisi bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ‘‘doğmak’’ fiilinin edilgen kullanımı ve edilgenliğin etken çatıda anlamsal olarak ifade edilmesi incelenmiştir. Tarihi Türk lehçeleri, Kazakçanın eski metinleri, sözlükleri, Kazak edebî dilinin kurucusu niteliğindeki kişilerin eserleri ve nesilden nesile sözlü bir şekilde aktararak gelen kalıplaşmış

⁵ *Deti často baluyutsya rodıteljami* ‘‘Çocuklar sık sık aileleri tarafından şımartılır’’ (Harrison, 1967: s. 8)

⁶ *Vse oni lyubili kogo-to i buli lyubımi* ‘‘Hepsi birini sevdi ve sevildi’’ (Harrison, 1967: s. 23)

⁷ *Tak eşçyo do ponvleniya İmre na svet, ego spasli sovetские soldatı* ‘‘Ve böylece İmre dünyaya gelmeden önce bile Sovyet birlikleri tarafından kurtarıldı’’ (Harrison, 1967: s. 38)

ifadeler olan atasözlerine baktığımızda “dünyaya gelmek, doğmak” anlamında *tuwuw* fiilinin edilgen biçimine (*tuwıluw*) rastlanmamıştır. İncelenen kaynaklarda “dünyaya gelmek, doğmak” anlamında etken çatıdaki *tuwuw* fiili kullanılırken; “doğurmak” anlamında bugün Kazak toplumunda eskimiş bir kullanım olan ve yaşlılar tarafından söylenen *bala taptı* (*bala* “çocuk”; *tabuw* “bulmak”) ifadesiyle karşılaşmıştır. Daha sonra *tuwuw* fiili hem “doğmak” hem de “doğurmak” anlamlarında kullanılmış ve “doğmak” anlamını karşılamak üzere edilgen biçimi olan *tuwıluw* ifadesi de sözlüklerde yerini almıştır. “doğurmak” anlamı için ise *tuwuw* fiili kullanılmaya devam etmiştir. Bugün *çocuğun dünyaya gelmesini* ifade etmek için *tuwuw* fiilinin mi yoksa *tuwıluw* biçiminin mi doğru olduğu hakkında hâlen Kazak dil bilimcileri ve ana dili konuşurları arasında bir tartışma vardır. “Dünyaya gelmek” anlamında *tuwıluw* kullanımının doğru olduğunu savunanlar çocuğun doğarken herhangi bir iradesinin söz konusu olmadığı argümanını ileri sürerken; buna karşı çıkanlar *ölüw* “ölmek” fiilinde de kişinin bir iradesi olmadığını fakat edilgen bir kullanımının bulunmadığı için *tuwıluw* biçiminin yanlış olduğunu savunmaktadırlar. İncelenen eserler, mevcut tartışmalar ve fiilin kullanımındaki ikilik *tuwıluw* biçiminin sonradan Kazakçanın sözcük dağarcığına girmiş ardından da kullanımı yaygınlaşmış bir yanlış olduğunu göstermektedir. Fiilin edilgen kullanımının altında Kazakça Rusça dil ilişkilerinin etkisi söz konusu gibi görünmektedir. Rusçada “doğurmak” anlamı için etken çatıdaki *rodit’* fiili kullanılırken, “doğmak, dünyaya gelmek” anlamında edilgen çatıdaki *rodit’sya* fiili kullanılmaktadır. Kazakçadaki bu edilgen biçim, Rusça karşılığından etkilenilerek Kazakçaya yapılmış bir seçilmiş birleşme kopyası olarak değerlendirilebilir.

Rusça etkisini akla getiren bir diğer durum ise Kazakçada edilgenliğin etken çatıda anlamsal olarak ifade edilmesinde görülen sıklıktır. Çeşitli araştırmaların da gösterdiği üzere Rusçada yapısal edilgenliğin günlük dildeki kullanımı azdır. Kazakçada yapısal edilgenliğin sıklığının azalıp anlamsal düzeyde alternatif yapıların daha fazla kullanılması Rusçanın etkisiyle bir sıklık kopyası örneği olarak değerlendirilebilir. Üç yüzyıla yakın bir süre boyunca etkileşim içinde yaşamış olan Kazak ve Rus toplumu arasındaki bu uzun süreli temas dili de etkileyerek edilgenlik kategorisinde Rusçadan kopyalamalar yapılmasına neden olmuştur. Kazakçanın fiil morfolojisindeki böylesi bir etkilenme iki dil arasındaki ilişkinin derinliği hakkında da fikir vermektedir.

Kısaltmalar

bk	Bakınız
BS	Babalar Sözi: Jüz Tomdıq
Kzk.	Kazakça
Rus.	Rusça
TDTEA	Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nevzat Köseoğlu, 2004)

Kaynakça

- Akkoyunlu, Z., & Ercilasun, A. B. (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: TDK.
- Arat, R. R. (2018). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabaıcı Yayıncılık.
- Argunşah, M., & Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk izleri*. İstanbul: Kronik Kitap.
- BS (2010a). *Babalar sözi: jüz tomdıq, 65*. Astana: Foliant.
- BS (2010b). *Babalar sözi: jüz tomdıq, 66*. Astana: Foliant.
- Buralkıulı, M. (2008). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi* Almatı: Mektep.
- Demisinova, N. H. (1965). Razvitiye strukturi prostogo predlojeniya v Kazahskom yazıke. In S. K. Kenesbaev (Ed.), *Progressivnoe Vliyaniye Russkogo Yazıka na Kazahskiy*. Alma-Ata: İzdatel'stvo NAUKA.
- Dietrich, A. P. (2002). *Eski Rusça dilbilgisi*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Erdem, M., & Pılgır, S. (2017). Türkçede geçişsiz fiillerin ayrımı üzerine. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)* 27, 159-174.
- Erdem, M. (1998). Türkçede fiillerin geçişlilik derecesi. *Dil Dergisi*, 71, 5-9.
- Erdem, M. (2003). Historical development of passives in Turkish. In A. S. Özsoy, D. Akar, M. Nakipoğlu-Demiralp, E. E. Erguvanlı-Taylan, & A. Aksu-Koç (Eds.), *Studies in Turkish Linguistics*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. 37-48.
- Erdem, M. (2017). Türk dillerinde geçişsiz ve geçişli fiil değişmesi ve sözdizimsel sonuçları: doğ- fiili örneği. *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 1-18.
- Harrison, W. (1967). Expression of the passive voice. In D. Ward (Ed.), *Studies in the Modern Russian Language*. Cambridge: Cambridge at the University Press. 5-46.
- Hopper, P. J., & Thompson, S. A. (1980). Transitivity in grammar and discourse. *Language*, 56(2). 251-299.
- İlminskiy, N. İ. (1860). *Materialı k izuçeniyu Kirgizskogo nareçiya*. Kazan: Tipografiy Universiteta.
- İskağov, A. (1968). *Abay tili sözdigi*. Almatı: Ğılım Baspası.
- İskağov, A. I. (1986). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi, 9*. Almatı: Ğılım Baspası.
- Januzağov, T. (2008). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi* Almatı: Dayk Press.
- Johanson, L. (2007). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler*. (N. Demir, Çev.). Ankara: TDK.
- Kaçalin, M. S. (2011). *Nevâi'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar*. Ankara: TDK.

- Karabulut, F. (2011). *Türk dilinde ve dünya dillerinde edilgen yapı tipolojisi: dilbilimsel bir inceleme*. Ankara: Grafiker.
- Keenan, E. I., & Dryer, M. S. (1985). Passive in the world's languages. In T. Shopen (Ed.), *Language Typology and Syntactic Description 1. Clause Structure*. Cambridge: Cambridge University Press. 243–281.
- Keleşbayev, İ. K. (1961). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi, II*. Almatı: Qazaq SSR Ǵılım Akademiyasınıñ Bapası.
- Korkmaz, Z. (1995). Türkiye Türkçesinde iktidar ve imkan gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*. Ankara: TDK. 607-619.
- Mağavin, M. (2016). Tuwılǵan men ölingen. *Jas Alas, Kökek*, 1-22.
- Malbağov, M., Esenova, K. & Hinayat, B. (2011). *Qazaq ädebi tiliniñ sözdigi, 14*. Almatı.
- Nakipoǵlu-Demiralp, M. (2001). The referential properties of the implicit arguments of impersonal passive constructions. In Taylan, E. E. (Ed.), *The Verb in Turkish*. Amsterdam: John Benjamins. 129-150.
- Perlmutter, D. M. (1978). Impersonal passives and the unaccusative hypothesis. *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 4, 157-189.
- Pılgır, S. (2018). *Merkezi Türk dillerinde geçişsiz fiillerin edilgen yapılması*. Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Radlov, V. V. (1870). *Obraztsı narodnoy literaturı Tyurkskih plemen, jivuşçih v yujnoy sibiri i cungarskoy stepi III*. Sanktpeterburg: Tipografiya İ. İ. Evfimovskago Mirovitskago.
- Radlov, V. V. (1905). *Opıt slovarya Tyurskih nareçiy III. 2. S. Peterburg*.
- Köseoǵlu, N. (2004). *Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi*, 28. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca metinler II: Maytrısimit*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- TÜRKSOY Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı. (2012). *Kız Jibek Kazak aşk destanı*. A. Turganbayev (Ed.), Ankara: Öncü Basımevi.
- Wäli, N., Qurmanbayulı, Ş., & Malbağov, M. (2013). *Qazaq sözdigi*. Almatı: Däwir Baspası.
- Elektronik Kaynaklar**
- URL-1 Ana tili. (2023, 3 Nisan). Erişim adresi: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/3652>

OSMANLI TÜRKÇESİ OKÇULUK TERİMLERİNE BİR BAKIŞ

YENİ YAKLAŞIMLAR, YENİ YORUMLAR*

Enes AZBAY**

Verba tene, res sequenter; Rem tene, verba sequenter***

Öz: Osmanlı Türkçesi okçuluk yazmaları üzerine çeşitli seviyelerde çalışmalar yapılmaktadır. Bunları, terminoloji odaklı incelediğimizde birçok kelimenin yanlış yorumlandığını tespit ettik. Özellikle yazmalardaki imlânın güçlüğü, dikkatsizce ve bağlamdan kopuk okumaların yapılması birçok terimin, yanlış değerlendirilmesine sebep olmuştur. Bu yazımızda, tespit ettiğimiz çeşitli okuma ve anlamlandırma sorunlarına değinip çeşitli düzeltme önerilerinde bulunacağız. Bu vesileyle Osmanlıca metin yayımlarının en azından yayımda esas alınan yazmanın kendisiyle mukayese edilmeden kullanılmasının güvenilir bir yol olmadığına ve hataların tekrarına sebep olduğuna dikkat çekeceğiz.

Anahtar Sözcükler: Terminoloji, okçuluk, ok, yay ve çile çeşitleri, metin onarımı

A Glimce At Ottoman Turkish Archery Terms New Approaches, New Comments

Abstract: Studies on archery manuscripts in Ottoman Turkish are carried out at various levels. When we examined these with a focus on terminology, we found that many words were misinterpreted. Especially the difficulty of spelling in manuscripts, careless and out-of-context readings have caused many terms to be misunderstood. In this article, we will address various reading and interpretation problems we have identified and make various correction suggestions. Additionally, we will highlight the fact that using Ottoman text publications without comparing them to the original of manuscripts is not a reliable way and that it can lead to errors being repeated.

Keywords: Terminology, archery, types of bow, arrow, and bowstring, text emendation

Giriş

Osmanlı döneminden kalan çok sayıda okçuluk kitabı, yurt içinde başlıca Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinin Yazma Eserler Bölümü, Ankara Millî Kütüphane gibi kurumların arşivlerinde ve yurt dışında da çoğunlukla Fransa ve İngiltere Millî Kütüphaneleri olmak üzere daha başka kütüphanelerin arşivlerinde bulunmaktadır (Akça, 2019, s. 274-303; Doğru, 2021, s. 20-21). Bunların bazıları ilk olmaları bazıları da zengin içerikleriyle; dil, kültür ve tarih alanında çalışan araştırmacılar için birincil başvuru kaynağıdır.

Bu yazmalar üzerinde çoğunlukla bir kısmı daha sonra ufak tefek değişikliklerle kitap olarak da basılan yüksek lisans tezleri hazırlanmış ya da bağımsız çalışmalar yapılmıştır. Yayınlar, yazmanın metin çevirisiyle günümüz Türkçesine aktarımı ve seçme bir sözlüğü ya da dizini şeklindedir. Farklı türlerdeki mevcut yayımlarda okçuluk terimleri de değerlendirilmektedir.

Okçuluk terimleriyle ilgilenen birinin ilk başvuracağı kaynak, doğrudan bir terim çalışması olmamakla birlikte Yücel (2015)'teki yazmaları yayıma hazırlayanlar ve meraklılar için pratik bir başvuru kaynağı olan "Okçuluk Terimleri ve Deyimleri" başlığını taşıyan bölümdür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı sahası okçuluk yazmalarını temel alacak şekilde doğrudan veya çalışmanın içinde ayrı bir başlık açılarak okçuluk terimlerine değinen ya da üzerinde çalışılan yazmanın muhtevası itibarıyla çok sayıda terimi barındıran yayımlarsa şunlardır: Egüz (2011), Özkan (2011), Yıldırım (2004), Şenarlan (2012), Kesimli (2017), Azbay (2019; 2020), Ölçücü (2014; 2020), Uçar ve Akyıldız (2022), Uçar (2013; 2022), İnan (1992), Yıldırım (2004), Doğru (2021), Yılmaz (2020), Akyıldız (2021), Karasu (2022).

* Bu çalışma, Prof. Dr. Bülent GÜL danışmanlığında Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde "Osmanlı Okçuluğu ve Okçuluk Terimleri" adıyla hazırladığımız doktora tezimizden üretilmiştir.

** Öğt. Gör., MSÜ Kara Astsubay MYO Müdürlüğü Beşerî ve Sosyal Bilimler Bölüm Başkanlığı - Balıkesir/Türkiye, e-posta: e.azbaytr@gmail.com ORCID: 0000-0003-0372-0276.

*** Kelimeleri anla, konu peşinden gelir; Konuyu anla, kelimeler peşinden gelir.

Yazımızda, Osmanlı Türkçesi okçuluk yazmaları korpusunu oluşturan eserlerden içeriği ve hazırlanış tarzıyla önem sırasına göre Mustafa Kânî Bey'in *Telhîs-i Resâ'ilât-ı Rumât*'ı, Abdullah el-Kâtib'in *Kavâidü'r-Remy*'i, Çukadar Ahmed'in *İrşâdü'r-Rumât*'ı, Bahtiyâr-zâde Hasan Çelebi'nin *Okçuluk Risâlesi*, Tayboga'nın *Kavsnâme*'si, Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Kühü'l-Ahbar*'ında bir alt başlık ve Halîl Hasîb Efendi'nin *Tuhfetü'l-Hasîb*'i üzerine yapılan yayımlarda yanlış okunup yorumlandığını düşündüğümüz ya da doğrudan soru işaretiyle verilip muhtemel okuma önerileri sunulan bazı terimleri yeniden değerlendirmeyi amaçladık.

Terimleri olabildiğince sarîh değerlendirip net karşılıklar verebilmek için yazmaların asıllarından pasajlar şeklinde alıntılar yaptık ve akabinde yapılan yayımlarındaki okunuşlarıyla ve verilen anlamlarıyla karşılaştırıp bizce hatalı veya eksik olan noktalara temas ettik. Akabinde bu sorunları gidermek için hem yazmaları kendi içlerinde mukayeseli olarak ele aldık hem de dönem sözlüklerinden yararlandık. Elde ettiğimiz sonuçları, mümkün olduğunca anlaşılır kılmak için sebep-sonuç ilişkisi içinde sorunların, eksikliklerin nelerden kaynaklanmış olabileceği yönündeki görüşlerimize yer verdik.

Bu amaç doğrultusunda uyguladığımız mukayeseli değerlendirme yöntemimizle yazımızın devamında ok kavram alanıyla ilgili *cebâ' / cubbâ'*, *cummâh*, *ördelenmiş ok*, *tedkîk olunmuş ok*, *hâbî*, *re'ez*, *şevhât*, *ra'z*, *zebe*, *fûk*, *kazığı bıçağı*, *boğasi*, *gedeleç/kedeleç* olacak şekilde 13 ve yay kavram alanıyla ilgili *vâsi*, *kemân-girih*, *calahık*, *ferrüce*, *hınâne*, *zefeyân*, *kılıf*, *mažâyig*, *zâg*, *ceyrân çile[si]*, *hibecr*, *veter-i müsedda*, *dügül* olacak şekilde 13, toplamda tespit ettiğimiz 26 terim üzerinden yeni yaklaşım ve yeni yorumlarla düzeltme tekliflerinde bulunduk.

Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar

1. Ok ile İlgili Terimler

1.1. Cebâ' / Cubbâ' جبا

[< Ar. *cebâ' / cubbâ'*]: Çocukların el öğrencesi olarak eğitim atışlarında kullandıkları kısa, yeleksiz ve temrensiz ok.

... *cebâ' / cubbâ'* ... (İÜ. T. 6891, vr. 114a/13); ... *cebâ' / cubbâ'* *yêlesi ve demreni olmayan oklardır...* (Emîrî 914, vr. 17b/14; TSMK 1417 vr. 25b/5).

Telhîs-i Resâ'ilât-ı Rumât (bundan sonra sadece *Telhîs*) ve *Kavâidü'r-Remy*'den (bundan sonra sadece *KR*) tanıkladığımız bu ok çeşidi, yazmalar ve nüshalarında bâriz bir şekilde ha (ح) ile جبا *habâ'/hıbâ'* okumaya müsait yazılmıştır. Yavuz ve Canatar (2010, s. 345) ve Uçar (2013, s. 49) yazmalardaki imlâyâ sâdik kalıp terimi *habâ'* olarak değerlendirmişlerdir. Bizce bu terimde, söz başı cîm (ج) harfinin noktasının unutulmasından kaynaklı bir yazım yanlışı / istinsah hatası söz konusu. Metin içinde verilen anlamı itibarıyla nasıl bir ok çeşidi olduğu hakkında az çok bilgi sahibi olabilesek de dönem sözlüklerinden yazmadaki imlâyı esas aldığımızda bir veriye ulaşamıyoruz. *Vankulu Lügati*'nde (bundan sonra sadece *Vankulu*) cîm (ج) ile جبا *cebâ'* veya *Kâmûsü'l-Muhîr Tercümesi*'nde (bundan sonra sadece *Kâmûs*) aynı imlâyâ ama *cubbâ'* okuyuşunu kabul edip imlâsında tamire gittiğimizde nasıl bir ok türü olduğu hakkında daha net bir karşılık elde edebiliyoruz:

Kısa olan nesne gerek ok cinsinden gerek 'avret tâ' ifesinden (Vankulu, 2014, II, s. 1319^a)

Ve sibyan kısmının kullandıkları kısa oka denir (Kâmûs, 2013, IV, s. 3289^a).

1.2. Cummâh جماح

[< Ar. *cummâh*]: Çocukların okçuluk eğitiminde kullandığı herhangi bir yaralanmaya sebep olmaması için temren yerine ucu kör ve yuvarlakça olan eğitim oku.

... *cummâh* *uşakların başı müdevver ta'lim için kullandığıdır...* (TSMK 1417, vr. 25b/5; Emîrî 914, vr. 17b/15).

KR'den tanıkladığımız bu terimi Uçar, "hammâh" (2013, s. 49) olarak değerlendirmiştir. Yazmanın her iki nüshasında da terimin ilk harfi olan cîm (ج)'in noktası unutulmuş. Her ne kadar bağlamdan terimin anlamı az çok anlaşılabilir de Uçar gibi *hammâh* olarak değerlendirdiğimiz takdirde dönem sözlüklerinden tanıklayamıyoruz. Söz başında cîm (ج) ile yaptığımız düzeltmeyi esas aldığımızda çok sayıda dönem sözlüğünden terimi tanıklayabiliyoruz:

İsm olur, ta'lim okuna denir ki temrensiz olup ve ucu findık gibi topak olur, nişândan geri merdud olur (Kâmûs, 2013, II, s. 1111^a)

Şol temrensiz başı müdevver oktur ki onunla oğlancıklar ok atmağı öğrenirler (Vankulu, 2014, I, s. 414^a)

Demir nesne ucu müdevver oktur ki oğlancıklar onunla ok atmak öğrenirler (Ahterî, 2017, s. 258^a)

Tomar okudur (LL, 1999, s. 501^b)

A round headed arrow with which boys learn to shoot (Johnson, 1852, s. 436^b; Steingass, 1963, s. 370^a)

A stick or arrow with a knob, used as a missile (Lexicon, 1987, s. 673^b).

1.3. Ördelenmiş ok اوق اوردنمش

[< Tr. **ör+de+le-n-miş; ok*]: Daha iyi olması için diğer ok türleri içinden seçilmiş, inceltilip boyanarak bezenmiş ok.

... *haşer ve sihâmîn huşrun tedkîk olunmuş ok* ya *nî eyü olmak üzere ördelenmiş oklardır...* (TSMK 1417, vr. 25b/7-8 Emîrî 914, vr. 17b/17).

KR'den tanıkladığımız bu ok çeşidini ya da bazı ok çeşitlerini kapsayan belli okların genel bir adı olan bu terimi Uçar'ın, "örülenmiş" okuyarak "dik durmak; metinde tutulan, saklanılan anlamında kullanılmıştır" anlamını vermesi (2013, s. 49, 370^a) bağlama uymadığı için doğru kabul edilemez. Burada bağlamdan da anlaşılacağı üzere iyi, kaliteli olsun diye seçilmiş

haşer, *sihām* ve *huşrun* adlarında bazı okların olduğundan bahsedilmekte. Bu kelime, dikkatli bir okuma ile *ördelenmiş* olmalı. Yani terimin ikinci hecesindeki harf vāv (و) değil, dāl (د) olarak okunmalı, yazmanın el yazısı stili dikkatle değerlendirildiğinde bu mümkün. Yazmanın her iki nüshasında da böyle olduğu anlaşılıyor. Meninski’de *örelemek* ‘bezemek, donatmak, düzmek, zînetlemek, zînet vermek...’; *örlenmek* ‘bezelenmek, donanmak, zînetlenmek’ ve *örendelenmiş* ‘seçilmiş, öğürtlenmiş, ihtiyār olunmuş, muhtār, güzide’ türevleriyle mevcut (Tulum, 2011, s. 1430^b).

Bu genel adlandırma için *Telhîs*’te verilen karşılıksa *baş ok*’tur:

... *haşr sihām huşrun* a’lā olmak üzere cinsinden mümtāz olarak ayrılmış tîre dërler fî zemânına bizim *baş ok* ta’bir ettiğimiz misâl... (T. 6891, vr. 114a/18).

Ayrıca burada bahsi geçen *baş ok* haricinde *şon ok* ve *şovuk ok* diye de adlandırıldığını muhtevası itibarıyla önemli bir başka dönem kaynağımız *İrşâdü’r-Rumât*’tan da tanımlayabiliyoruz:

... atmada dikkat çokdur *baş ok*ını dâ’imā *şon oka* te’hîr eylemek kuvvet-i kalbe sebebdür ve hevā haşımında iken tecrübesiz ok atmak lâyık degildir... (TSMK 626, vr. 37b/17) ... *baş ok* mādām ki *şovuk oka* te’hîr olunmuşdur ... *baş ok*umda hevā aluram dëyü pehlivān mütesellidür lâkin *baş ok*ını evvel atup bir iş görimeyen ye’s-i tām ile me’yūs olur... (TSMK 626, vr. 38a/5, 7-8).

Tüm bu örnekleri değerlendirdiğimizde, bahsi geçen *haşer*, *sihām* ve *huşrun* gibi okların kaliteli, özel yapım, yerine göre okçunun en son başvurduğu, müsabaka atışlarında son kozunu oynarken kullandığı oklar olduklarını ve bunları kapsayan *ördelenmiş ok*, *baş ok*, *şon ok* ve *şovuk ok* ve hemen aşağıda ayrı bir alt başlık olarak değerlendirdiğimiz *tedkîk olunmuş ok* terimlerinin mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

1.4. Tedkîk olunmuş ok تَدْقِيقِ اَوْقِ اَوْلَمَش

[< Ar. *tedkîk*; Tr. *ol-in-miş*; *ok*]: Daha iyi olması için diğer ok türleri içinden seçilerek inceltilip boyanarak bezenmiş ok.

... *haşer* ve *sihāmın huşrun tedkîk olunmuş ok* ya’nî *ëyü olmak üzere ördelenmiş oklardır*... (TSMK 1417, vr. 25b/7 Emîri 914, vr. 17b/16).

KR’den tanıkladığımız bazı ok çeşitlerini kapsayan bu terim, *ördelenmiş ok* terimiyle aynı bağlamda aynı anlamda geçiyor ve *ördelenmiş ok* teriminin Arapça karşılığı olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Uçar, “tevkîf” okuyup çalışmasının gramatikal dizin kısmında “alikoyma” anlamını vermiştir (2013, s. 49, 415^b). Yazmanın her iki nüshası da dikkatlice değerlendirildiğinde terimi, bu şekilde okuyup anlamlandırmak kabul edilemez. Belki de el yazısı stilinden ötürü, *tedkîk* kelimesindeki dāl (د) harfi, vāv (و) harfiyle karıştırıldı ama yazmanın her iki nüshasında da kâf (ك) harflerinin varlığı şüphesizdir. *Kâmûs* ve *Vankulu tedkîk* için şu anlamları vermiş:

Bir nesneyi gereği gibi dövüp hurd haşhâş eylemek ma’nâsınadır (Kâmûs, 2013, IV, s. 3982^a)

Kezâlik ince etmek (Vankulu, 2014, II, s. 1617^a).

Burada doğru okunuş olarak kabul ettiğimiz *tedkîk* için *Kâmûs*’ta verilen karşılıksa geçen *hurd* kelimesi *boyanıp bezenmiş ok* karşılığını daha iyi anlamamıza yardımcı oluyor:

Ve bir nev’ kırmızı çamur ismidir ki aşî boyası gibi onunla da nesne boyarlar. Ve bir nev’ kök ismidir ki onunla da nesne boyanır ve bu *عُرُوقُ صَفْرُ* ‘ürükün şufrun dedikleri sarı boya olacaktır, ba’zılar *وَرُسُ* vers ile beyân eylediler (Kâmûs, 2013, II, s. 1648^a).

1.5. Hâbî حَابِي

[< Ar. *hâbî*]: Yere çarpıp sekerek hedefe isabet eden ok.

... *hâbî pūta okuna*... (İÜ. T. 6891, vr. 114b/6); ... *hâbî pūta okıdır*... (TSMK 1417, vr. 26a/8; Emîri 914, vr. 17b/17).

Telhîs ve KR’den tanıkladığımız bu ok çeşidi de her iki eserde ve nüshalarında bâriz bir şekilde *جَانِي cānī* okumaya müsait olarak yazılmıştır. Yazmaları yayıma hazırlayanlar, bu imlâyâ sâdik kalıp “cānī” okuyuşunu kabul etmişlerdir (Yavuz & Canatar, 2010, s. 345; Uçar, 2013, s. 49). Bizce Arap harfli yazımında söz başı *ha* (ح) yerine *cīm* (ج) yazılarak hem fazladan bir noktanın kullanılması hem de söz içi *be* (ب) yerine *nūn* (ن) harfinin yazılmasıyla bir noktanın yanlış yerde kullanılmasıyla aslında hiç olmayan bir terim, bir ok adı meydana getirilmiştir. Kelime onarımı yaparak doğru kabul ettiğimiz imlâyî esas almamızdaki dayanak noktamız *Kâmûs*’un tanıklığıdır:

Ve yer üzerinden çavıp kaydıktan sonra nişāna isābet eden oka denir (Kâmûs, 2013, VI, s. 5692^a).

1.6. Re’ez رَعْظ

[< Ar. *re’iz*]: Temren yeri parçalanmış ok.

... *re’ez ok adıdır*... (TSMK 1417, vr. 25b/15; Emîri 914, vr. 18a/2).

KR’den tanıkladığımız bu ok çeşidi, yazmanın her iki nüshasında *reğat* رَعْظ olarak okunabilmektedir. Uçar, hazırladığı yayımında kelimeyi bu şekilde okumuş ve “ok adı” anlamı vermekle yetinmiştir (2013, s. 50, 377^a). Ancak her iki nüshanın da müstensihlerinin bu kelimeyi yazarken noktayı yanlış harfe koydukları anlaşılıyor. Çünkü ne Osmanlı dönemine ait diğer okçuluk yazmalarında ne de kapsamlı dönem sözlüklerinde bu kelime yazmadaki imlâsıyla tanıklanıyor -en azından biz tanımlayamadık-. Noktanın yeri değiştirilip kelimenin orijinaline göre *re’iz* رَعْظ harekelerine göreyse *re’ez* okumak, bağlama uygundur:

Şol okdur ki onun temreni girdiği yer ufanmış ola (Vankulu, 2014, I, s. 1287^a)

(An arrow) broken at that hole (Johnson, 1852, s. 624^a).

1.7. Şevhaṭ شَوْحَط

[< Ar. *şevhaṭ*]: Dağ diplerinde ve çukur yerlerde yetişen kayın ağacından yapılan ok.

...evvelā ok ne maḳūle ağacdan olur maşriḳ halkı *şevhaṭ* ağacından yaparlar imiş ki aya ḫalenc daḫi dērler ḳayın ağac olmak gerekdür... (TSMK 1417, vr. 15a/2; Emîrî 914, vr. 10b/5).

KR'den tanıkladığımız bu ok çeşidini, Uçar “şūḫuṭ” olarak okuyup dizinde “o[k] yapılan bir ağaç” anlamı vermiştir (2013, s. 40, 405^b). Bizce terimin okunuşu, *Kâmûs* tanıklığında *şevhaṭ* olarak düzeltilmeli böylece daha ayrıntılı bir anlam vermek mümkün:

Bir cins ağaçtır ki ondan yay düzerler, ‘alā-kavlin نَبْ neb’ ağacından bir ev’dir yāhūd شَوْحَط *şevhaṭ* ve نَبْ neb’ ve شِرْيَانُ şiryān üçü de bir şecerdir; tīb-i menābitleri hasebiyle isimleri muhtelifdir. Dağ tepesinde biterse نَبْ neb’ ve dağ eteklerinde biterse شِرْيَانُ şiryān ve *dağ diplerinde ve çukur yerlerde biterse شَوْحَط şevhaṭ* derler. İşbu نَبْ neb’ Türkîde kayın ağacı ve koğuş ağacı dedikleridir ki ondan yay ve ok düzerler; Akça ağaç dedikleridir ki Fārisîde buşcîr denir, ok ve yay düzerler (Kâmûs, 2013, IV, s. 314^{a-b}).

1.8. Ra’z رَ عَظ

[< Ar. *ru’z*]: Okun temren takılan baş kısmı ve bu kısma geçirilen temrenin sapına sarılan sinir.

... *ra’z demren zıvanasına sarılan şeydür ki sişirdür cem’i er’āz gelir*... (TSMK 1417, vr. 27b/6-7; Emîrî 914, vr. 19a/14-15).

KR'den tanıkladığımız bu terim, yazmanın her iki nüshasında da ط (ṭ) ile yazılıdır, Uçar da hazırlamış olduğu yayımında kısmen bu imlâyâ göre “ra’at” şeklinde okumuştur (2013, s. 51). Burada noktası unutulmuş zı (ظ) olduğunu kabul edip gerekli onarımı yaparak değerlendirdiğimizde bağlama uygun anlama ulaşabiliyoruz:

Okun temren girecek yerine denir ki onun üstüne sinir sarılır. Cem’i er’āz’dır (Kâmûs, 2013, IV, s. 324^a)

Okun demirden sokacak yeri; medhalü’n-nasl manasına. Cem’i er’āz gelir (Ahterî, 2017, s. 415^b).

Ra’z’ın gramerce çoğulu *er’āz* da yine KR’de geçiyor. Uçar, “ara’āt” olarak okuyup dizinde “demren zıvanasına sarılan sinir “ra’at”ın çoğulu” anlamını vermiştir (2013, 51, s. 133^a). Tekil hâli olan *ra’z*’da yapığımız düzeltmeyi bunun için de yapmamız gerekiyor:

Er’āz رَ عَظ [< Ar. *er’āz* < *ra’z*]: Okun temren takılan baş kısmı ve bu kısma geçirilen temrenin sapına sarılan sinirler.

1.9. Zebe ظَبَه

[< Ar. *zobet*]: Temrenin keskin yanları.

... *zebe okun etrafına dērler*... (TSMK 1417, vr. 27b/9; Emîrî 914, vr. 19a/16).

KR'den tanıkladığımız bu terim, yazmanın iki nüshasında da ط (ṭ) ile yazılmıştır ya da başka bir deyişle zı (ظ)’nin noktası unutulmuş olarak yazılıdır. Uçar da yayımında söz başı ط (ṭ), söz sonu güzel he ile “ṭabeh” olarak değerlendirip “okun etrafı” anlamını vermiştir (2013, s. 51, 417^b). *Kâmûs* ve *Vankulu* tanıklığında gerek imlâsında gerekse verilen karşılığında düzeltmeler yapmak elzemdir:

Okun ucu, طَرَفُ السَّهْمِ *ṭarafü’s-sehm* ma’nâsına (Vankulu, 2014, II, s. 2542^a)

Kılıcın ve hançerin ağzına ve temrenin ucuna denir ki oralarıyla kat’ ve i’ māl olunur, çalım yeri ta’bîr olunur (Kâmûs, 2013, VI, s. 5861^a).

1.10. Fūḳ فَوْق

[< Ar. *fūḳ*]: Okun başındaki kiriş geçen oyuk kısmı, gez yuvası.

... *anuy gezine fūḳ dērler*... (TSMK Revan 1932, vr. 32b/9).

Tayboga’nın eserinin Türkçeye tercümesi olan *Kavs-nâme*’yi yayıma hazırlayan Kesimli, terimi söz başı ḳâf (ق) ile “ḳoḳ” olarak okuyup “bir ok çeşidinin gezine verilen ad” şeklinde karşılık vermiştir (2017, s. 94, 316^a). Bir dikkatsizlik sonucu bu okumayı yapmış olmalı. Yazmanın aslına müracaat edildiğinde söz başında fe (ف)’nin varlığı şüphesiz. Dizinde verdiği karşılığa sanki özel bir gez türümüş gibi algılanmakta, herhangi bir okun gezinin genel adı olarak değiştirilmeli:

Ve okun gezine denir ki kiriş bindirecek kertiktir (Kâmûs, 2013, V, s. 4146^a)

Okta kiriş koyacak yer, gez ma’nâsına (Vankulu, 2014, II, s. 1684^b)

Ok gezi (Ahterî, 2017, s. 735^b)

Okun başıdır ki kiriş geçirirler (LL, 1999, s. 293^b)

The notch of an arrow (Johnson, 1852, s. 939^c-940^a; Steingass, 1969, s. 942^a).

1.11. Ḳazığı بِعَاغَى

[< Tr. *ḳazı-ğr*; *bıç-aḳ* < *bıç-gaḳ* + *ı*]: İki yüzü de iyice bilenmiş eski bir usturaya sap takılıp oku yontarak temizleme işleminde kullanılan bıçak çeşidi.

... **kızığı bıçağı** dēnilen bıçağ ki a 'lāsı eski usturaya şap geçirüp ve ağzın her tarafından bileyüp [olur] ve ol bıçağı sol destünün ēki parmağı beynine ağzın taşra arkası aya-yı deste gelerek alup ve tiri öjündeki meşinün üstine sağ dizine vaz' edüp ve soyayı bıçağ tutulan enmiletēyn beynine alup sağ diz ile yufka açar miāāl tiri yuvarladuğca dönerek çırkırdan çevrilür gibi şoya devr ederek temizlenüp maflüb olanın karāra getirilür... (İÜ. T. 6891, vr. 162b/15, 17, 19).

Telhıs'ten tanıkladığımız bu terimi, Yavuz & Canatar "kızığı" (2010, s. 402) şeklinde okumuşlardır. Bizce terim, hatalı yazılmış. Yazmada elif (l) harfi, ze (z) den sonra قزاعی şeklinde yazılı. Bu imlâ da yazma üzerinde çalışanları yanıltmış olmalı. Yoksa *kızak* + *ı* / *kıza* - *ğı* gibi şekillerde terimi yorumlamak bizce doğru bir değerlendirme olamaz. Terimi, doğru kabul ettiğimiz imlâyla değerlendirdiğimizde bağlamda verilen anlama uygun olduğu kanaatindeyiz. *Kazı*- fiili, Meninski'nin *Thesaurus*'unu 17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı adıyla yayıma hazırlayan Tulum'un çalışmasında "egelemek, perdâhten, tiraşiden, resid etmek → elimare; yonmak, tıraş etmek, rendelemek → asciare..." gibi anlamlarla geçiyor (2011, s. 1119^b). Bu fiile eylemden ad yapan -GX eki getirilerek (ör - *gü*, çat - *kı* da olduğu gibi) türetildiğini değerlendirip özel bir *kazıyıcı*, *pürüzleri giderici bıçağ* şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır; çünkü yazmada farklı amaçlarla kullanıldığından bahsedilen *müdevver burunlu bıçağ* (İÜ. T. 6891, vr. 79b/11), *kâtibî burunlu kalem-tıraş bıçağ* (İÜ. T. 6891, vr. 162b/15, 17, 19) gibi daha başka bıçağ çeşitleri de var.

1.12. Boğasi بوغاسی

[< Osm. *boğasi*]: Ok yeleği için kuş kanadı bulunamadığı zamanlarda, yelek işlevi görsün diye tutkallanıp sandaloz yağıyla da cilalanarak kuruduktan sonra kullanılan ince, pamuklu bez parçası.

... *farzā bir yerde hīç yün bulunmasa ince boğasi tutkal urup dağı üzerine şandalos sürseler bayağı ēyü yün kadar hüküm eder fakir tecrībe eyledüm...* (Emirî 914, vr. 16a/15; TSMK 1417, vr. 23a/17).

KR'den tanıkladığımız bu terimi Uçar, "bügāsī (ı)" (2013, s. 47) şeklinde okumuş ve terimin hemen yanında içi boş bir paranteze yer vermiş, ihtimal soru işaretli bir okuma yapmak istedi ve dikkatsizlik sonucu soru işaretini unuttu. Dizin kısmındaysa soru işaretli olarak verilen *bügāsī* için "bir tutkal türü" anlamı verilmiş (2013, s. 179^b). Gerek okuma gerekse verilen karşılık yanlıştır. Hem bağlam itibarıyla hem de dönem sözlükleri tanıklığında terimin, *boğasi* olarak okunup *Musul bezi de denen ince pamuklu bez parçası* olarak karşılanması uygun olmalıdır:

A kind of twilled stuff woven in stripes (Lexicon, 1987, s. 403^a)

Dünner baumwollener Stoff, Kattun (Zenker, 1862, I, s. 221^c)

Musul bezi (Tulum, 2011, s. 447^a)

Ayrıca kelimenin tarihsel seyri, anlamı ve muhtemel kökeni üzerine daha ayrıntılı bilgileri Tietze'de bulabiliyoruz. *TETTL*'de kelimeyi "boğasi" olarak madde başı alıp "yerli bez, patiska" anlamlarıyla Derleme (726) ve Tarama (627-628) sözlüklerine göndermede bulunmuştur. Devamında 14. asırdan beri Avrupa'da bilinen ve adı *boccascino* olarak İtalyancaya ve oradan da başka Avrupa dillerine giren asıl menşei ve kelimenin sonundaki /i/'nin hangi coğrafi mevkiye dayandığının bilinmediğini belirtmiş ve bu hâliyle Osmanlıca olarak kabul etmiştir (2016, I, s. 750). Madde sonunda karşılaştırılması için Tekin-Tietze 1994 no. 159 atfı verilmiştir. Bu çalışmaya baktığımızdaysa Tietze & Talât Tekin'in *Tarama Sözlüğü*'ndeki veriler üzerine yaptıkları bazı düzelti ve açıklamaların yer aldığını görüyoruz. Burada "kalın çulha bezi" anlamıyla "boğasa, boğasi" olarak 159. sırada değerlendirilen kelimeye yönelik şu açıklama yapılmıştır:

Belki ilk kez 1384-1385 yıllarında Osmanlı İmparatorluğunda geziye çıkan İtalyan Lionardo Frescobaldi tarafından *boccaccino* biçiminde tesbit edilen ve birçok Avrupa diline geçen (İtal. *boccaccino*, *boccascino*, *bocasini*; İsp. *bocaci*; Fr. *boucassin*; İng. *bocasin* vb.) bu tekstil terimi genellikle Türkçe sayılır (krş. Lokosch: 324, Roman etym. Wörterbuch 1188). Osmanlıcadan başka hiçbir Türk dilinde bulunmayan ve yapısı Türkçe olarak açıklanamayan bu sözcük, büyük bir olasılıkla, Osmanlıcaya başka bir dilden geçmiştir. Sonundaki -ı ünlüsü *boğasi* sözcüğünün bir yer adından Arapça nisbet -i'si ile türemiş bir sıfat olabileceğini akla getiriyor. (Tietze & Tekin, 1994, s. 167).

Özetle Uçar'ın okuması ve verdiği karşılık yanlıs olmakla birlikte şimdilik kökeni için net bir şey söylenemese de Türkçe olmayıp ödünçlenerek Osmanlıcaştığını kabul edip kısaca *bir tür ince bez parçası* anlamıyla değerlendirmemiz uygun olacaktır.

1.13. Gedeleş / Kedeleş كدلج

[< Yun. *kataklēis*]: Ok kabı.

... **gedeleş** taşıyanlar yine kem degildir... (TSMK 1417, vr. 8b/4; Emirî 914, vr. 6a/10) ... **gedeleş** için yedi kabza oğ ola... (TSMK 1417, vr. 16a/7; Emirî 914, vr. 11a/15).

KR'den tanıkladığımız bu terimi Uçar, "kerlec (?)" şeklinde soru işaretiyle değerlendirip muhtemel bir okuma önerisinde bulunarak kelimenin orijinal imlâsını vermekle yetinmiş, gramatikal dizin kısmında da herhangi bir karşılık önermemiştir (2013, s. 34, 41, 282^b). Uçar'ın yazmanın el yazısı stilini çözmekte zorlandığı için dal (ɔ) harfini re (z) olarak yorumladığı anlaşılıyor. Hâl böyle olunca muhtemel bir okuma önerisi getirmekle yetinilmiş. Tietze'nin *TETTL*'sinden ve *Kubbealtı*'ndan terimin Yunanca asıllı *kataklēis*'den alıntı *ok kabı*, *çantası* anlamında olduğunu tespit edebiliyoruz:

Ok kuburu sadak (TETTL, 2016, III, s. 176)

Ok ve yay çantası, sadak, tirkeş (Kubbealtı, 2020, I, s. 1038^a).

2. Yay ile İlgili Terimler

2.1. Vāsīṭ واسط

[< Ar. *vāsīṭ*]: Basra ile Kûfe şehirleri arasında kalan Vāsīt adlı şehre özgü, genel olarak kompozit özellikleri haiz olmakla birlikte diğer özellikleri açısından Hicâz ve Fars yayları arasında değerlendirilen bir Arap yayı çeşidi.

... mütekkaddiminden sekiz yüz târîhine gelince eyü yaylar Şâm-ı şerîfe karîb **Vāsīt** nâm-ı mahalde işlenüp 'Arab gâyet medh etmişlerdür... (TSMK 1417, vr. 4a/15; Emîrî 914, vr. 3a/16) ... 'Arab yayları beyân olunur dört nev'dür ...dördüncüsü ağaç ve kemük ve tutkal ve siyirdür ki hâliyâ zemânemizde isti mâl olunur yaydur **Vāsīt** ki zîkr-i sebķ eyleyüp Şâm-ı şerîfe karîb yay işlenürdi... (TSMK 1417, vr. 11b/7; Emîrî 914, vr. 8a/14).

KR'den tanıkladığımız bu yay çeşidi, yazmanın her iki nüshasında da ikişer defa geçmektedir. Uçar yayımını hazırlarken esas aldığı yazmanın Emîrî 914 nüshasında vr. 3a/16'da geçen yerde "ve usta" (2013, s. 30), vr. 8a/14'te geçtiği yerdeyse "vasat" (2013, s. 36) olarak okuyup dizinde yer verdiği ikinci okuyuşu için "orta, bir şeyin ortası" (2013, s. 440^a) anlamını vermiştir. Gerek bu okuyuşlar gerekse de verilen anlamın kabul edilebilir bir yanı yoktur. Biz bu terimi, *Şam'a yakın bir yer olan Vāsīt şehrinde yapıldığından imâl edildiği yerin adıyla anılan kompozit bir Arap yayı çeşidi* olarak değerlendirmeyi daha doğru buluyoruz:

'İrāk ülkesinde bir belde adıdır. Haccâc-ı æekâfi emîr-i 'İrāk iken belde-i mezbûreyi iki sene zarfında binâ ve Kûfe ile Başra beyninde vâki' olmakla *Vāsīt* ile müsemmâ eyledi ve ona واسط القصب *Vāsīṭu'l-Kaşab* dahi derler (Kâmûs, 2013, IV, s. 3222^b)

Bir şehrin addır, ona قَصْرُ كَاشِرٌ dahi derler, şol قَصْرُ كَاشِرٌ'dan ötürü ki Haccâc Başra ile Kûfe beyninde binâ etmiştir (Vankulu, 2014, I, s. 1278^b).

Ayrıca, bu terimi türevleriyle başka okçuluk yazmalarında tanıklayabiliyoruz. Vāsīṭiyye واسطیة şeklinde Tayboga'nın eserinin Türkçeye tercümesi olan *Kavsnâme*'nin vr. 18b/3-5'te ve *Telhîs*'te vr. 30a/5'te geçmekte. Bu yazmalarda terimin nasıl bir yay çeşidi olduğu daha net açıklanmakta:

...ve ba'zı kudemâ-yı 'Arabuy yayından oldur kim aña **Vāsīṭiyye** dërler ve ol yay boynuzdan ve ağacdan ve siyirden yelîmden mürekkeb olur ve aña **Vāsīṭiyye** dedüklerinin sebebi oldur kim vāsīt ve vesat ortaya dërler ve yay dañı Hicâz yayıla Furs yayınıñ ortalığı olduğı çün aña **Vāsīṭiyye** dediler ya 'ni bu yay ne Hicâz yayı ve ne Furs yayıdır... (Revan 1932, vr. 18b/3-5); ... kavsi-i 'Arabî'nün çok nev'i olup Hicâzî **Vāsīṭiyye** ve gayrı cümlesine 'Arabî dërler... (İÜ. T. 6891, vr. 30a/5).

2.2. Kemân-girih كمان كره

[< Far. *kemân-girih*]: Oluklu ağaçtan yapılan, ok yerine topaçtan mühimmat atışında kullanılan arbalet tipi yay.

... calahıķ kundaķ yayıdır **kemân-girih** dedükleridür... (TSMK 1417, vr. 9a/13; Emîrî 914, vr. 6b/9); ... cümleden birisine **kemân-girihci** 'Arab dërler imiş ol dañı pâdişâh-ı 'âlem-penâhuñ muşâhibi imiş cümleden biri bu kim **kemân-girih** ile bir taş finduķ hevâya atar idi taş hevâdan ener iken bir finduķ ile dañı urur imiş... (İÜ. 6923, vr. 2b/6-7) ... andan soñra **kemân-girih** 'Arab oğlı andan aşuru atup taş dikdi... (İÜ. 6923, vr. 29b/16); ... ba'dehu **kemân-girihci** 'Arab peydâ oldı pâdişâh-ı 'âleme teķarrub kesb edüp meclisine dâhil olup küllî iltifât buldı... cümleden biri **kemân-girih** ile hevâ yüzine bir finduķ atarmış menziline varup gërü dönüp enerken bir finduķ dañı atup anı ururmuş... (TTK Y/546, vr. 425b/29-30, 32) ... cümleden biri **kemân-girih** ile hevâ yüzine bir finduķ atarmış menziline varup gërü dönüp inerken bir finduķ dañı kondırmış bu tarîķ ile dört beş on mertebeye dek bendeķaların birbirine nişân kılmış... (Hüsrev Paşa 816, vr. 25b/9) ... Deve Kemâl **kemân-girihci** 'Arabuy ķulu olup... mezbûr **kemân-girihci** 'Arab Sulţân Mehmed Hân 'aleyhi'r-raħme ve'l-ğufrân ģazretlerinin muşâhiblerinden bir şâhib-hüner kimesne olup cümle hünerlerinden biri **kemân-girihisi**yle bir oķ atup enerken gene bir oķ atup enen oķı urar imiş dëyü yazmışdır... (Hasib 8288, vr. 4b/8, 13, 16).

Bu yay çeşidinin adı, hemen bütün yayımlarda yanlış okunup yanlış değerlendirilmiştir. Uçar, KR'de "kemângere" (2013, s. 34); Yüksel, Osmanlı dönemi kavsnâmeleri içinde ilk telif eser kabul edilen Bahtiyâr-zâde Hasan Çelebi'nin *Okçuluk Risâlesi*'nin İÜ. TY. 6923 numaralı nüshası üzerine yaptığı çalışmasında "kemângöre" (2017, s. 11, 119); Ergin & Çetin ise aynı yazmanın Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi 846-1 numarada *Ok Risâlesi* olarak kayıtlı olan nüshasını *İslambol Okçuları* adıyla yayımladıkları çalışmalarında "kemân küreci" (2015, s. 102); *İrşâdü'r-Rumat*'ı yayımlayan Karasu, "kemân, küre" şeklinde ayrı iki kelime olarak (2022, s. 114); *Kühü'l-Ahbâr*'ın TTK Y/546'da kayıtlı nüshayı yayıma hazırlayan Çavuşoğlu, "kemângere" (2019, s. 846); *Hüsrev Paşa 816* yazmasını yayıma hazırlayan Yılmaz, "kemângere" (2020, s. 42, 139); Ölçücü, hem tez çalışmasında hem de sonradan tezinde esas aldığı yazmaya dayalı olarak okçuluk terimlerini yayımladığı makalesinde "kemângere" (2014, s. 64-65; 2020, s. 76) olarak okumuşlardır. Bu yanlış okumalar haricinde Özkan, "Kühü'l-Ahbâr'da Osmanlı Okçuluğu" başlığıyla *Türk Kültürü Dergisinin* IV. cildinde (2011) yayımladığı yazısında bir terim olarak değerlendirmese de "kemân-girih" olarak doğru okumuştur:

Kemân-gurühe كمان گروہ , ol yaydur ki funduķ atar bir oluklu ağaçtır. İçinde topraktan yapılmış funduķları vardır. Birer birer koyup salıverdikte tüfeng funduğu kadar gider. كمان كره *kemân-girih* ve كمان مهره *kemân-muhre* dahi derler. Ve dânesine غاكوك گالكوك ve غالكوك گالوك derler (Şu'ürî, 2019, IV, s. 2982^b).

2.3. Calahıķ جلق

[< Ar. *culāhik*]: Mermi tipi mühimmat atışlarında kullanılan arbalet tipi, kundak yayı.

... *calahik* kundak yayıdır kemān-girih dedikleridir... (TSMK 1417, vr. 9a/13; Emîrî 914, vr. 6b/9).

KR'den tanıkladığımız bu yay çeşidi, yazmanın her iki nüshasında da söz başında cîm (ج)'in noktası olmadığından *halahaq* şeklinde okunabilecek durumdadır. Uçar da “halahaq” (2013, s. 34) okumuştur. İmlâsını düzeltip hareketlere ve Türkçe telaffuza uygun olacak şekilde değerlendirdiğimizde bir diğer sorunlu terimimiz olan ve hemen yukarıda işlediğimiz *kemān-girih*'in Arapça karşılığı *calahik* olduğu anlaşılıyor:

بندق *bunduq* ma'nâsındır ki hurde hurde yuvalaktır, mûhre ta'bîr olunur. Selefte *kemān-gürüh* ile ve hâlen tüfek ile atarlar. Ve aslı Fârisîde *culle* idi ki iplik yumağına denir (Kâmûs, 2013, IV, s. 3934^a)

Zamm-ı kâfla cenk aletin bir nevi yaydır. Hakikati oluklu keman şeklinde bir ağaçtır. İçinde topraktan yapılmış yuvarlakları olur. Muhabere hengamında sanatla o yuvarlakları birer birer koyup salıverdikte tüfek kurşunu kadar gider. Araplar kavsü'l-benâdik قوس البنادق ve *kavsü'l-celâhik* قوس الجلاهق derler (Katı, 2009, s. 421^a).

2.4. Ferrûce فروجه

[< Ar. *ferûc*]: Menzil atışlarında kullanılan tonç yuvaları birbirine uzak, geniş ağızlı bol yay.

... bu hırşlanmak hezâr keskin pehlevânî ednâ kemān-keşe geçürdür zîrâ hırşından vücûdî ra'se-dâr olup gözi görmez haşm ise *ferrûce* bulup şevkîla atup tutar hulâşa huşûmet keffe-yi mîzân gibidür biri gâlib olsa ol biri mağlûb olup taraf-ı gâlib şîrînler gâlib şîrînledükce mağlûbuñ gözi yılıp gögsi kaçar... (TSMK 626, vr. 37b/11).

İrşâdü'r-Rumâ'tan tanıkladığımız bu terimi Karasu “fer vech” (2022, s. 144) şeklinde okumuştur. Terimi kavrayamayıp yanlış bir okuma yaptığı alıntıladığımız pasajdan çıkan bağlamsal anlamdan da belli olmaktadır. Doğru bir değerlendirmeye terimi, birden fazla dönem sözlüğünden tanımlayabiliyoruz:

Şol yaya denir ki iki köşesinde olan eğri yerleri yaya kısılı daracık olmayıp aralığı açık ve meydânlı ola (Kâmûs, 2013, I, s. 1031^b)

Wide-gaping (archery bow) (Lexicon, 1987, s. 1380^b)

A bow bellying out distant from the string (Johnson, 1852, s. 925^a).

2.5. Hınâne حنانه

[< Ar. *hannânet*]: Atış sonrası kırışinden ve diğer aksamından ses çıkan yay.

... *hınâne* yay ismidür... (TSMK 1417, vr. 9a/14; Emîrî 914, vr. 6b/9).

KR'den tanıkladığımız bu yay çeşidi, yazmanın her iki nüshasında da gerek imlâ gerekse hareketlerine göre *hınâbe* حنابه olarak okunabilmektedir. Uçar da “hınabe” olarak okuyup ayrıntıya girmeden “yay adı” anlamını vermiştir (2013, s. 34, 255^b). Bizce burada, nûn (ن) harfinin noktası sehven aşağı atılarak be (ب) harfi okutacak şekilde yazılmıştır. Bağlamdan nasıl bir yay çeşidi olduğu üzerine ayrıntılı bir bilgi edinemediğimiz terimin, be (ب)'deki noktasının yerini nûn (ن) olacak şekilde yukarı aldığımızda, dönem sözlüklerinden nasıl bir yay çeşidi olduğu üzerine daha ayrıntılı bilgiye sahip olabiliyoruz:

Yaya itlâk olunur, قوس ma'nâsına, 'alâ-kavlin pek tınkırdayıcı yaya denir (Kâmûs, 2013, VI, s. 5332^b) Şol yaydır ki kırışi salıverildikte âvâz vere (Vankulu, 2014, II, s. 2233^{a-b}).

2.6. Zefeyân زفیان

[< Ar. *zefeyân*]: Seri atışlarla hızlı ok atmaya elverişli yay.

... *zefeyân* okı sür'at ile nişâna atan yaydır... (TSMK 1417, vr. 9a/18; Emîrî 914, vr. 6b/13).

KR'den tanıkladığımız bu yay çeşidi, yazmanın her iki nüshasında da zefnân/zefenân زفان okumaya müsait şekilde yazılmıştır. Uçar da “zefnân” okuyuşunu tercih etmiş, dizinde de bağlam yardımıyla “oku hızlı şekilde hedefe atan yay” anlamını vermiştir (2013, s. 34, 469^b). Terimin geçtiği satırın devamında yapılan açıklamayı dikkate alıp dönem sözlüklerine baktığımızda, yazmada geçen terimin imlâsının yanlış olduğu anlaşılıyor. Yâ (ي) yerine nûn (ن) ile زفان yazılmış, doğrusu yâ (ي) ile زفیان olmalı:

Ve oku ziyâde tîz çıkan yaya dahi derler (Vankulu, 2014, II, s. 2493^b)

Zafyân, (A bow) shooting an arrow with rapidity (Johnson, 1852, s. 657^a).

2.7. Kılıf قلف

[< Ar. *gilâf*]: Yay kabı, kılıfı.

... *galfâ kılıf* yaydır... (TSMK 1417, vr. 10a/2; Emîrî 914, vr. 7a/8).

KR'den tanıkladığımız bu terim için Uçar “felfeli (?)” (2013, s. 35) şeklinde soru işaretiyle muhtemel bir okuma önerisinde bulunmuş ve orijinal yazımını vermekle yetinmiştir. Dizinde de bir anlam vermeden orijinal imlâsını vermiştir (2013, s. 231^b). Yazmanın her iki nüshasında da söz başında kâf (ق) harfi olduğu şüphesiz. El yazısı stilinden olsa gerek devamında, fe (ف) harfinin kuyruk uzantısı kendisinden sonra gelen nisbet eki +î okutan yâ (ي) ile birleşik yazılı, *kılıf* + î şeklinde okuyup cümleyi *galfâ [yani] kılıf içinde, kap içinde olan yay* şeklinde yorumlamak daha uygundur:

Ma'lumdur ki bir nesnenin kabına denir, kılıcın kımı gibi, Türkîde tahrîfle *kılıf* ta'bir olunur (Kâmûs, 2013, IV, s. 3815^b).

2.8. Mazāyig مضايغ

[< Ar. *mazā'ig*]: Dişle çığneme yöntemiyle kullanılır hâle getirilip yayın sal kısmına yapıştırılan sinir.

... yayuñ... şāl dēnilen maħallin siñirine 'Arab **mazāyig** dērler... (İÜ. T. 6891, vr. 98a/22); ... *rekbeteyn için urdukları siñire 'Arab el-mazāyig dērler...* (TSMK 1417, vr. 11a/7; Emîrî 914, vr. 7b/20).

Telhîs ve *KR*'den tanıkladığımız bu terim, *Telhîs* yazmasında söz sonu ğayn (غ) harfinin noktası unutulduğu için yazmayı Latin harflerine aktaran Canatar ayn (ع) ile değerlendirip “madāyî” şeklinde okumuştur (Yavuz & Canatar, 2010, s. 327). Gerek *KR* gerekse dönem sözlükleri tanıklığında söz sonunu ğayn (غ) olacak şekilde düzelterek değerlendirdik:

A sinew boundround the arm of a bow near the notch; or, any chewed tendon used by an archer (Lexicon, 1987, s. 1887^a)

مضیغہ *medīgat*, ve yayın köşelerine sarılmış sinire denir, 'alā-kavlin diş ile çığnedikten sonra sarılmış sinire denir (Kâmûs, 2013, IV, s. 3613^b).

2.9. Zāğ زاغ

[< Far. *zāğ*]: Yayın uçlarındaki kiriş takılan gez yuvaları, gez yeri.

... yayuñ **zāğ**larınuñ boy[ı] daħı teknesinüñ boyunuñ 'aksidür eger teknesi bol yay ise **zāğ**ları darca ve eger teknesi dar ise **zāğ**ları bolca olur selef **zāğ**ları ğāyet dardur... ve'l-hāşıl gerek yay teknesinden bol olsun gerek **zāğ**ından çendān maħbūl degüldür... (TSMK 626, vr. 11b/6-8, 11) ... çillenüñ boyu dar ve bol olması **zāğ**ları gibi yayuñ boyunuñ 'aksidür... (TSMK 626, vr. 12a/2).

İrşādü'r-Rumât'tan tanıkladığımız bu terimde kabul etmediğimiz nokta, mezkûr yazmayı yüksek lisans tezi olarak yayıma hazırlayan Karasu'nun uzunca vermiş olduğu şu karşılıktır:

...yay başındaki tonç kertiği olarak adlandırılan bölüme takılacak çile/kiriş ilmeğinin tiftiklenerek yıpranmasını önlemek için, tonç kertiğinin olduğu kısmın içine yapıştırılan küçük bir deri parçasıdır. (2022, s. 43-44)

Terime verilen bu anlam, Ünsal Yücel'in *Türk Okçuluğu* kitabının sonuna aldığı “Okçuluk Terimleri ve Deyimleri” bölümünde verilen anlamla neredeyse birebir uyuyor (2015, s. 482). Yüksek ihtimalle Karasu da terimi karşılamak için bu kaynağa başvurduğundan yanıldı. Kısaca hem Karasu'da hem de Yücel'de *deri parçası* olarak verilen karşılık, gerek bağlamdan gerekse dönem sözlükleri aracılığıyla *yayın her iki ucunda, köşelerinde kirişin takıldığı yuvalar yani gez yuvaları* olarak düzeltilmeli:

Güşe-yi kemān ya'nī kiriş geçtiği yer (Şu'ūrî, 2019, III, s. 2027^a)

Güşe-yi kemān manasınadır yayın kiriş geçecek yerinde olan sarıktır. Tuncu ona geçirirler. Türkîde dahi zağ derler (Katı, 2009, s. 826^a)

The internal bend of a bow (Steingass, 1963, s. 606^b)

The horn of an archery bow (Lexicon, 1987, s. 1001^b).

2.10. Ceyrān çile[sil] چله جیران

[< Moğ. *cegeren* > *ceyrān*; Far. *çille* > *çile*]: Ceylan kıllarından ya da derisinden yapılan son derece sert ve etkili atışlar yapılabildiğinden Habeş ve Acem yöresi sâkinlerince tercih edilirken çabuk tahrîp olduğundan Halep yöresindekilerin kullanımına ihtiyatla yaklaştığı sert ve kuvvetli kiriş çeşidi.

... ve **ceyrān** kıllarından daħı **çile** yaparlar ya'nī derisin tel eyleyüp kiriş gibi olur Nūbe ki qaralar vilāyetidür bunu kullanurlar ve 'Acem tā' ifesi daħı ğāyet pek ve oķı yüridür i'tikād ile isti'māl ederler bundan olan çilede 'ömr yokdur Teyz'n fenā bulur lākin şālābeti vardur demişler... (TSMK 1417, vr. 12b/1; Emîrî 914, vr. 8b/16).

KR'den tanıkladığımız bu çile çeşidini Uçar, “ceyrān” olarak doğru okumuştur ama çalışmasının dizininde son derece yanlış bir karşılık olarak terimi, Arapça “cereyān”a bağlayıp “akım, akma, geçme” anlamlarını vermiştir (2013, s. 37, 182^a). Bu karşılığın kabul edilebilir yanı yoktur. Kelime maruf hayvan *ceylan*dır. *ETDES*'deki *ceylan* maddesine göre,

Anadolu ağızlarında *ceyrān* > *ceran* > *ceren* olarak de geçer. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde *ceyrān* şeklinde yaşamaya devam eden bu kelime, doğrudan doğruya veya Farsça yoluyla Moğolca *cegeren* 'antilop'dan alınmış, Türkçe *ceyrān* biçimi, a(r)slan, kaplan, sırtlan gibi sözlerin analogik baskısı altında *ceylan*'a çevrilmiştir (Eren, 2020, s. 88^{a-b}).

Diğer dönem sözlüklerinden de *ceyrān* için verilen karşılıklar şöyledir:

Karaca, sığın, ğazāl, şāhid-i vuhūş (Tulum, 2011, s. 496^a)

Ceylan, gazelle; fauve (Zenker, 1862, I, s. 378^a)

Cegeren antilop, *ceren*, *ceylan*; yaban keçişi (Lessing, 2017, s. 1227^a).

Bu yanlış verilen anlam haricinde pasajda, terimin anlamını etkilediği gibi pasajı da anlaşılacak denli daha başka yanlış okunup yorumlanan kelimeler de vardır. Uçar'ın “nevbe” (2013, s. 37) olarak okuyup dizinde yer vermediği kelime Nūbe < Ar. Nūbet olarak değiştirilmeli. *Kâmûs*'ta *Nūbet* için verilen anlam:

Şa' id-i Mısr'ın cenüb tarafında vâki' bir ülkenin adıdır, *karalar vilâyeti* ta' bir olunur; halkı zengîlerdir, Bilâl-i Hâbeşî oradandır (Kâmûs, 2013, I, s. 694^b).

Böylece alıntıladığımız pasajda geçen *karalar vilâyetinden* nerenin kastedildiği daha iyi anlaşılabilir. Akabinde bir başka bölge adı olan ve pasajda bahsi geçen karalar vilâyeti Nûbe ile kıyaslanan *Teyzîn*'i ise Uçar, “taziyye” olarak okuyup dizin kısmında, “metinde çilenin ömrünün az olması” şeklinde bir anlam vermiştir (2013, s. 37, 409^b). Gerek okuyuş gerekse verilen bu anlam da yanlıştır. *KR*'nin günümüze kalan iki nüshası var. Uçar, yayımı hazırlarken bunlardan Emîrî 914'ü esas almış, diğer nüshası TSMK 1417'de *Teyzîn* kelimesi daha sağlıklı bir imlâya sahip olduğundan doğru okumak daha kolay. *Teyzîn* içinse *Kâmûs*'ta verilen anlam:

Haleb kazâsında bir küre ve sancak adıdır (Kâmûs, 2013, III, s. 2479^b).

Son olarak da pasajın sonunda Uçar'ın “şalâhiyet” olarak okuyup dizinde verdiği “yetki” anlamının (2013, s. 37, 393^a) da “katılık sertlik” anlamında “şalâbet” ile değiştirilmesi gerekiyor ki (Kubbealtı, 2020, III, s. 2686^a) pasaj net anlaşılabilir. Böylece, ceylan kıllarından yapılan çileyi, karalar vilâyeti olarak bilinen Nûbe yani Habeş yöresi ile Acem diyârı sâkinleri kullanırken uzun süre dayanamayıp çabuk kopsa da sert olmasından dolayı *Teyzîn* yani Halep yöresi sâkinlerinin kullanımına ihtiyatla yaklaştıkları yönünde malumat edinebiliyoruz.

2.11. Hîbecr حبر

[< Ar. *hîbecr*]: Tahrip gücü yüksek atışlar yapmaya imkân verdiği için savaş yaylarında ya da okun kısa mesafede istikâmetini bozmadan seyretmesini sağladığı için puta yaylarında kullanılan kalın, sert çile çeşidi.

... *hîbecr* ... *hîbecr* haddinden ziyâde kalın çileye ... *dêrler*... (İÜ. T. 6891, vr. 91b/2-39; ... *el-hîbecr* gâliz ya'nî haddinden kalın çileye dêrler... (TSMK 1417, vr. 14b/9; Emîrî 914, vr. 10a/16).

Telhîs ve *KR*'den tanıkladığımız bu çile çeşidini, Yavuz & Canatar “cecer” (2010, s. 319), Uçar da yazmadaki artikelle “el-cecer” (2013, s. 39) şeklinde okumuşlardır. Terimin imlâsında bir sorun olduğunu *Telhîs*'i yayıma hazırlayan Yavuz & Canatar fark etmiş olacaklar ki, terim ikinci defa geçtiğinde bir dipnot düşüp “metinde noktası unutulmuş olduğundan hacir şeklinde yazılıdır” (2010, s. 319) açıklamasını gerekli görmüşler. Yazmayı aslından kontrol ettiğimizde bir noktanın eksik olduğunu biz de kabul ediyoruz ama bu eksiklik be (ب) harfinde olmalı, yani noktası olmadığı için hiç varsayılmayan bir be (ب) harfi. Bizce iki cîm (ج) ile *cecer* okumak yerine daha dikkatli bir gözle ve yoruma açık bir sözlük anlamıyla birlikte yazmada verilen bâriz anlamı da dikkate alarak ilk harfi ha (ح) olarak değerlendirip birinci satırda kelimenin ilk noktasını be (ب) harfinin noktası olarak görüp, üçüncü satırda yani terimin ikinci kez geçtiği yerde eksik olan noktanın da Yavuz & Canatar'ın düşündüğü gibi cîm (ج)'in değil be (ب)'nin unutulmuş bir noktası olduğunu kabul etmek bağlama daha uygundur. Böylelikle terimi, tahrip gücü yüksek atışlar yapmaya imkân verdiği için savaş yaylarında ya da okun kısa mesafede istikâmetini bozmadan seyretmesini sağladığı için puta yaylarında kullanılan kalın, sert çile çeşidi, şeklinde yorumlayıp dönem sözlükleri tanıklığında *hîbecr* olarak okumayı doğru buluyoruz:

Kalın olan nesne, galîz ma'nâsına (Kâmûs, 2013, II, s. 1846^b; Vankulu, 2014, I, s. 719^b).

2.12. Veter-i müsedda مُسَدَّ وَتَر

[< Ar. *veter*; *musedda*]: Yeterli seviyede temiz ve yumuşak olup bir tezgâhta gerilip açılmak suretiyle sağlamlaştırılarak üretilen kiriş çeşidi.

... *veter-i müsedda* dêrler ol kirişe kim muhkem ve pâk ve arı ve yeni ebrîşimden ola kim ol ebrîşim bişmiş ola ve gâyet yumşak olmuş ola... (Revan 1932, vr. 23a/14).

Tayboga'nın eserinin Türkçeye tercümesi olan ve Kesimli'nin yüksek lisans tezi olarak çalıştığı *Kavsnâme*'den tanıkladığımız bu çile çeşidini, Kesimli “ve terimsedâ” (2017, s. 85) şeklinde okuyup dizin kısmında da madde başı olarak değerlendirdiği “terimsedâ”yı soru işaretleriyle karşılamıştır (2017, s. 392^b). Anlaşamadığı belli olan terim için en azından bir öneri olarak kabul edilecek görüşümüz var. Geçtiği bağlama göre bir kiriş çeşidinden bahsedildiği belli olan terimi, *veter-i müsedda* şeklinde okuyup yorumlamanın doğru olacağı kanaatindeyiz. Tamlamada, kiriş anlamına gelen ilk kelimedenden şüphemiz olmasa da ikincisi için aynı şeyi söylemekte güçlük çekiyoruz. Belki *Lexicon*'un tanıklığında *bir kiriş üretim tezgâhı* olarak düşünüp bir ihtimal, *tezgâhta üretilen ipekten kiriş* şeklinde değerlendirebiliriz; çünkü hayat şartları gereği her zaman kiriş için özel bir tezgâh bulmak gücü ve daha özenli işçilik esnasında belki de ekâbirden biri için yapılan özel üretim yaylarına takılacak kirişlerin yapımında, kirişin kalitesini artırmak için özel bir tezgâh kullanılıyordu:

Veter, a bow-string, the string of an archery bow (Lexicon, 1987, s. 2126^b)

String of bow (Steingass, 1963, s. 1455^b)

Bogensehne (Zenker, 1876, II, s. 928^c)

Musedda, fem. مسدات (Warp) arranged on a loom (Lexicon, 1987, s. 1853^b) > *Misdât* مسدات , warp-beam of a loom (Lexicon, 1987, s. 1853a).

2.13. Dügül دُكُول

[< Far. *duvil*]: Atış öncesinde kemankeşin kendi fizikî yapısı ve tercih ettiği atış tekniğine göre, kullandığı yayın gez yerini, yani oku kirişte takacağı noktayı doğru belirlemesi atışın etkili olabilmesi için olmazsa olmazdır. Tıpkı modern silahlardaki sıfırlama ayarına benzer şekilde ayarlama atışlarıyla yayın gez yeri tayin edilir ki, atış istenilen düzeyde olsun.

İşte öncelikle belirlenen bu gez yerini göstermeye yönelik akabindeyse atışlar sırasında hem kirişin zedelenip kopmasını önlemek hem de okun gezindeki boşlukları doldurup daha etkili atışların yapılabilmesini sağlamak için kirişte okun gezildiği, takıldığı yere sarılan ipek bağcık ve ayrıca, ihtiyaç hâlinde bağlandığı yerden çözülerek menzil atışları öncesi havanın uygun olup olmadığını kontrol etmek, rüzgârın yönünü tayin etmek için kullanılan ipek bağcık.

... merhûm Şeyhü'l-meydân Üsküdarî biñ yüzci Hâfız Efendi bizüm sırrımız yalnız ifâdede olmayup be-her efvârda hattâ belki çileye **dügül** şarmakda dahı sırr vardır dedüğü gibi... (İÜ. T. 6891, vr. 106b/7) ... hevâ -yı zemîne hevâ -yı âsmân muhâlif ise tîr yürüdür hevâ degüldür lüleden çıkan duhân ile de baqarlar hevâ -yı yıldırır ise ammâ hevânuy şâfiyyetin fark étmez serî 'ü 'z-zevâl olmağla mahv olunca şâfca hevâ ya teşâdüf éderse hevâ şâf zann olnur **dügül** ile de bakılır bir miqdâr **dügüli** uzadup şalvêrildükde rüzgâr düz düz getirürse pek muvâfık hevâ -yı tîr olup burup yâhüd kabardursa eyyâm-ı muvâfık degüldür... (İÜ. T. 6891, vr. 83b/3-4); ... atış yayı ise bir kaç gez atup gez yerin bulup ol yere **dügül** şaralar puta yayı ise dahı gez yerin bulup **dügül** şaralar gez yeri bulunmak mühim işdür uşul-i remyden tahtîr étmişlerdür gez yeri bulunmadukça ok atılmaz... (Emîrî 914, vr. 19b/15; TSMK 1471, vr. 28a/13-14) ... çilenün gez yerin buldukda ol yere **dügül** şaralar mühimdür... (Emîrî 914, vr. 31b/5; TSMK 1471, vr. 44b/2) ... menzile durdukda rüzgârı muvâfakatı lâzımdur ammâ mahtlût olmaya şâf ola düz ola hattâ biraz **dügül** koyuvêriler rüzgâr ol **dügüli** hevâlanarak düz getirüdüde atıcı hevâ 'ulvîdür dëyü remy-i 'ulvîye ya 'nî menzile ok atarlar... (Emîrî 914, vr. 43a/12-13).

Bu terim, *Telhîs*'de doğru okunmuş ancak yanlış bir karşılık verilmiştir. *KR*'nin Emîrî 914 nüshasını yayıma hazırlayan Uçar ise vr. 19b/15 ve vr. 31b/5'te geçtiği yerlerdeki istinsah hatasını fark edemeyip “gügül” olarak okuyarak dizinde “ipek, ipek kozası” anlamlarını vermiştir (2013, s. 52, 68, 245^b); yazmanın elimizdeki diğer nüshası TSMK 1417 vr. 28a/13-14 ve vr. 44b/2' deki aynı pasajlarda *dügül* olarak doğru yazımı tespit edebildiğimiz için *gügül* yazımının bir istinsah hatası olduğu kesindir. Devamında vr. 43a/12-13'te geçtiğindeyse “dügül” olarak doğru okuyup dizin kısmındaysa tıpkı *Telhîs*'te verildiği gibi “elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur, kepek” (2013, s. 206^a) anlamını vererek -bizim anlayabildiğimiz kadarıyla- *dügül*'ü, Türkçe *düğü* kelimesiyle ilişkilendirmiştir. *Düğü* için *Kubbealtı*'nda verilen anlam “elendikten sonra geriye kalan en ufak taneli bulgur” (2020, I, s. 787^a) şeklinde olup Uçar'ın verdiği anlam ile uyuyor. Ayrıca, *Telhîs*'in Latin harflerine aktarılan kısmında terimin anlaşılmadığının bir göstergesi olarak dipnot düşülüp “Tarama Sözlüğü'nde tomurcuk anlamına geldiği belirtilmektedir” (2010, s. 310) şeklinde açıklama yapılmış, günümüz Türkçesine çeviri kısmına baktığımızda da “... Dügül yani kepek ile de bakılır. Biraz kepeği uzatıp saliverince rüzgâr düz olarak getirirse çok uygun ok havası var demektir...” (2010, s. 95) şeklinde yapılan çeviriyle terim burada da kepek ile karşılanmıştır. Burada bahsi geçen kepek'in bizim tespit edemediğimiz başka bir anlamı yoksa bu karşılık kabul edilemez. Bu terimin aslında bambaşka bir anlamı olduğunu muhtevası açısından önemli bilgiler ihtiva eden *İrşâdü'r-Rumat* yazmasından tanıklayabiliyoruz:

... **dügül** ki çillede gez yerine şarılır şarılmasında bir kâ 'ide yokdur lâkin ekâerî muşamma 'nun 'aksine şararlar gâyet sıkı şarılmağ lâzımdur ve çok şarılmayup beyâz mûm ile mûmlanur çok şarıldığı şüretde okun gezini şikest eyler ba 'zî kimseler gezden çıkma 'illetinün **dügül** azlığından zan édüp **dügüli** çok şarar gene gezden çıktuğın mâ 'adâ okun gezini dahı şikest eyler şâhib-i şaşt pehlevân hiç **dügül** şarmadan atmağa kâdirdür ... (TSMK 626, vr. 14b/8, 13, 15) ... **dügüli** az şara haddinden ziyâde ince çilleye çok **dügül** şarılsa gezden çıkma hâşıl olur dediler... (TSMK 626, vr. 22a/8).”

Ayrıca, Âşirefendizâde'de Farsça *duvîl*'den galat olduğu için Türkçe *düğü* ile ilişkilendirilmesinin mümkün olmadığını ve doğrudan okçulukla ilgili bir kullanım alanı olduğunu tespit edebiliyoruz:

“Ekâerî tîr-endâzân isti 'mâl eyledikleri hâm ibrişim kozasının ismi. Fârsîde zamm-ı dâl ve kesr ü medd-i vâv ile *duvîl*'den gâlat olup 'Arabîde feth-i fâ ve lâm ve sükün-ı yâ ve kâf ile *faýlak* dërler (Âşirefendizâde, 2018, s. 254)

Duvîl, coarse silk from a cocoon, in which two silkworms were enclosed (Steingass, 1963, s. 547^b)

Hâm ibrişim ki henüz kurttan ayrılmış, daha sarılmamış ola (Şu'ürî, 2019, II, s. 1873^b).

Sonuç

Yukarıda ok ve yay kavram alanları içinde yeniden okuyup yorumladığımız toplam 26 terim için bir tek ülkümüz vardı o da *anlayabilmek*. Bizden önce yazmalar üzerine yapılan çalışmalar sayesinde doktora çalışmalarımız çok daha hızlı ilerlediği gibi bu yazımızı da hazırlayabildik. Bunlar için müteşekkirimiz. Çeşitli yöntemlerle ve amaçlarla hazırlanarak okçuluk literatürünü oluşturan yazmalar ve yayımları içinden özellikle yukardakileri değerlendirmeye almamızın temel sebebiyse sahip oldukları zengin terminolojik söz varlıklarıyla çalışmamızda en çok yararlandığımız kaynaklar olmalarındandır. Gerek yazmalar üzerine yapılan yayımlardaki maddî hataların gerekse de yazmalara ilişkin noksanlıkların nedenleriyle ilgili şunlar söylenebilir:

İlk ve belki de ana sebep, son derece basit kabul edilse de yazmalara nüfuz edemeden yapılan dikkatsizce ve bağlamdan kopuk okumalarıdır ki Arap harfli metinler, bunun için çok elverişlidir. Yayınlar hangi seviyede hazırlanırsa hazırlansın hataların var olmasının ilk nedeni bizce bu dikkatsizliktir. Akabinde, el yazısı stillerinin zorluğu ve zaten terim olarak değerlendirilen kelimelerin son derece az geçmesi, gerek yazım şekli olarak gerekse muhtemel anlamlarıyla ve yazmalardaki imlâlarıyla kelimeyi tanı(ya)mamak, geçtiği bağlama dikkat etmeden ilk akla gelen şekliyle değerlendirip ihtimalleri göz ardı etmek birleştiğinde hatalar, kaçınılmaz olmuştur. Aslında Arap harfli metinlerin imlâ sorunlarının yarattığı anlam kargaşasından, yazdıklarından yüzlerce yıl sonra bambaşka kültürel şartlarda yaşayan yalnızca bizler değil; zamanında doğrudan bu yazmaların kaleme alındığı kültüre mensup olanlar da yakınmışlardır. Meşhur şair Fuzûlî'nin kâtiplerin yazım

yanlışlarını yermek için divanın girişinde yer verdiği şu kıt'a yazımız boyunca en çok üzerinde durduğumuz nokta veya harf eksikliklerinden ya da fazlalıklarından kaynaklanan bambaşka anlam sorunlarının bir özeti gibidir:

Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrin

Ki fesâd-ı rakamı sûrumuz (سور) şûr (شور) eyler

Gâh bir harf sukûtiyle kılar nâdir'i (نادر) nâr (نار)

Gâh bir nokta kusûriyle göz'ü (كوز) kör (كور) eyler (Hak Dini Kur'an Dili 2021, I, s. 89)

“O yazısı kötü kâtibin eli kurusun ki yazısının bozukluğuyla şölenimizi eğlencemizi (سور), kaosa kargaşaya (شور) çevirir; kâh bir harfin eksiliğiyle az bulunan kıymetliyi, yakar yok eder kâh bir nokta eksiliğiyle gören gözü (كوز) kör (كور) eder.”****

Yazmaların kendisinde olan bu imlâ noksanlarıyla birlikte, bu yazmaları bilimsel ölçütlerde yayıma hazırlayanların da ilk etapta asıl odak noktaları ilgili terimler olmadığından ele aldıkları yazmalar temelinde hatta başka nüshaları olsa bile mukayeseli okumalarla *metin onarımına* gitmemeleri de hatalı aktarımlara sebep olmuştur.

Yazmaların aslında olan hatalı yazımlar içinse ilk neden müstensihlerin/mütercimlerin iyi birer eğitime sahip olmamaları söylenebilir. En azından okçuluk konulu geniş külliyat için Osmanlıca yazma becerisinin son derece özensiz olduğunu görebiliyoruz. Bununla beraber, incelediğimiz terimler Arapça ağırlıklı olmakla birlikte farklı dillerden alıntı olduklarından, belki de o zaman için bile artık bu kelimeler, bir nevi *arkaik* kimlik kazanmışlardı ve son derece nadir kullanılmaktaydılar hatta yüksek ihtimalle o zamanlar için de müellif / mütercim ya da müstensihlerin asıl odak noktaları bu özel kelimeler hiç olmadı. Onlar daha çok, pratikte işe yarayacak konulara önem verdiler. Mesela, değişen ok ve yay yapım yöntemleri, değişen malzeme çeşitliliği, atış tekniklerindeki farklılıklar ve gelişmeler, değişen ölçüler, malzeme ağırlıkları vs. konuları pekâlâ kendilerinden öncekilerle mukayeseli olarak ele alıp değerlendirmeyi ihmal etmemişlerdir. Terimler söz konusu olduğundaysa *askerî terminolojiye* de vâkıf olamamanın verdiği eksikliğin etkisiyle çoğu yazmada bir diğerinden hatalı imlâyla olduğu gibi aktarıldıkları görülmektedir. Yani, kopyaladıkları yazmalarda nasılsa ya da o an için bunları nasıl duyup telaffuz edebiliyorlarsa o şekilde yazmışlardır. Özetle bugünün tabiriyle diyecek olursak kritik yapma gereği duymadan bir *kopyala-yapıştır* süreciyle hatalı yazımları devam ettirmişlerdir.

Farklı yüzyıllara ait, farklı kimselerin elinden çıkmış yazmaları, bizden önce yoğun emekler sarf edilerek başka gözlerce temel bilimsel ölçütler çerçevesinde hazırlanmış yayımlarıyla yaptığımız mukayeseli ve çapraz okumalar neticesinde tespit ettiğimiz hataları, *anlayabildiğimiz* kadarıyla kaynaklar ışığında yeniden okuyup yorumladık. Tüm bunlardan sonra söylenebilecek son şey, dönem metinlerinden sağlıklı ve tutarlı sonuçlar elde edebilmek için ihtiyaç hâlinde üzerinde çalışılan yazmanın dönemine uygun sözlükleri kullanmaktan çekinmeyerek mukayeseli okumalarla metin onarımını yapmanın elzem olduğudur.

Kısaltmalar

Ahterî	Ahterî-yi Kebir (Kırkkılıç, H. A. & Sancak, Y., 2017)
Ar.	Arapça
Âşirefendizâde	Ed-dürerü'l-Müntehabâti'l-Mensûre Fî Islâhı'l-Galatâti'l-Meşhûre (Yılmaz, Y., 2018)
Emîrî	Ali Emîrî Millet Kütüphanesi
ETDES	Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (Eren, H., 2020)
Far.	Farsça
Hasîb	Tuhfetü'l-Hasîb
İÜ.	İstanbul Üniversitesi
Johnson	Dictionary Persian, Arabic, and English (Johnson, F. 1852)
Kâmûs	Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi (Koç, M. & Tanrıverdi, E., 2013)
Katı	Burhân-ı Katı (Öztürk, M. & Örs, D., 2009)
Kubbealtı	Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Ayverdi, İ., 2020)
Lessing	Moğolca-Türkçe Sözlük (Lessing, F. D., 2017)
Lexicon	A Turkish and English Lexicon (Redhouse, S. J. W., 1987)
LL	Lehçetü'l-Lûgat (Kırkkılıç, H. A., 1999)
Moğ.	Moğolca
Osm.	Osmanlıca
Steingass	A comprehensive Persian-English Dictionary (Steingass, F., 1963)
Şu'ûrî	Ferheng-i Şu'ûrî (Yılmaz, O., 2019)
T.	Türkçe
TETTL	Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (Tietze, A., 2016)
Tr.	Türkçe

**** Serbest çeviri tarafımızca yapılmıştır.

TSMK	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
Tulum	17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı (Tulum, M., 2011)
TY	Türkçe Yazmalar
Vankulu	Vankulu Lügati (Koç, M. & Tanrıverdi, E., 2014)
vr.	Varak
Y	Yazmalar
Yun.	Yunanca
Zenker	Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch I-II (Zenker, J. T.,1862; Zenker, J. T.,1876)

Kaynakça

- Akça, İ. (2019). Osmanlı okçuluğuna dair yazma eser kültürü. A. Uçar (Ed.). *Nişangâh-ı İstanbul* içinde (s. 274-303). İstanbul: Gürsoy Grup Kültür Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2020). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-III* (5. bs.). İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Azbay, E. (2019). XVII. yüzyıldan bir okçuluk kitabı: hâzâ Kitâb-ı Kavsnâme ve okçuluk terimleri. *Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 30, 191-211. <https://doi.org/10.20427/turkiyat.514551>
- Azbay, E. (2020). *Kavsnâme Dervâzî'nin Okçuluk Kitabı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Çavuşoğlu, A. (2019). *Kühü'l-Ahbâr*. Ankara: TTK Yayınları.
- Doğru, R. S. (2021). *Kevserü'l-Hayât Geyveli Hüseyin Efendi'nin Okçuluk Rehberi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Egüz, E. (2011). Telhîs-i Resâilât-ı Rumât'ta geçen okçuluk terimleri ve adetleri üzerine. *III. Genç Bilim Adamları Sempozyumu*, 389-412. Erişim adresi: <https://www.academia.edu/26089831>
- Eren, H. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)* (Ş. H. Akalın, Haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, A. & Çetin, A. (2015). *İslambol Okçuları*. Ankara: Astana Yayınları.
- İnan, M. (1992). *Osmanlı İmparatorluğu'nda okçuluk sporu ve temel teknikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Johnson, F. (1852). *Dictionary Persian, Arabic, and English*. London: W. M. Watts.
- Karasu, S. (2020). *Çukadâr-ı şehriyârî kemânkeş Ahmed'in İrşâdü'r-Rumât adlı eseri transkripsiyon ve değerlendirme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat.
- Kesimli, K. R. (2017). *Kavsnâme: inceleme-metin-dizin*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Kırkılıç, H. A. (1999). *Lehçetü'l-Lügat*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kırkılıç, H. A. & Sancak, Y. (2017). *Ahterî-yi Kebir*. Ankara: TDK Yayınları.
- Koç, M. & Tanrıverdi, E. (2013). *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi I-VI*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Koç, M. & Tanrıverdi, E. (2014). *Vankulu Lügati*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Köksal, A. C. & Kaya, M. (2021). *Hak Dini Kur'an Dili I*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (G. Karaağaç, Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Ölçücü, H. Ç. (2014). *Tuhfetü'l-Hasîb (inceleme-metin-dizin)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Ölçücü, H. Ç. (2020). Tuhfetü'l-Hasîb'de geçen okçuluk terimleri üzerine. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 73-80. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/efad/issue/54835/731203>
- Özkan, F. H. (2011). Kühü'l-Ahbâr'da osmanlı okçuluğu. *Türk Kültürü*, 4, 223-238.
- Öztürk, M. & Örs, Derya (2009). *Burhân-ı Katı*. İstanbul: TDK Yayınları
- Redhouse, S. J. W. (1987). *A Turkish and English Lexicon* (2. bs.). Beirut.
- Steingass, F. (1963). *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (5. bs.). London: Routledge.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati I, III* (S. Tezcan, Haz.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. & Tekin, T. (1994). Tarama sözlüğü üzerine bazı açıklamalar II. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 159-169. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44535/552520>
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Uçar, İ. (2013). *Kavâidü'r-Remy inceleme-metin-gramatikal dizin*. Ankara: Mucize Yayınları.
- Uçar, İ. & Akyıldız, S. (2020). Mehmed Emin Vahîd Paşa'nın Minhâc-ı Rumât adlı eserinde geçen okçuluk terimleri üzerine. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 80, 117-138. <http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.43817>
- Uçar, İ. (2022). Osmanlı döneminde okçuluk alanında yapılan çalışmalar ve okçuluk terimleri. *Universal Journal of History and Culture*, 4 (2), 130-141. <https://doi.org/10.52613/ujhc.1166339>
- Yavuz, K. & Canatar, M. (2010). *Okçuluk kitabı Telhîs-i Resâilât-ı Rumât*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Yılmaz, O. (2019). *Ferheng-i Şu'ûri I-IV*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.

- Yılmaz, S. (2020). *Osmanlı Türkçesiyle yazılmış okçuluk ve atıcılık mecmuası (Hüsrev Paşa 816) metin ve gramer incelemesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, Y. (2018). *Âşirefendizâde Mehmed Hafîd Ed-Dürerü'l-Müntehabâti'l-Mensûre Fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yücel, Ü. (2015). *Türk Okçuluğu* (2. bs.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Yüksel, İ. A. (2017). *Bahtiyarzâde Okçuluk Risâlesi*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Zenker, J. T. (1862). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, I. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.
- Zenker, J. T. (1876). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, II. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann

İSVEÇLİ MİSYONERLER VE DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Rabigül HACIMUHAMMED*

Öz: 1893-1938 yılları arasında Doğu Türkistan'da misyonerlik faaliyetleri yürüten İsveçli misyonerlerin asıl amaçları olan Hristiyanlığı yayma çalışmalarının yanı sıra bölgede yaptıkları kültürel çalışmalar, ilgi çekici bir inceleme alanıdır. Bu çalışmalar sırasında derlenen veriler günümüz Türkoloji araştırmaları için birinci el kaynaklar ortaya koymuştur. Misyonerlerin çalışmalarını değerlendirirken dini yayma çabaları ve daha hızlı ve kapsamlı misyonerlik faaliyetleri yürütmek için kurdukları matbaa ile bölgenin kültürel gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Bu matbaada basılan çeşitli yayımlar Doğu Türkistan hakkında şu an en kolay ulaşılabilecek kaynaklardır. İsveç misyoner ekibinin asıl hedefleri dışında bölgenin kültürel gelişmesine sağladıkları katkıyı, misyonerlerin ekipçe ya da ekipte yer alan uzmanların bıraktığı notlar, derlediği kaynaklar, yayımladığı kitap, makaleler ve bunların üzerinde yapılan akademik çalışmaları takip ederek daha açık anlayabiliriz. Bu yazıda, İsveçli misyonerlerin Doğu Türkistan'da yaptıkları çalışmalar; onların yazdıklarından ve buradaki misyonerlik faaliyetlerinden hareketle incelenecektir.

Anahtar sözcükler: Doğu Türkistan, İsveçli misyonerler, misyonerler matbaası, Gunnar Jarring koleksiyonu
The Swedish Missionaries And Missionary Activities in East Turkestan

Abstract: The cultural studies of the Swedish missionaries who carried out missionary activities in East Turkestan between 1893-1938, along with their main purpose of spreading Christianity, constitute an interesting field of study. The data compiled during these studies have created first-hand sources for today's Turkology research. In evaluating the work of the missionaries, it can be seen that they contributed to the cultural development of the region through their efforts to spread religion and the printing press they established to carry out more rapid and comprehensive missionary activities. The various publications published in this Printing-office are the most easily accessible sources about East Turkestan. Apart from the main objectives of the Swedish missionary team, their contribution to the cultural development of the region will be understood more clearly by observing the work of the missionaries as a team or the work of the experts in the team. In this article, the studies of Swedish missionaries in East Turkestan will be analyzed based on their writings and missionary activities in this area.

Keywords: East Turkestan, Swedish missionaries, Printing-office of the Swedish mission, Jarring Collection

Giriş

İsveçli misyonerler ekibi, 19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın ortalarına kadar Doğu Türkistan'da misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür. Bu faaliyetler sırasında misyonerler ve İsveç Türkolojisinin önemli ismi Gunnar Jarring, Doğu Türkistan'a dair metin, fotoğraf, ses kaydı gibi pek çok veri toplamıştır. Bu malzeme bugün İsveç'te *İsveç Etnografya Müzesi, İsveç Devlet Arşivi ve Misyonerler Kilisesi Arşivi*, Lund Üniversitesine bağlı *Gunnar Jarring Koleksiyonunda* saklanmaktadır. Jarring Koleksiyonu dijital ortamda erişime açıktır (koleksiyon hakkında bk. Törnvall 2006). Bu çalışmada İsveçli misyonerlerin Doğu Türkistan'daki etkisi, Jarring Koleksiyonu ve bu koleksiyonla ilgili yayınlardan hareketle dile getirilmeye çalışılacaktır.

1893 yılında İsveç'te yapılan misyonerler toplantısında Doğu Türkistan'ın Kaşgar bölgesinde yeni bir misyonerlik merkezi kurma kararı alınır. Bu kararın hemen ardından bir ekip vaziyeti gözetlemek amacıyla Kaşgar'a gider (Jarring, 1991, s. 8). Uzun yıllar İran'da misyonerlik yapan L. E. Högber isimli misyonerle birlikte din değiştirdikten sonra Johannes Avataranian adını alan Türk asıllı Ahmet Şükür (Süleyman, 2006, s. 150) ve beraberlerindeki birkaç kişi uzun bir yolculuğun ardından Kaşgar'a gelerek misyonerlik çalışmaları için kısa bir ön araştırma yapar.

İsveçli coğrafyacı ve kâşif Sven Hedin'nin 1890 yılında Kaşgar, Tarım havzası ve Taklamakan çölündeki ziyaretinden sonra İsveçli misyonerler ekibi 1894 yılında Kaşgar'da ilk misyonerlik merkezini kurar. Hemen ardından Yarkent'te de bir merkez kurarak misyonerlik faaliyetlerine girişirler. Başlarda Kaşgar'daki Çin pazarında Hristiyanlığı yaymaya çalışırlar (Jarring, 1998, s. 319). Çok geçmeden Kaşgar ve Yarkent arasındaki Yenihisar'da bir merkez açarlar. Ama işler planladıkları

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı - Ankara/Türkiye, e-posta: rabigul108@gmail.com, ORCID: 0009-0005-9904-0647. Resmi kayıtlarda yazarın adı ve soyadı: Rebigülü Ajimaimaiti

Makalenin Geliş Tarihi: 01.05.2023 – Makalenin Kabul Tarihi: 04.05.2023

DOI: 10.59257/turkbilig.1314036

gibi gitmez. Çünkü Kaşgar gibi bin yıldır İslam merkezi olan, halkı dine ve geleneklerine aşırı bağlı bir yerde Hristiyanlığı yaymak zordur. Yerli halk da misyonerlere hiçbir zaman sıcak bakmamıştır.

İsveçli misyonerlerin Kaşgar'da yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi vermeden önce misyonerlerin neden bin yıldır İslamiyet'le iç içe yaşayan Asya'nın merkezi, coğrafi konum olarak yüksek dağlarla çevrili, ulaşımı zor Kaşgar'ı seçtiğini araştırmak gerekir. Türkolog ve diplomat Gunnar Jarring, 1979 yılında *Åter till Kashgar* başlığıyla yayımladığı, 1986 yılında *Return to Kashgar* adıyla İngilizceye, 1994 yılında da 重返喀什噶尔 *Chong fan ka shi ga er* adıyla Çinceye de çevrilen hatıralarında o dönemden kalan misyonerlerin yazdığı mektuplara dayanarak bunun nedenini şöyle açıklar (Jarring, 1994, s. 70).

İsveç Misyonerler Cemiyeti o yıllarda Kafkasya bölgesi ve Çin'in Hu Bei eyaletinde misyonerlik merkezi kurarlar fakat bu iki bölge arasında mesafenin çok uzun olması sebebiyle iletişimde sıkıntı olur ve bunu çözmek amacıyla iki nokta arasında yeni bir merkez kurmak için araştırma yaparlar. Üstelik o sırada Amerika ve İngiltere'nin misyoner ekipleri İran'da aktif faaliyet gösteriyordu ve İsveçli misyonerlerle rekabet halindeydi. Bu durumda İran'dan vazgeçip Orta Asya'da kendilerine yeni bir mekân olarak Kaşgar'ı seçerler (Jarring, 1994: 70).

O dönem misyonerlerin bıraktığı notlardan Kaşgar'ın merkez olarak seçilmesinin başka nedenleri olduğunu da anlıyoruz. Bunlardan biri bekleneceği üzere Asya'nın göbeği olan Kaşgar'da İncili yaymak, diğeri ise dünyanın farklı yerlerindeki Müslümanların gelişmesini takip etmektir (Hultvall, 1981, s. 28).

Misyonerler Matbaasındaki Yayınlar

O yıllarda sadece Kaşgar değil Tanrı Dağlarının güneyindeki bölgelerin durumu da hemen hemen aynı idi. Bölgenin siyasi ve ekonomik olarak geri kalmış olması, halkın kültürel ve günlük yaşamını her açıdan etkilemişti. Bölgede yaşanan siyasi baskılar ve ayaklanmalar yerel halkı maddi ve manevi açıdan çok yıpratmıştı. Bölgenin karışık durumu ve halkın Hristiyanlığı kendilerine yaymaya çalışan bu bir grup yabancı insana olan tepkisi, misyonerlerin işini daha da zorlaştırdı. Misyonerler işe okul açmakla başladı, önce yoksul ailelerin çocuklarını yanlarına çekerek onlara Hristiyan dinini öğretmeye çalıştılar fakat halk buna sessiz kalmayarak tepki gösterdi. Bu sefer misyonerler, faaliyetleri için yeni yollar aradı. Bölgedeki yoksulluk ve cehalet İsveçlilerin hedeflerine dolaylı yollardan ulaşmasına bazı imkânlar sunmaktaydı. O dönemler, bölgede modern tıp neredeyse hiç yoktu. Bulaşıcı, özellikle çocuklarda sık görülen hastalıklar yaygındı. Halkın yıllardır alışık olduğu geleneksel tıp, halk hekimliği bu hastalıkları tedavi edemiyordu. Bu durum, misyonerlerin işini kolaylaştırdı. Misyonerler öncelikle bölgede halkın en temel ihtiyacı olan hastaneleri kurarak yoksul insanları ücretsiz tedavi etmek suretiyle etkilerini genişletmeye çalıştı. Ardından yetimhaneler açtılar. Yetimhanelerde kimsesiz çocukları barındırıp onlara Hristiyanlık yanında okuma yazma, kız ve erkek çocuklara uygun meslekler öğretmeye çalıştılar (Hultvall, 1981, s. 18).

1800'li yılların sonu Kaşgar'da henüz matbaa yoktu. Kitaplar elle çoğaltılıyor ya da Taşkent, Semerkant, Buhara gibi yerlerden getiriliyordu. Misyonerler dini yaymak ve diğer eğitim işlerini yürütmek için kaynak kitaplara ihtiyaç duyuyordu. İhtiyaçları artınca kendilerine ait matbaa kurmak için harekete geçtiler. Matbaa makinelerini Avrupa'dan at ve deve kervanlarıyla Rusya üzerinden Kaşgar'a getirttiler. Misyonerlerin Kaşgar'da kurdukları matbaa 1912 yılında resmi olarak çalışmaya başladı (Jarring, 1991, s. 10). Başlangıçta misyonerler burada sadece dinî eserleri yayınlamayı hedeflemişti. Ancak sonraları ders kitapları, gazeteler, takvim ve hatta o dönemde kullanılan pasaport ve posta pullarını da bastılar. Bu yayınevi 1938 yılında misyonerlerin Kaşgar'dan zorla ayrılmasına kadar aktif hizmet vermiştir.

Misyonerler, kurdukları matbaada ilk başlarda Hristiyanlığı yaymak için temel dini bilgileri içeren kitapları, İncil'den hikâyeleri Uygurcaya çevirip bastılar. Matbaada basılan eserlerin birçoğu İsveççe, İngilizce ve Arapçadan çevrilmişti, bazılarını ise misyonerler kendileri hazırlamıştı.

Bu süreçte misyonerlerin matbaasında hazırlanıp basılan takvim ve mektup yazmayı öğretmeye dönük kılavuz, halkın çok beğendiği türler olmuştur. Önceden bahsettiğimiz gibi misyonerlerin Kaşgar'da bulunduğu yıllar Doğu Türkistan'ın karanlık ve zor yılları idi. O yıllardaki Kaşgar'ı Jarring *Return to Kashgar* adlı kitabında şu cümlelerle anlatılır (Jarring, 1986, s. 78).

(1929 yılında Kaşgar'a gittiğimde kendimi sanki günümüzden Orta Çağ'a, *Binbir Gece Masalları*'nın ortamına dönmüş gibi hissettim. Burada araba, motosiklet yoktu, hatta bisiklet bile yoktu. Çarşı mahallelerdeki karanlık, dar sokaklar elektrik ışığıyla aydınlatılmıyordu. Gazeteler ve basılı kitaplar yoktu, müstensihler dışarıda önlerine koydukları küçük masalarda oturup güzel Arapça hatla elyazmalarını çoğaltıyorlardı. Koyun veya keçi derisinden yapılan su torbasını sırtında taşıyan suçular ortalıkta dolaşıyordu. Boyacılar, ip eğirmek için kullandığı tomrukları kerpiç evlerin tepesine diziyordu. Çarşıda onlara ayrılmış bölümler mavibe, sarıya, kırmızıya, leylak rengine boyanmış; o canlı renkler hatta giydikleri giysilere de. Dar sokaklarda her milletten insan dolup taşıyordu: Türkler, Tacikler, Dunganlar, Çinliler. Zenginler ve aristokratlar; eyeri güzel işlenmiş, örtüleri olan görkemli atlara binerek kalabalığın arasından geçiyordu. Durumu pek iyi olmayanlar katırlara biniyor, çoğunluğu oluşturan yoksul insanlar ise yaya yürüyordu).

Matbaada basılan eserler içinde az da olsa dünya edebiyatından seçilmiş dinî içerikli çeviri bulunmuştur. Bu çeviriler de halk tarafından çok beğenilmiştir. Üstelik bu yayınlar; 1930-1931 yıllarında, Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Çin yönetimine karşı ayaklanmaların tekrar başladığı ve bunun tesirinin Tanrı dağlarının güneyine kadar yayıldığı, siyasi ortamın karmaşık dönemleri idi. Aslında misyonerlerin böyle bir durumda riski göze alarak bu işi yapması, yerel halkın çevredeki Arap ve Fars edebiyatından sonra kendilerine coğrafi olarak uzak olan Avrupa edebiyatı ile tanışmasına da vesile olmuştur, diyebiliriz.

Misyonerlerin bu dönemde Kaşgar'daki kültür hayatı için yaptığı en önemli işlerden biri gazete ve dergi çıkarmaktı. Bu, o dönem Doğu Türkistan için en önemli yeniliklerden biri sayılır. 1933-1937 yılları arasında basılan *Yeni Hayat* dergisinde o yıllardaki durum ve ayaklanmalar hakkında haberler yayımlanmıştır (Jarring, 1998, s. 333). Bu gazeteler bugün İsveç Lund Üniversitesi Gunnar Jarring koleksiyonunda *Kashghar newspapers* başlığı altında kayıtlıdır ve dijital ortamda erişime açıktır¹. Bu gazetelerde sadece yurt içindeki haberler değil, yabancı haberler de yer almıştır.

Misyonerler matbaasının yaptığı en önemli, ilgi çekici işlerden bir başkası da Uygurca fen bilgisi kitapları, tarih kitapları gibi ders kitapları yanında Uygurca-İngilizce sözlük basımıdır. Bunun içinde en önemli olanlardan okuma yazmayı yeni öğrenenler için hazırlanmış *alfabe kitabı*, farklı kişiler tarafından hazırlanmış gramer kitapları, yazım kurallarını bir araya getiren *Kitab-ı ilm-i İmla* bulunur. Bu kitaplar, şu an İsveç Stockholm Misyonerler Arşivi ve Lund Üniversitesi Gunnar Jarring koleksiyonunda bulunmaktadır.

Misyonerler ekibindeki misyonerlerin hepsi bir nevi din adamları ancak başka uzmanlık alanları var. Her biri farklı alanlarda uzmanlaşmış kişiler idi. Ekiptekiler Kaşgar'da misyonerlik vazifelerini yerine getirmekle birlikte matbaa işlerini yürütmek, açılan okullara ders kitabı hazırlamak gibi işleri de yapıyorlardı. Elbette Uygurca ile ilgili çalışmalarını yerli yardımcılarıyla birlikte yürütüyorlardı. Örnek olarak Gustaf Raquette hem tıp doktoru hem misyoner hem de Gunnar Jarring'ın Lund Üniversitesi'ndeki hocası idi. Kaşgar'a gelmeden önce uzun yıllar İstanbul'da yaşamış biri olarak Türk dillerine hâkimdi. Kaşgar'a geldikten sonra misyonerlere Uygurca öğretmekle birlikte misyonerlerin kurduğu hastanelerde doktorluk yaptı. Aynı zamanda kendisinin de çok ilgilendiği Uygur dili, edebiyatı, kültürü ve etnografyası üzerinde çok sayıda makale ve kitap yazdı, dil malzemeleri derledi (Ötkür, 2021, s. 363). Onun hazırladığı Uygurca gramer (1914) Uygurca-İngilizce Sözlük (1927), Kaşgar ve Yarkent bölgesindeki Uygur dili şiveleri hakkında yazdığı kitap (1909) ve makaleler (daha fazla bilgi için bk. Dwyer, 2016, s. 36; Berbercan, 2017) Türkoloji sahası için çok önemli kaynaklardır. Raquette ile aynı zamanda Magnus Backlund da Uygur dili ve edebiyatı üzerine çalışmalar yapıyor, sözlük hazırlıyordu. Ancak tifodan ölünce Uygur dili üzerindeki çalışmaları Gustaf Raquette'nin daha sonra hazırladığı sözlük ve diğer çalışmaları için önemli veriler sağlamakla kaldı (Ötkür, 2021, s. 498)

Gustaf Albert, John Törnqvist, L.E. Höberg, David Gustafsson, Oscar Hermansson, Sigfrid Moen gibi birçok isim Uygur dilini çok iyi bildiği için orada sadece dini yaymakla kalmayıp Uygur dili ve Uygur kültürünü araştırmış, alanla ilgili önemli malzemeler toplamıştır. Gustaf Albert, 1929 yılında Kaşgar'daki misyoner matbaasında Abdulkadir Ahun isimli Uygur yardımcısı ile birlikte *Kitab-ı ilm-i İmla* adlı bir imla kitabı yayınlamıştır (Kaşgarlı, 2021, s. 18). Bu kitap hazırlanana kadar, okuma-yazmayı bilenler tarafından istinsah edilen kitapların imlası birbirinden farklı idi. Daha sonra misyonerlerin matbaasında basılan kitaplar Gustaf Albert'ın hazırladığı bu imla kılavuzuna uyarlanmış, bir başka ifade ile kitap misyonerlerin matbaası için bu yazım kuralları kitabı olmuştur. Bu kitap, çağdaş Uygurcanın ilk imla kitabı sayılır (Abdulla vd, 2010, s. 453). Oskar Hermansson, Gustaf Ahlbert'le birlikte İncil'i Uygurcaya çevirmiş, tek başına Uygurca'nın Grameri kitabı *Grammatica* (1935) ve *Orta asiyaniş tarihi* (1936) adlı kitapları hazırlamıştır. Bu kitapların o dönem kullanılan Uygur dili ve Uygur alfabesiyle hazırlanmış olması da ayrıca önemlidir.

Doğu Türkistan'ın durumundaki dalgalanmalar onların işlerini derinden etkiler. 1931 yılında Kumul eyaletindeki ayaklanmanın ardından 1933 yılında kurulan Birinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti Kaşgar'ı başkent ilan eder ve bölgenin kontrolü tamamen yeni hükümetin eline geçer. Misyonerlerin o zaman yazdığı not ve günlüklere göre bu değişim işlerini zorlaştırır (Jarring, 1998, s. 331). Daha önceden İslam dini içerikli eserlerin basılmasına karşı tepki gösteren misyonerler, yeni kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti hükümetin baskısı altında bazı İslami kitapları, hükümetin emir, duyurularını da basmak zorunda kalır. (Jarring, 1998, s. 332). Uzun yıllar devam eden yayın, matbaa işlerini misyonerler tek başına yapmazlar, yerli halktan belli sayıda işçi almış, onlara işi öğretmişlerdir.

Misyonerlik Faaliyetlerinin Tesiri

Misyonerlerden John Törnqvist'in Doğu Türkistan'da çektiği fotoğraf ve videolar dönemin günlük yaşamını, sosyokültürel yapısını yansıtan çok önemli kaynaklar sayılır. Onun Kaşgar ve Yarkent'te kaydettiği bir buçuk saatlik sessiz video bugün Lund Üniversitesi ve İsveç arşiv bürosunda kayıtlıdır (Ötkür 2021, s. 438). Kaşgar'da en uzun yaşayan misyonerlerden biri olan L.E. Höberg, misyonerlik merkezinin başında bulunmuştur (Jarring 1998, s. 132). Höberg'in 1917 yazdığı *The way of life in Turkish, Kashgar* adlı bu kitaptaki bazı makaleleri İsveç'te yaşayan Uygur araştırmacı Zulhayat Ötkür 2021 yayınlanan *Seyyahlar İzidin* adlı kitabında İsveççeden Uygurcaya çevirmiştir. Bahsettiğimiz makalelerden Doğu Türkistan'da kültürel değişimle ilgili bir makalesinde Doğu Türkistan'ın genel kültürü özellikle doğal kaynakları ve bu kaynakların dağılımı hakkında kendi gözlemleri ve bildiklerinden yola çıkarak verdiği bilgiler de oldukça dikkat çekicidir (Ötkür, 2021, s. 458). Sigfrid Persson-Moen ise Uygur folkloru sahası için çok değerli malzemeleri toplayan diğer bir isimdir. Onun Doğu Türkistan'da derlediği çeşitli folklor kaynaklarını Gunnar Jarring İngilizceye çevirerek yayınlamıştır (Jarring 1985, s. 5). Kaşgar ve Yarkent ağzına göre kaydedilmiş olan koşmaların açıklaması verilmiştir. Ayrıca Doğu Türkistan'da çektiği fotoğraflar İsveç arşiv bürosu için çok önemli kaynak sağlamıştır (Ötkür, 2021, s. 490).

1938 yılında Çin Milliyetçi Partisinin Doğu Türkistan'da görevlendirdiği yöneticisi Sheng Shi Cai, Sovyetlerle iş birliği yaparak Misyonerlerin kilise ve okullarını zorla yıktı veya kapattı. Misyonerlerin bölgedeki bütün faaliyetlerine son vererek

¹ Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu: <https://www.ub.lu.se/en/en/find/digital-collections/jarring-collection>

Türkistan'dan ayrılmalarını emretti. Misyonerler, Kaşgar'dan ayrılıp Türkistan'da vaziyetin düzelmesi ümidiyle Kaşmir'de birkaç yıl bekleseler de durum istedikleri gibi olmayınca İsveç'e dönmek zorunda kaldılar (Jarring, 1991, s. 25).

Misyonerlerin Doğu Türkistan'da yürüttüğü dini faaliyetlerin yarattığı etki ve zararı da göz ardı etmemek gerekir. Misyonerlerin o dönem yaptığı dinî faaliyetler, çağdaş terimlerle, insan hakları ve dinî özgürlük açısından kabul edilmemiştir. Aksine Doğu Türkistan'da Hristiyanlığı yayma çabası kültürel saldırı olarak değerlendirilmiştir (Süleyman 2006: 48). Misyonerlerden etkilenip Hristiyanlığı kabul eden kişilerin yaşadığı zorluklar ve çektiği acılar az değildir. Çocuk yaşlarda misyonerlerin yanında yetişen Uygurlar toplum tarafından dışlanmış, hatta zaman zaman tehdit altında yaşamış, ölüm tehlikesine maruz kalmıştır. Günümüzde de hassas bir konu olan inanç meselesi o dönemlerde daha da sıkıntılı bir sorundur. Hele bütün toplumun inancına karşı din değiştirmek çevre tarafından kabul edilemez bir olaydır. Misyonerler bu durumun farkında olduklarından Hristiyanlığı kabul edenlerin listesini çok gizli tutmuşlar hatta 1938 yılında Kaşgar'dan ayrılırken ilgili arşivleri yakmak zorunda kalmışlardır (Jarring, 1991, s. 25).

Fakat diğer açıdan baktığımızda misyonerler matbaası ve çalışmalarının Uygur kültürüne sağladığı katkılar da göz ardı edilemez. Misyonerler matbaası 25 yıl içinde çok sayıda Türkistanlı genç yazar ve matbaa çalışanı yetiştirmiştir. Misyonerlerin faaliyetleri gelişmekte olan ülkenin eğitim ve diğer alanlarına yapılan insani yardım sayılır (Jarring 1991, s. 1). Hazırladıkları Orta Asya'nın tarihi gibi kitaplar, dini yayma amacı gütmeyen insanları eğitmek için atılan büyük bir adım sayılır.

Sonuç

Şu an Uygurlarla ilgili dünyada bulunun üç büyük koleksiyonun biri İsveç'te bulunan Jarring koleksiyonudur. Misyonerler bu koleksiyona çok değerli kaynaklarla destek olmuştur. Uygur yakın zaman tarihi, Uygur dili ve kültürüne ait bu kaynaklar 20. yüzyıl Uygur kültür tarihinin koruma altına alınmış önemli bir parçasıdır.

9. yüzyılda başlayan Avrupalı kâşif, arkeolog, araştırmacıların Doğu Türkistan'daki saha çalışmaları 20. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu zaman dilimi içinde Rus ve Alman Türkologlar Tanrı dağlarının kuzeyindeki bölgelerde Uygur halk edebiyatı üzerinde çok sayıda derleme yapmıştır. Aynı zamanda İsveçli misyonerlerin Tanrı dağlarının güney bölgesinde derlediği bu folklor eserleri sadece edebiyat sahasında değil dil araştırmaları açısından da çok önemlidir. Misyonerler Gunnar Jarring'ın Doğu Türkistan'dan derlediği eserleri Rus ve Alman Türkologların kuzeyden derlediği eserlerle karşılaştırdığımızda Uygurca'nın o dönem içinde ağızları arasındaki farklılıkları görebiliriz. Bugün Lund Üniversitesi Jarring koleksiyonunda (prov.35) numarayla kayıtlı *Hurilika Hemrah* hikayesi ile Jarring'ın 1946 yılında *Materials to the knowledge of Eastern Turki* serisinde yer alan Hotanlı kervancıardan derlediği *Hemrah* hikâyesinin dil özelliğindeki farklar bunun bir örneğidir.

Bugün Uygurların dili, kültürü ve tarihî mirasları topluca yok edilme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Günümüzde kültürel ve dinî miraslarını koruyup geliştirmeleri, ana dili eğitimi yasaklanmış durumdadır. Çok uzak değil 1980'li yıllardan bugüne kadar Uygur kültürel hayatının çok önemli parçası olan Uygurca dil, edebiyat, tarih kitaplarının basılması ve birçok eski yayınlara ulaşılması imkânsızdır. Bu durumda tarihte din yayma amacıyla Doğu Türkistan'da yürüttüğü faaliyetleri kültürel saldırı olarak nitelendirdiğimiz misyonerlerin İsveç'e götürdüğü kaynaklar, onların yazıp bıraktığı günlükler, fotoğraflar günümüzde Uygurlar hakkında ulaşılır durumdaki birinci el kaynaklar sayılır. Bu kaynaklardan yararlanılarak Uygurların yakın zaman tarihi, kültürel, siyasi ve sosyal hayatı araştırılmayı beklemektedir.

Kaynakça

- Abdullah, A., Ebeydullah, Y., Rahman, A., (2010). *Hazirqi zaman Uyghur tili*, Ürümçi: Xinjiang Helq Neşiriyati.
- Berbercan, M. T. (2017). İsveç Türkolojisinden İki Bilgin: Gustaf Raquette ve Gunnar Jarring: *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 10, 42-54.
- Dwyer, A. M. (2016). Manuscript Technologies, Writing, and Reading in Early 20th-Century, In I. Bellér-Hann, B. N. Schlyter, J. Sugawara (Eds.). *Kashgar Revisited Uyghur Studies in Memory of Ambassador Gunnar Jarring Kashgar*, Leiden-Boston: Brill. S. 34-57
- Hermansson, O. (ed). (1936), *Orta Asiyaning Tarikhi [History of Central Asia]*, Kashgar: Swedish Mission Press.
- Hermansson, O., Ahlbert, G. (ed.) (1935), *Uyghuristan Täqwimi 1355–1356: Uyghur khaqani, färängi, oruslarning ay-kün-yilining hesabi*, Kashgar: Swedish Mission Press.
- Hultvall, J. (1981). *Mission and revolution in Central Asia* (B. Åhman, Çev.). Stockholm: Studia Missionalia Upsaliensia XXXV.
- Jarring, G. (1946), *Materials to the knowledge of Eastern Turki: tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Eastern Turkestan with translation and notes. I. Texts from Khotan and Yarkand*, Lund: Gleerup.
- Jarring, G. (1948), *Materials to the knowledge of Eastern Turki: tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Eastern Turkestan with trhrtranslationanslation and notes. II. Texts from Kashghar, Tashmaliq and Kucha*, Lund: Gleerup.

- Jarring, G. (1951a). *Materials to the knowledge of Eastern Turki: tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Eastern Turkestan with translation and notes. III. Folk-Lore from Guma*, Lund: Gleerup.
- Jarring, G. (1951b). *Materials to the knowledge of Eastern Turki: tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Eastern Turkestan with translation and notes. IV. Ethnological texts from Guma*, Lund: Gleerup.
- Jarring, G. (1979a). *Åter till Kashgar*. Stockholm: Bonniers.
- Jarring, G. (1979b). *Matters of Ethnological Interest in Swedish Missionary Reports from Southern Sinkiang*, Lund: Gleerup.
- Jarring, G. (1986). *Return to Kashgar: Central Asian memoirs in the present* (E. Claeson, Çev.). Durham: Duke.
- Jarring, G. (1991a). *Culture Clash in Central Asia: Islamic Views on Chinese Theatre: Eastern Turki texts, 1990/1991:3*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Jarring, G. (1991b). *Prints from Kashghar: The Printing-office of the Swedish Mission in Eastern Turkestan: History and Production with an Attempt at a Bibliography*. İstanbul: Swedish Research Institute in İstanbul.
- Jarring, G. (1994). *重返喀什噶尔 Chong Fan Ka Shi Ga Er* (Sui yan hu, Guo ying jie, Çev.). Ürümçi: Xinjiang Helq Neşriyati
- Jarring, G. (1998). *Qeşqerge Kayta Seper* (A. Seidin, Çev.). Ürümçi: Xinjiang Helq Neşriyati.
- Kaşgarlı, R. (2021). Bir Dil Üç Alfabe: 20. Yüzyılın Başından Günümüze Uygur Türklerinin Kullandığı Alfabeler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 51, s. 11-34.
- Ötkür, Z. (2021). *Seyyahlar İzidin*, Ankara: Uygur Araştırma Enstitüsü.
- Papas, A. (2016). Muslim Reformism in Xinjiang Reading the Newspaper Yengī Hayāt (1934–1937). In I. Bellér-Hann, B. N. Schlyter, J. Sugawara (Eds.). *Kashgar Revisited Uyghur Studies in Memory of Ambassador Gunnar Jarring Kashgar*. (s.161-183). Leiden – Boston: Brill.
- Raquette, G. (1909). A Contribution to the Existing Knowledge of the Eastern-Turkestan Dialect as it is spoken and written at the present time in the districts of Yarkand and Kashgar. *Société Finno-Ougrienne, Suomalais-ugrilaisen seuran aikkauskirja*, 26(5). 53.
- Raquette, G. (1914). *Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary*, III Vollume. Lund: Lund Universitets Arsskrift.
- Raquette, G. (1927). *English-Turki Dictionary Based on the Dialects of Kaschgar and Yarkand*, Lund: Lund Universitets Arsskrift.
- Süleyman, E. (2006). *Özlük ve Kimlik*. Ürümçi: Xinjiang Oniversititi Neşriyati.
- Süleyman, E. (2013). A Study on “Kashgar Prints”: “Eastern Turki” Printed Materials Published by the Swedish Mission Press in Kashgar (1892-1938), *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1(1). 75-108.
- Törnvall, G. (2006). *From Khotan and Kashghar: Gunnar Jarring and the Jarring Collection*. <http://www6.uu.se/extern/dokument/pdf/jarring/Kashgar/FromKhotanKashghar.pdf>. Erişim: 01.03.2023. adresi:

KUTADGU BİLİG'DE İKİNCİL EDATLAR

Meltem CAN*

Öz: Dil, insanlık tarihinin en eski olgularından biridir. Dilin ne olduğu ve nasıl çalıştığı insanlık tarihi boyunca merak konusu olmuş, buna yönelik çalışmalar gerek dolaylı gerek doğrudan günümüze kadar devam etmiştir. Bu çalışmalar süreç boyunca aynı zamanda birtakım problemlerle karşılaşmıştır. Problemlerin kimi çözüme ulaşımsken, kimi hâlâ çözüm beklemektedir. Bu bağlamda Türk diliyle ilgili çalışmalara bakıldığında, çalışmaların problemlerinden birinin edat gibi kullanıldığı hâlde aslında edat olmayan, hangi sözcük kategorisi adı altında değerlendirilmesi gerektiğiyle ilgili çokça soru işareti barındıran, üzerinde oldukça sık tartışılan, farklı ifadelerle açıklamaya çalışılan, ancak şimdiye kadar kabul edilebilir bir kavram alanı ve terimle karşılanamayan ikincil edat kategorisidir. Bu çalışma üç bölümden oluşmuştur. İlk bölümde dilbilim tarihi çalışmalarının genel problemleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde edat ve ikincil edat kategorileri dilbilgiselleşme çerçevesinde değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise ikincil edat kullanımları Türk dili tarihinin en önemli eserlerinden olan Kutadgu Bilig'de incelenmiş, buna göre adın, basa, naru, oza, okşag, ön, teg, utru birimlerinin ikincil edat kullanımları belirlenmiştir.

Anahtar sözcükler: edat, ikincil edat, Kutadgu Bilig'de ikincil edatlar.

Secondary Postpositions in Kutadgu Bilig

Abstract: Language is one of the oldest phenomena in human history. What language is and how it works has been a subject of curiosity throughout human history, and studies on this subject have continued both indirectly and directly until today. These studies have also encountered a number of problems throughout the process. While some of the problems have been solved, others still await solutions. In this context when we look at the studies on the Turkish language one of the problems of studies is the secondary postposition category, which is used like a postposition but is not actually a postposition, it has many question marks about which lexical category it should be evaluated under has been discussed quite frequently has been tried to be explained with different expressions, but that has not been met with an acceptable concept area and term so far. This study consists of three parts. In the first part, the general problems of linguistic historical studies are emphasized. In the second part, the categories of postpositions and secondary postpositions are evaluated within the framework of grammaticalization. In the third part, the use of secondary prepositions is examined in Kutadgu Bilig, which is one of the most important works in the history of the Turkish language, according to this the secondary postpositions uses of adın, basa, naru, oza, okşag, ön, teg, utru units were determined.

Keywords: postposition, secondary postposition, secondary postposition in Kutadgu Bilig.

Giriş

Dilin nasıl bir olgu olduğuyula ilgili bir soru sorulduğunda konuyla ilgili uzman olsun olmasın hemen hemen herkes bir fikir beyan edebilir. Uzmanlar arasında genel geçer bir tanım olmamakla birlikte uzmanların her bir incelemesi dilin bir başka yönünü ortaya çıkarır. Uzman olmayan çoğu kişi için ise konu çok basit, sıradan olduğundan konuyla ilgili herhangi bir tanımın ya da açıklamanın yapılmasına çoğu zaman ihtiyaç bile duyulmaz. Dilin ne olduğu basit bir cümleyle anlatılamasa da en öne çıkan özelliğini belirlemek mümkündür. Bu bağlamda dilin en temel özelliği insan türünü diğer canlı türlerinden ayırmasıdır. İnsanların iş birliği, yardımlaşma, bir araya gelme gibi toplumsallaşma durumlarını sağlar. Dil bu özellikleriyle birlikte beyin ve beynin bölümlerinden olan zihnin çalışma prensibini açıklayan çok önemli araçlardan biridir¹.

Dil incelemelerinin bağımsız bir bilim dalını ortaya çıkaracak biçimde ve dilbilim adında oluşması 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı itibarıyla. Gerek bu yüzyılda gerek bu yüzyıldan önce gerekse de günümüzde diğer bilim dallarının nesnesiyle ilgili çalışmalarda olduğu gibi dilbilim çalışmalarının nesnesini oluşturan dille ilgili çalışmalarda da birtakım problemlerle karşılaşılır. Dille ilgili çalışmaların tarihine bakıldığında ilk problem dilbilimin henüz bir bilim dalı olarak ortaya çıkmadığı, ancak dolaylı da olsa dil çalışmalarının görüldüğü milattan önceki yılları kapsayan Yunan medeniyetinde görülür. Bu ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Tekirdağ/Türkiye, e-posta: mcan@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7431-1149.

¹ Pinker dilin zihinde nasıl işlendiğini anlamada hesaplamalı zihin kuramının önemli bir kuram olduğunu dile getirir (bk. Pinker 2013, 2018, 2020).

sonraki dönemlerde dilin işleyişinden ziyade dilin köken olarak doğal mı yoksa uzlaşımçı mı olduğu konusundaki mantık ya da felsefe temelli sorular ele alınmıştır. Genel olarak 18. yüzyıla kadar bu durum devam etmiş, dil bir gözlem, inceleme konusu değil, düşünceyle ilgili bir konu olmuştur.

19. yüzyılda Sanskritçenin bulunmasıyla bu durum artık değişmeye başlar. Bu dilin keşfedilmesiyle birlikte Hint-Avrupa dillerinin akraba olduğu belirlenir. Böylelikle dil çalışmalarında karşılaştırmalı çalışmaların başladığı döneme girilir. Bu dönemin sorunu ise çalışmalarda yalnızca akrabalık ilişkilerinin incelenmesidir. Çalışmaların amacı dil yapılarının değişimini gözlemlemektir. Odak noktası genel itibarıyla dillerin tarihi veya dillerin tarihindeki bir evredir. Ancak Amerika yerli dillerinin keşfedilmesiyle birlikte bu tarihi bilinmeyen dillerin nasıl incelenmesi gerektiği hakkında sorunlar ortaya çıkar. Çünkü tarihsel-karşılaştırmalı yöntem bu dillerin incelenmesinde cevap vermez. Böylelikle araştırmacılar dilin öz niteliği ne, dil gerçekliği yalnızca değişimlerden mi oluşur, böylese değişirken nasıl aynı kalabilir, dil nasıl işler, seslerle anlam arasında bir bağıntı var mı gibi yeni sorular sormaya başlar².

20. yüzyılda dil çalışmalarının ayrı bir bilim dalı olmasını sağlayan İsviçreli ünlü dilbilimci Ferdinand de Saussure'le birlikte yeni bir dil yaklaşımı ve kavramı belirginleşir. Buna göre amaç dili kendi gerçekliğinde, eş zamanlı, kendi zamanında incelemek; kendi yapısal, biçimsel öğelerine göre açıklamaktır. Dil çalışmaları bu şekilde betimsellik kazanır. Sadece yazılı diller değil, sözlü dil de inceleme alanına girer. Böylelikle dilin bir dizge olduğu prensibi benimsenir. Bu prensibe göre dil en küçük birimden en büyük birime kadar parçalardan oluşur. Bu parçalar sınırlıdır ancak sınırsız birleşim olasılıkları barındırır. Bu birleşim olasılıkları ise dizgede yapıyı oluşturur ve aşamalı gerçekleşir. Dilde yapı, birimlerin birbirine bağlanmasını sağlayan bağlanma şekilleridir³.

Saussure'den önceki dil çalışmalarının öne çıkan problemlerinden bir diğeri dil birimlerini yapıdan ayrı yani kullanımlarını tek başına ve özellikle de tarihsel dönemlerdeki görünüşüne göre incelemektir. Saussure bunu reddeder. O dile ait olan birim ya da birimleri sanki dilden ayrı bir şeymiş gibi değerlendirilmesine karşı çıkar. Asıl, birim kullanıldığı diğer birimlerle birlikte incelenmeli buna göre de kendi niteliği ve diğer birimlerle olan ilişkisi değerlendirilmelidir. Bu da zaten dilin yapısını incelemek demektir. Dil yapısı dil dizgesini oluşturur. Her bir parça, birim diğer bir birimle aşamalı olarak ilişki hâlinindedir. Bu ilişkilerin özellikleri, derecesi dilin yapı özelliklerini ortaya koyar.

Saussure sonrası dilbilim çalışmaları bir yandan önceki dönem problemlerine çözüm üretmeye çalışırken aynı zamanda kendi problemlerini de yaratır. Günümüz itibarıyla Türk dili özelinde bir dilbilim problemi olan edat kavramına geçmeden önce bugün dilbilim çalışma alanlarının neler olduğunu ana hatlarıyla belirtmekte fayda vardır. Bunlardan ilki dilin çalışma mekanizmasının ne olduğuyla ilgilidir. Dilin çalışma mekanizması kendi içinde dilbilgisi, fonoloji, semantik ve pragmatik olmak üzere dört alt dala ayrılır. Dilbilimin çalışma alanlarından ikincisi dilin nasıl işlediğiyle ilgilidir. Dil kullanımını inceleyen psikodilbilim bu alanın alt dalını oluşturur. Üçüncüsü çocukların dili nasıl edindiği, dil ediniminin nasıl gerçekleştiği sorularını temel alır. Dördüncüsü ise dilin beyinde nasıl hesaplandığı üzerinde durarak çalışmalarını oluşturur⁴. Sözü geçen alanların hepsi kendi içinde birtakım problemler barındırır. Bu çalışmanın odak noktasını dilbilgisi kapsam alanına giren edatlar oluşturduğundan önce dilin çalışma mekanizmasıyla ilgili genel problemlere Türk dili çerçevesinde birkaç durumla değinilecek, daha sonra edat kavramının problemlerine geçilecektir.

1. Edat ve İkincil Edat

Dil çalışmaları nasıl ki başlangıcından itibaren beraberinde problemleri getirmişse benzer durum Türk dili çalışmaları için de geçerli olmuştur. Bu problemlerin hepsini nedenleriyle birlikte ele almak eldeki çalışmanın kapsamını aşacağından burada mevcut problemlerin sadece birkaçından kısaca söz edilecektir.

Sözcük türlerinin sınıflandırılması çözüm bekleyen problemler arasındadır. Türk dilbilgisi çalışmaları Arap ve Batı olmak üzere iki farklı dilbilgisi geleneği çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu yaklaşımlar hem kendi içinde hem de karşılıklı sorunlar barındırır. Buna göre türler için kullanılan terimler, türlerin kavram alanları, görevli mi yoksa anlamlı birimler olarak mı değerlendirilecekleri mevcut problemler arasındadır⁵.

Sözcük gruplarının değerlendirilmesi bir diğer konudur. Sözcük türlerinin değerlendirilme şekli, sonrasında bu türlerin oluşturduğu grupların değerlendirilme problemini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin zarf olarak değerlendirilen bir sözcük, başka bir sözcükle birlikte edat grubu oluşturabilir, ancak cümle içerisinde zarf işlevini de devam ettirebilir. Böyle bir konumda grubun zarf ve edat grubu arasından hangisine göre değerlendirilmesi gerektiği sorunuyla karşılaşılır. Bu durum aynı zamanda tamlama türlerinin belirlenmesi sorununu da ortaya çıkarır. Buna göre tamlama grubunun sözcüğün türüne göre isim ya da sıfat tamlamasından hangisini oluşturduğuna dair farklı görüşler belirtilir⁶.

² Özellikle Saussure ve sonrası dil sorunlarını değerlendiren Benveniste araştırmacıların ilk zamanlarda bu soruları sormadığından söz eder (bk. Benveniste, 1995, s. 25-26).

³ Benveniste, Saussure'le ortaya çıkan yapı kavramının dilbilimciler arasında tam olarak anlaşılmadığını ve bu durumun da beraberinde farklı sorunları getirdiğini belirtir (bk. Benveniste, 1995).

⁴ Pinker "Linguistics as a Window to Understanding the Brain" adlı konuşmasında beyni anlamada dilin nasıl önemli bir araç olduğunu ifade etmesinin yanı sıra dil ve dilbilim ile ilgili çalışmaları da ayrıntılı bir şekilde irdeler.

⁵ Terim ve kavram tartışmaları başlangıcından beri Türk dili çalışmalarının temel problemleri arasındadır (bk. Karahan, 2014; Erdal, 2023).

⁶ Gökdayı konuyu 'öbekler' terimi adı altında ayrıntılı bir biçimde değerlendirir (bk. Gökdayı, 2010).

Cümle çeşitlerinin sınıflandırılması yine bir başka meseledir. Cümle çeşitleri içerisinde özellikle bağlı veya bağımlı cümlelerin sınıflandırılmasında problemler görülür. Bu çerçevede fiilimsi ekleriyle oluşan bağımlı cümlelerin fiilinin ana cümle yüklemi durumundaki fiilden ayrı bir yüklem olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği temel problemlerden biridir⁷.

Türk dili çalışmalarında gerek terim gerek kavram alanı gerekse de dilbilgisi bakımından tartışmalı olan bir başka konu edatlardır. İsim ya da fiillerin bu isim veya fiil özelliklerini dilbilgiselleşmeleri sebebiyle aşama aşama kaybetmeleri sonucunda kendinden önceki isim veya isim soylu sözcüğe anlamsal olarak her zaman, biçimsel olarak ise çoğu zaman bağımlı olmasıyla oluşan, bağlandığı sözcükle birlikte diğer birimlerle sözdizimsel ve anlamsal ilişkiler kuran birimlere *edat* denir. Edatların özelliklerine geçmeden önce, oluşumlarını açıklayan dilbilgiselleşmeyi ana hatlarıyla açıklamak gerekir.

Dilbilgiselleşme, bağımsız, sözcüksel bir dil birimin zaman içerisinde çeşitli kullanım özelliklerine göre bağımsızlığını kaybederek bağımlı duruma geldiği, dilbilgiselleştiği ve bağımlı, dilbilgisel bir birimin daha çok dilbilgiselleştiği süreci anlatmaktadır. Dilbilgiselleşme dil içindeki yapının dil sisteminde zorunluluğun artmasına işaret eder, iletilmek istenen mesaja değil, bu nedenle dilbilgiselleşmeyi anlamsal ölçütlere göre değerlendirmek hataya düşürür. Dilbilgiselleşmeyi en kapsamlı şekilde açıklamaya çalışan tanım herhangi bir birimin dilbilgisinin bir parçası olması biçiminde tanımlar. Ancak bu doğru değildir, çünkü dilbilgiselleşme dışında da dil değişim süreçleri gerçekleşir. Örneğime bunlardandır. Örneğime dilbilgiselleşmeden farklıdır çünkü örneğimde birimin özerklik derecesinin düşme zorunluluğu yoktur. Dilbilgiselleşme içinde oluşabilir de oluşmayabilirler de. Bu nedenle dilbilgiselleşme diğer dilbilgisel değişikliklere indirgenmemelidir (Lehmann 2015: 190-191).

Dilbilgiselleşme dile ait yapıların hangi yollardan geçerek ne tür etkileşimler ve değişimler sonucu nasıl ortaya çıktığını betimlemeye çalışır. Bağımsız ve bağımlı birimlerin birbirleriyle olan ilişkiler açısından oluşmaktadır. Süreç ilk olarak söylem yapıda başlar, buradan sözdizimine doğru devam eder, en sonda ise sıfır birimle sonuçlanır; söylem > sözdizim > biçimbirim > biçimsesbirim > sıfır (Givón, 1979, s. 79). Ölçeğin sıfırla sonlanması yapının tamamen kullanımdan kalktığı anlamına gelmez. Yapıyı belirten birim sıfırlanır, ancak yerine yeni bir birim gelir. Bu kendini devam ettiren ve aynı zamanda da yenileyen bir değişim döngüsüdür.

Süreç boyunca birim, anlamsal karmaşıklığını, işlevsel önemini kaybeder. Aynı kategoriye veya diziye ait olan dil birim üyelerinin sayısı azalır. Örnek olarak edatlar öncesinde fiil ya da isim, sıfat, zarf kategorilerindeyken dilbilgiselleşme sonucu sadece edat kategorisine ait olur. Sözcüksel özelliklerini kaybeder, sözdizimsel özellik, önem kazanır. Sözdizimsel çeşitliliği azalır, artık farklı görevlerde kullanılmaz, cümlede yeri sabitleşir. Diğer küçük dil birim üyeleriyle birleşir. Belirgin bağlamlarda zorunlu olarak kullanılmaya başlanır. Fonetik, biçim-sözdizimsel ve semantik olarak diğer birimlerle birleşir. Fonetik özelliklerini kaybeder. Bu özellikleriyle birlikte dilbilgiselleşmeyi diğer dil değişimlerinden ayıran iki önemli durum ön plana çıkar. Bunlardan ilki sürecin aniden, birdenbire değil, yavaş yavaş, aşama aşama oluşmasıdır. Diğeri ise değişimin soldan sağa doğru tek yönlü bir biçimde gerçekleşmesidir⁸.

İsim ya da fiilin çeşitli etkenler sebebiyle dilbilgiselleşme kanalına girerek edat yapılarını oluşturma ölçeği şu şekildedir:

İsim, fiil > zamir, sıfat, zarf > ikincil edat > edat

(büyük kategori) (ara kategori) (ara kategori) (küçük kategori)

Bir diğer edat oluşum ölçeği ise şu şekildedir:

isim > zarf > bağlaç > ikincil edat > edat

(büyük kategori) (ara kategori) (ara kategori) (ara kategori) (küçük kategori)⁹

Kaynak olarak isim ya da fiilden gelişen edatlar doğrudan isim ya da fiilden edatlaşmaz. Belirlenebilsin ya da belirlenemesin mutlaka zarf, sıfat, zamir gibi ara kategorilerden geçerek oluşur. Bu şekilde ara aşamalardan sonra edatlaşan birimin edatlaşması demek artık bu ara aşama kullanımları olan zamir, sıfat, zarf gibi görevlerde kullanılmayacağı anlamına gelmez. Aynı zamanda bu görevlerde de kullanılabilir. Edatlar soyut anlamlı birimlerdir. Tamamen anlamsız değillerdir. Dilbilgiselleşmeleri süresince anlam alanlarında daralma ve kayıplar yaşayarak bağlandığı birimle birlikte anlam ifade etmeye başlasalar da bu onların tamamen anlamsız birimler olduğunu göstermez. Kendinden önceki birime anlamsal olarak her zaman biçimsel olarak ise çoğu zaman bağımlı birimlerdir. Edatlar hiçbir çekim ekiyle genişlemezler. Bağımlı olduğu birimle diğer birimler arasında anlamsal ilişkiler kurarlar. Fiile doğrudan değil, bağımlı olduğu birimle birlikte bağlanırlar.

Yukarıdaki özellikler araştırmacılar arasında kabul gören, tartışmasız olan özelliklerdir. Ancak burada şöyle bir problem ortaya çıkar; edatların hiçbir ekle genişlemedikleri tartışmasız kabul edilen bir durum olmasına rağmen bu şekil kullanımların var olmasıdır. Başka bir şekilde söylemek gerekirse, edatlar hiçbir ek almayan yapılar olmasına rağmen aslında edat olan, ama ek alan yapıların bulunmasıdır. Bu durumda bu yapılar ne deneceği, bu yapıların hangi dilbilgisi kategorisine dahil edileceği, kavram alanının ne olacağı şimdiye kadar tartışılan, ancak çözüm bulunamayan problemlerdir.

⁷ Türk dili çalışmalarıyla ilgili problemler bunlarla sınırlı değildir (bk. Kerimoğlu, 2021).

⁸ Dilbilgiselleşme söylem yapıda başlayıp, sıfır birime doğru ilerleyen çok yönlü ve kapsamlı birçok ilişki açısından oluşan bir süreç olduğundan özellikleri bu çalışmada söz edilenden çok daha fazladır (bk. Can, 2017, 2018, 2019, 2021, 2022).

⁹ Bu çalışmada Kutadgu Bilig'deki ikincil edat yapıları ilk ölçeğe göre değerlendirildiğinden ikinci ölçeğin özelliklerine değinilmemiştir (bk. Can, 2021).

Edatlarla ilgili yukarıdaki problemlere çözüm getiren, birinci edat dilbilgiselleşme ölçeğidir. Bu durumda tekrar birinci ölçeğe dönmek gerekir. Dil sisteminde en bağımsız birimler olan isim ya da fiiller dilbilgiselleşme sürecine girerek zamir, sıfat, zarf gibi farklı görevlerde kullanılmaya başlanır. Bu kanalda birim kullanıldığı görevler sebebiyle ismin yerini tutar, ismi, sıfatı, zarfı, fiili niteler ve tüm bu görevlerinde aynı zamanda başka eklerle de genişler. Birimin ölçekte edatlaşmadan önceki en önemli derecesi burada görülür. Çünkü birim, bu kullanımlarından hemen sonra da birdenbire edatlaşmaz. Bir ara aşamaya daha ihtiyaç duyar. Bu ara aşama bir yandan başka eklerle çekime girmeye devam ettiği bir yandan da artık kendinden önceki birime hem biçimsel hem de anlamsal olarak bağlanmaya başladığı aşamadır. Literatürde problemli olan ve çözüm bekleyen kullanımları açıklayan da işte bu aşamadır. Bu kanalda birim zamir, sıfat, zarf görevleriyle edat görevi arasındaki özellikleri gösterir. Edat gibidir, çünkü artık kendinden önceki birime bağlanmaya başlamıştır. Bununla birlikte edat gibi de değildir, çünkü edatların en belirgin özelliği olan başka eklerle çekime girmeme özelliğine aykırı davranarak başka eklerle çekime girmeye devam etmiştir. Her iki kategori arası özellikleri göstermesiyle birlikte gelişimin soldan sağa olması ve edat kategorisine daha yakın olması sebebiyle bu aşama *ikincil edat* aşamasıdır¹⁰. Tüm bunlara göre ikincil edatların ve edatların oluşumu *karşı* birimine göre aşağıdaki cümlelerle şu şekilde örneklendirilebilir:

- Karşısındakini* susturmayı çok iyi biliyor.
- Mete okula giderken *karşı* caddeyi kullanmak zorunda kalmıştı.
- Ayşe annesinin itirazlarına *karşı* çıktı.
- Senin karşı*nda çocuk olmadığını hatırlatmak isterim.
- Ali *bana karşı* tavrını hiçbir zaman değiştirmede, hep yanımda oldu.

Birinci cümlede birim zamir görevinde ve isim çekimindedir. İkinci cümlede sıfat, üçüncü cümlede zarftır. Dördüncü cümle kullanımında yine isim çekimine girmiş, ancak isim çekimiyle birlikte kendinden önceki birime hem biçim hem de anlamsal olarak bağlanmıştır. Böylece birim dilbilgisel derecesinin artmasıyla bağımlı bir yapı haline gelerek ikincil edat görevinde kullanılmıştır. Son cümlede ise birim yine kendinden önceki yapıya bağlıdır, fakat burada bağımlık derecesi daha çok artarak edat göreviyle ortaya çıkmıştır. Edat görevinde ikincil edat görevinden farklı olarak hiçbir ekle çekime girmemiştir.

2. Kutadgu Bilig’de İkincil Edatlar

Kutadgu Bilig İslami Orta Asya Türk dili tarihi ve edebiyatının en önemli eserlerindedir. Yusuf Has Hacib tarafından 11. yüzyılda mesnevi tarzında kaleme alınmış manzum bir eserdir. Aruzun *faülün, faülün, faülün, faül* kalıbında yazılmış, 6645 beyitten oluşmuştur. Kelime dizilimi açısından “mutlu olma bilgisi” anlamına gelen Kutadgu Bilig, konu itibariyle kişiye her iki dünyada da mutlu olmak için ne yapılması gerektiğini anlatmak amacıyla oluşturulmuştur. Bu çerçevede soyut kavramların kişileştirilmesiyle alegorik bir yapı elde edilmiştir. Bu kişiler, Ay Toldı, Kün Togdı, Ogdurmuş ve Ögdilmiş’tir. Kün Togdı hükümdardır; töreyi simgeler. Ay Toldı vezirdir, kutu, saadeti; Ögdilmiş vezirin oğludur, ukuşu akı; Ogdurmuş vezirin oğlunun akrabasıdır, akıbeti, hayatın sonunu, temsil etmektedir. Bu dört kişinin karşılıklı konuşması eserin büyük bir bölümünü oluşturur. Eser Allah’a, peygambere ve dört sahabeye övgüyle başlar, bahar tasviriyle devam eder. Evren ve gezegenle ilgili bilgiler; bilgi, dil, iyilik, aklın erdemi ve önemi; kitap adının anlamının açıklanması konularıyla sürer. Tüm bu giriş niteliğindeki mevzulardan sonra eserin asıl konusunu oluşturan dört kişinin karşılıklı konuşmasına dayanan bölümlere geçilmiş olur. Kutadgu Bilig’in şu zamana kadar üç nüshası bilinmektedir. Bunlardan ikisi Arap harfleriyle biri ise Uygur harfleriyle yazılmıştır. Mısır ve Fergana nüshaları Arap, Herat nüshası Uygur harflidir.

Kutadgu Bilig’de ikincil edat kullanımları şu şekildedir:

2.1. *adın* ‘-dAn başka’ ‘ayrı’ ‘başka’.

ay erklig uğan meñü muñsuz bayat / yaramaz seniñdin adınka bu at

“Ey her şeye gücü yeten, kadir ve başkasına ihtiyacı olmayan ebedi Tanrı, bu ad senden başkasına yakışmaz” (006).

Birim, kendinden önceki ‘sen’ birimine hem anlamsal hem de biçimsel açıdan bağlıdır. Bu özelliğiyle tam bir edat gibi görünür. Ancak kendisinin +*ka* yönelme durum ekiyle çekime girmiş olması edat olarak değerlendirilmesini engeller. Yukarıda da belirtildiği üzere edatlar hiçbir ekle çekime girmeyen yapılardır. Birimin edat olarak yanındaki birime bağlanırken aynı zamanda kendisinin yönelme durum ekini alması önceki kullanımları olan sıfat, zamir ve zarf sınıf özelliklerini hâlâ devam ettirdiğini gösterir. Bu nedenle *adın*, buradaki ve benzeri kullanımlarında sıfat, zarf, zamir kategorileriyle edat kategorisi arasında yer alan ikincil edat kategorisindedir.

2.2. *basa* ‘sonra’ ‘-DAn sonra’.

bularda basası kör ortu kişi / bu ortu kılumaz bu baylar işi

“Bunlardan sonra orta hâlli insanlar gelir; orta hâlliler zenginlerin yaptıklarını yapamazlar” (5562).

Kendinden önceki birime +*da* bulunma durum ekiyle birlikte anlamsal olarak da bağlı olan *basa*, üçüncü tekil kişi iyelik +*sı* ekiyle genişlemiştir. Bundan dolayı birim edat değil, ikincil edattır.

2.3. *naru* ‘-DAn sonra’ ‘-DAn başka’.

¹⁰ İkincil edatların çalışmalarda nasıl ve ne şekilde değerlendirildiği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Can 2017, 2018, 2019).

köni sözlediñ söz bütünlük bu ol / muniñda narukı neçe egri yol

“Doğru söyledin, hakikat budur; bundan başkası hep eğri yoldur.” (4876)

Birimin *mu* birimine anlamsal ve biçimsel düzeyde bağlı olmasının yanı sıra *+kı* aitlik ekiyle isim çekimine girmesi ikincil edat yapısında olduğunu göstermektedir.

2. 4. *oza* ‘-DAn önce’ ‘-DAn evvel’.

bitip kodmasa erdi bilge büğü / biziñde ozakıg kim erdi tigü

“Âlim ve hâkimler yazıp bırakmamış olsalardı, bizden evvelkileri gelenlerden kim bahsedebilirdi.” (2699)

Bağlı olduğu *biz* zamirine bu bağlılığı anlam ve biçim düzeyinde olan *oza*, aitlik eki *+kı* ve belirtme durum eki *+g* ile genişleyerek ikincil edat görevinde yer almaktadır.

2. 5. *okşag* ‘benzer’ ‘gibi’.

anıñ okşagı yok azu meñzeği / neteglikke yetmez halâyık ögi

“Onun eşi yahut benzeri yoktur; nasıl olduğuna mahlûkların aklı ermez.” (16)

Yapı, tam bir edat gibi kendinden önceki zamire biçim ve anlam seviyesinde bağlıdır, ancak kendisinin üçüncü tekil kişi iyelik eki *+ı* ekiyle genişlemiş olması henüz edat kategorisinde değil, edattan önceki ikincil edat kategorisinde olduğunu göstermektedir.

2. 6. *öñ* ‘-nIn önünde’ ‘ön tarafında’.

melikniñ öñinde okımış munı / bu tawğaç kara buğra hanlar hanı

“Bunu hükümdarın önünde okumuş; hanlar hanı Tabğaç Buğra.” (0060)

Birim, üçüncü tekil kişi iyelik ve bulunma durum ekiyle isim çekimindedir. Aynı zamanda *melik* ismine anlam ve ilgi durum ekiyle de biçim olarak bağlı olması nedeniyle ikincil edat görevindedir.

2. 7. *teg* ‘gibi’ ‘benzer’.

telim yélke bérđi séni teglerig / keçürdi ilig teg telim beglerig

“O senin gibileri birçok insanları yele verdi; hükümdar gibi birçok beyleri gördü-geçirdi.” (6123)

Bu örnekte *teg* hem edat hem de ikincil edat kullanımlarında görülür. Birimin dilbilgisi derece ve işlevi değişse de önceki derece ve işlevlerinde kullanılmaya devam edilir. Burada olduğu gibi birimin artık edatlaşması demek edat olmadan önceki görevlerinin tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmez. Bu dilbilgiselleşmenin önemli özelliklerindedir. Birinci mısradaki kendinden önceki birime bağlı olması, kendisinin de çokluk ve belirtme durum ekiyle çekime girmesi dolayısıyla ikincil edattır. İkinci mısradaki ise *ilig* birimine biçim olarak değil, anlam olarak bağlıdır, kendisi de hiçbir ekle genişlemediğinden edattır.

2. 8. *utru* ‘karşı’ ‘ön’.

kişi utruki aşka sunma elig / özün utruki aş yéğil ay silig

“Başkalarının önündeki yemeğe el uzatma; ey temiz kalpli insan, kendi önündeki yemeği ye.” (4130).

Birim her iki mısradaki da ikincil edat görevindedir. İlk mısradaki aitlik ekiyle genişlemiş, *kişi* ismine sadece anlam olarak bağlanmıştır. İkinci mısradaki aynı şekilde aitlik ekiyle genişlemiş, *öz* zamirine anlamla birlikte biçim olarak da bağlanmıştır.

Sonuç

Dil, insanlık tarihi boyunca gerek dolaylı gerekse doğrudan insanlığın her zaman merak ettiği, anlamaya uğraştığı, hakkında sorular sorup cevaplar bulmaya çalıştığı bir olgu olmuştur. Birçok boyuttan ve farklı açılardan yapılan gözlem, araştırma ve incelemeler beraberinde çeşitli problemleri de getirmiştir. Problemlere hem kendi döneminde hem daha sonra hem de günümüz itibarıyla çözüm bulunmaya çalışılmış; bir kısmı çözülmüş, bir kısmı ise hala çözüm beklemektedir. Bu bağlamda Türk dili çalışmalarında problemleri olan ve çözüm bekleyen önemli konulardan biri edatlardır. Bu çalışmada edat konusunun problemleri işlenmiş, alan yazında şimdiye kadar çözüm getirilemeyen, edat benzeri olarak nitelendirilen yapıların ayrı bir sözcük türü, terim ve kavram alanı olarak ele alınması gereken *ikincil edat* kategorisi adı altında değerlendirilmesi gerektiği sonucuna dilbilgiselleşme çerçevesinde varılmıştır. Buna göre ikincil edat yapıları Türk dilinin önemli eserlerinden olan Kutadgu Bilig’de incelenmiş, ikincil edat oluşumunun ilk ölçüğüne göre *adin, basa, naru, oza, okşag, öñ, teg, utru* birimlerinin ikincil edat kullanımları belirlenmiştir. Bu sekiz birim bir taraftan isim çekimine girmeye devam etmeleri neticesinde farklı isim çekim ekleriyle çekimlenirken, diğer taraftan kendinden önceki birime anlam ve biçimsel olarak bağlanmış, böylelikle ikincil edat görevinde kullanılmıştır.

Kaynakça

- Arat, R.R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
 Arat, R.R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
 Benveniste, E. (1995). *Genel Dilbilim Sorunları* (E. Öztokat, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
 Can, M. (2017). Dilbilgiselleşme ve edat kavramı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 37-67.
 Can, M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uyurca Edatlar*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

- Can, M. (2019). Dilbilgiselleşme ve ikincil edat kavramı. F. Ağca, A. Koç (Ed.), *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* içinde (s. 371-381). Eskişehir: Esogü Basımevi.
- Can, M. (2021). Dilbilgiselleşme ve bağlaç yapısından edat yapısına dilbilgiselleşme süreci. N. Ergün, K. Üstün (Ed.), *Hacettepe Türkoloji 50. Yıl Armağanı* içinde (s. 151-167). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Can, M. (2022). Dilbilgiselleşme çerçevesinde Yunus Emre’de bir metaforu. C. Vatandaş, H. Kaya, F. Ege, M. Can, Y. Çağlar (Ed.), *Yunus Emre Hayatı-Düşünceleri-Eserleri* içinde (s. 141-157). Ankara: TBMM Basımevi.
- Erdal, M. (2023). Edat terimi üzerine. L. Karahan, H. Yıldız (Ed.), *Doğumunun 80. Yılında Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* içinde (s. 405-413). Ankara: TDK Yayınları.
- Givón, T. (1979). *On Understanding Grammar. (Perspectives in Neurolinguistics and Psycholinguistics)*. New York etc.: Academic Press.
- Gökdayı, H. (2010). Türkiye Türkçesinde öbekler. *Turkish Studies*, 5(3), 1297-1319.
- Hacib, Y. Has. (2008). *Kutadgu Bilig* (çev. R. R. Arat). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Karahan, L. (2014). Terimlerde kapsam sorunu: “zarf” örneği. H. Şahin, İ. Karahancı (Ed.), *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* içinde (s. 931-937). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınevi.
- Kerimoğlu, C. (2021). *Sorularla Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimindeki Tartışmalar Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Lehmann, C. (2015). *Thoughts on Grammaticalization (3rd edition, draft version)*. Berlin: Language Science Press.
- Pinker, S. (2013). *So How Does the Mind Work. Language, Cognition and Human Nature, Selected Articles*. New York: Oxford University Press.
- Pinker, S. (2018). *Dil İçgüdüğü, Zihin Dili Nasıl Meydana Getirir* (çev. F. İlgün). İstanbul: Bilge Kültür – Sanat Yayınları.
- Pinker, S. (2020). *Zihin Nasıl Çalışır* (S. Gürses, Çev.). İstanbul: Alfa Bilim Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- Linguistics as a window to understanding the brain. (2023, 3 Mayıs). Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=Q-B_ONJIEcE&t=213s.

TAHKİYELİ BİR ŞİİR ÖRNEĞİ OLARAK VAHİD MAHTÛMÎ'NİN OKÇULUKLA İLGİLİ BİR TARİH KASİDESİ

Fatih UĞUR*

Öz: Klasik Türk edebiyatında kasidelerin kendine özgü bir şekil ve muhteva yapısı vardır. Ancak bu yapı, kimi zaman şairler tarafından yeniden düzenlenmiş ve gelenek içerisinde farklı kompozisyonda metinler oluşturulmuştur. Tarih kasideleri de bu metinlerdendir. Şairler, kimi zaman başlarından geçen veya şahit oldukları bir olayı kaside nazım şekliyle anlatmışlar ve ebced hesabıyla tarih düşürmüşlerdir. XVIII. yüzyıl şairlerinden olan Vahîd Mahtûmî (ö. 1732-33) bu yazıda incelenecek olan manzumesinde devrin padişahı Sultan III. Ahmed ile aralarında meydana gelen bir ok atma olayına tarih düşürmüştür. Buna göre padişah, bir gün Vahîd Mahtûmî'yi huzuruna getirtmiş, bir ok atacağını ve eğer ağzıyla bu oku tutabilirse ona çeşitli hediyeler vereceğini söylemiştir. Şair de padişahın attığı bu oku ağzıyla tutabilmiş ve bu hünerini bir tarih kasidesi yazarak anlatmıştır. Ancak Vahîd, başından geçen bu olayı doğrudan anlatmak yerine çeşitli özelliklerle tahkiye etme yoluna gitmiş, manzume boyunca da okçulukla ilgili mecazlara başvurarak tematik bir bütünlük oluşturmuştur. Bu yazıda söz konusu manzume hikâye yapısı ve okçulukla ilgili kavramlar üzerinden incelenmiş ve yapısal özellikleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: XVIII. yüzyıl, klasik Türk edebiyatı, Vahîd Mahtûmî, tarih kasidesi, tahkiye, okçuluk.

As An Example of Narrative Poetry, Vahid Mahtumi's Date-Qasida About The Archery

Abstract: In classical Turkish literature, qasidas have a unique form and content structure. However, this structure was sometimes rearranged by poets, and texts in tradition were created within the different compositions. Date-qasidas are one of these texts. Poets have sometimes described an event that they have experienced or witnessed in qasida verse, and they have wrote a chronogram (or time of year) with the abjad. Vahid Mahtumi's (d. 1732-33) date-qasida is one of these texts, which will be examined in this article. The poet wrote the date of an arrow-shooting event that took place between him and Sultan Ahmed III in the poem, which was written in the form of qasida. According to this event, one day, the Sultan brought Vahid Mahtumi before him and said that he would shoot an arrow and that if he could hold this arrow with his mouth, he would give him various gifts. The poet was also able to hold this arrow thrown by the Sultan with his mouth and told this skill by writing a date-qasida. Vahid preferred to narrate this event with various features instead of directly telling about it and created a thematic unity by applying metaphors about archery throughout the poem.

Keywords: 18th century, classical Turkish literature, Vahid Mahtumi, date-qasida, narrate, archery.

Giriş

Divan şairlerinin genellikle hatırlanmaya layık gördüğü önemli bir olayı kaydetmek ve toplumsal belleğe dâhil etmek için kaleme aldıkları tarih kasideleri, bir olayı nispeten uzun ve belli detaylarla aktarmaya imkân tanır. Bu nedenle pek çok şair, kimi olayları kaside nazım şekliyle anlatmış ve olaylara ebced hesabıyla tarih düşürmüştür. Bu özellikte şiir yazarlardan biri de XVIII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan şair ve silahşor Vahîd Mahtûmî'dir (ö. 1732-33). *Dîvân*'ında yer alan tarih manzumeleri içinde, devrin padişahı Sultan III. Ahmed ile yaşadığı ok atışı hadisesinden söz ettiği bir kasidesi, olayın hikâye edilmiş olmasıyla dikkat çekmektedir.

Tarih manzumeleri bakımından düşünüldüğünde bir olayın kurgusal öğeler eklenerek edebî bir metne dönüştürülmesi, onu içerik bakımından zenginleştiren öğelerden biridir. Estetik kaygıya sahip bir sanatçı, oluşturduğu metne doğrudan “var olanı” veya “vaki olanı” aktarmaz; ona biçimsel ve duyusal öğeler ekler. Söz konusu tarih kasideleri gibi doğrudan olayın

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Ankara/Türkiye, e-posta: fatihugur@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1548-8988.

aktarıldığı metinler olsa dahi sanatçı, bu yönelimini korur. Nitekim Mehmet Tekin'in ifade ettiği üzere "Hiç kimse, bir romanı, bir kişinin salt hayatını öğrenmek için okumaz" (2012, s. 71). Dolayısıyla tarih düşürme işi, doğrudan bir kişinin başından geçen olayın aktarımı veya gerçekleştiği zamanın kaydı değildir; olay şair tarafından estetik bir dille anlatılır. Öte yandan burada, şairin hangi olayı anlatmaya değer görüp nazma çektiği de önemlidir. Buna, Gonca Gökalp Alparslan'ın (2016) Beatriz Sarlo'dan yorumlayarak aktardığı şu düşünce güzel bir örnek teşkil etmektedir:

"... Sarlo, güçlü bir öznelik ve anılar döneminde yaşadığımızı düşünür. Deneyimle tanıklık arasındaki bağa değinerek deneyimin söze dökülmesinin onu unutulmaktan kurtardığını, iletilebilir hale getirdiğini belirtir. Böylece özne, deneyime sahip olmakla kalmayıp, onu anlatarak başkalarına aktarırken onun anlamını yeniden inşa eder ve özne olarak kendini doğrular" (s.1).

Yukarıdaki ifadeler daha ziyade anıların, yani üzerinden belirsiz fakat uzunca bir zaman geçtikten sonra, zihinde kalan *geçmişin* aktarılmasıyla ilişkilidir. Tarih manzumelerinin ise gerçekleşen olaydan ne kadar sonra yazıldığı belli değilse de bunun, anıya dönüşecek kadar uzun bir zamanı kapsamadığı açıktır. Şair, yaşadığı hadiseyi aynı gün içinde veya birkaç hafta sonra kaleme almış olabilir. Dolayısıyla vaka zamanı ile anlatı zamanı arasında büyük bir zaman farkının olmadığını söylemek gerekir. Yine de şair, kendince anlatmaya değer gördüğü tecrübesini aktarma ihtiyacı duyarak kendini yeniden inşa eder ve doğrular. Onun bu çabası, tecrübe ettiği olayın önemine duyduğu güven olmalıdır. Nitekim Vahid, padişahla arasında gerçekleştiğini iddia ettiği hadiseyi yazma ihtiyacı hissetmekle ve tarih düşürmekle bunun ne kadar önemli bir an ve anı olduğunu doğrulamaktadır.

Manzumede anlatılan olayın tarih sahnesinde aynıyle vaki olduğunu söylemek de güçtür. Nitekim bir hikâyede "anlatılan"ın gerçeğe dayanıp dayanmadığı yahut gerçekten böyle bir olayın olup olmadığı bilgisi de okur için çok önemli değildir. Okur için öncelikli olan, metindeki olayın gerçeğe uygunluğudur (Aktaş, 1991, s. 21). Vahid'in ilgili manzumesi de gerçek olduğunu iddia ettiği bir olayın tahkiye tekniğiyle anlatılmış biçimidir. Öte yandan tarih düşürmek için yazılan kasidelerde bir olayın tahkiye edilerek yazılması pek sık olmasa da rastlanılan bir durumdur. Ancak Vahid'i nispeten orijinal kılan, yer yer duygusal ve psikolojik yönler de temas ederek manzumesini tahkiye diliyle anlatmış olmasıdır. Nitekim kasidede bir giriş, gelişme ve sonuç bölümü bulunmakta ve bütünlüklü olarak tek bir olay anlatılmaktadır.

Tahkiye özelliği gösteriyor olmasının yanı sıra, söz konusu kasidenin dikkat çekici diğer bir yönü de ortak bir temadan hiç çıkılmamış olmasıdır. Kaside, okçulukla ilgili bir olayın anlatılıyor olması dolayısıyla bütünlüklü olarak okçuluk teması üzerine kuruludur. Kendisi de iyi bir binici ve silahşor olan Vahid, başından geçen hadiseyi okçulukla ilgili mecazlar, teşbihler ve çağrışım alanlarından istifade ederek anlatmıştır.

Kaside üzerinde ilkin Özge Öztekin durmuştur. XVII. yüzyıl klasik Türk şiirinde toplumsal hayata dair unsurları inceleyen Öztekin, ok atışlarının padişahın veya sadrazamın "muhtemelen bahar zamanı çıktıkları biniş gezintilerinde uğradıkları mekânlarda veya Topkapı Sarayı'nda" yapıldığını belirtir ve örnek beyitlere yer verir (2006, s. 421). Ardından, bu ok atışlarını seyreden şairlerin yazdığı şiirlerin yanı sıra, doğrudan hedef olup "korku ve heyecanla atışı yaşayanların da" olduğunu ifade eder ve Vahid'in söz konusu kasidesinde anlatılan olayı aktarır (s. 426). Bu yazıda ise Vahid'in söz konusu kasidesi gerçek olayın anlatıldığı bir manzumeden ziyade, bir hikâye gibi düşünülerek hem anlatı/hikâye yapısı hem de tematik özelliği dolayısıyla okçulukla ilgili yönleri üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Kaside, Kahraman (1995)'dan alınmış, okçuluk terimleri içinse Aksoyak (1995), Köksal (2001), Yücel (2015), Vural (2020) tarafından yapılan çalışmalardan ve sözlüklerden yararlanılmıştır.

İncelemeye geçmeden önce şair hakkında kısaca bilgi vermek gerekir. XVIII. yüzyıl şairlerinden olan Vahid Mahtûmi hakkında pek bilgi yoktur. İstanbullu bir şair olduğu ve Enderûn mektebinde eğitim gördüğü bilinmektedir. Kültürlü biri olmasının yanı sıra binicilik ve silah kullanmadaki maharetiyle devrin hükümdarı Sultan III. Ahmed'in dikkatini çekmiştir. Padişahın onu himayesine aldığı ve gittiği her yere beraberinde götürdüğü bilinmektedir. Silah kullanmadaki becerisi dolayısıyla silahşorluk ve hazine ağalığı vazifelerine getirilerek taltif edilmiştir. Ancak, kesin olarak bilinmeyen bir nedenden ötürü gözden düşmüş ve İstanbul'dan sürülmüştür (bk. Kahraman, 1995, s. 18-19).

Kasidenin Hikâye Yapısı ve Tahkiye Özelliklerinin İncelenmesi

Dîvân'da *Kasîde ve Târih Berâ-yı Tîr-i Tûmâr-zeden-i Hazret-i Sultân Ahmed Han* şeklinde takdim edilmiş olan 44 beyitlik bu kasidede şair, devrin padişahı Sultan III. Ahmed ile aralarında geçen ok atışıyla ilgili bir olayı okçuluk teması etrafında hikâye etmiştir. Metin, kaside nazım şekli ile yazılmıştır; ancak klasik bir kaside planında bulunması beklenen nesib/teşbib, girizgâh, methiye ve fahriye bölümleri bulunmaz; bir hikâye gibi, doğrudan olayın anlatımıyla başlar. Bununla birlikte, daha ilk beyitten itibaren padişahın övgüsü bütünlüklü olarak kasideye işlenmiştir. Olay örgüsünü aktarırken şair, ondan söz ettiği her beyitte III. Ahmed'i övgüyle ele almıştır. Yine birçok beyitte padişahın ve maiyetinin dilinden fahriyeye yer vermiştir.

Kasidede tegazzül ve dua bölümleri dolaylı olarak bulunmaktadır. Gazel, hikâye içinde akışa dâhil edilerek kahramanın dilinden söylenmiş olmakla, konu ve tema bütünlüğü korunmuştur. Yine dua bölümü ise alışılmış kaside biçiminin dışında olarak sonda veya sonlara doğru değil, olay örgüsü içine yerleştirilmiş ve tegazzülden hemen sonra verilmiştir. Son

beyitlerde şair, olayın sonuç bölümüne geçmeden önce, daha ziyade mesnevilerde sık rastlanan bir özellik olarak anlatılan olaydan yapılacak çıkarımı da vermiştir.

Kaside dil ve üslup bakımından incelendiğinde, şairin tahkiyecisi bir anlatımı ve açık, anlaşılır bir dili olduğu görülür. Konu bütünlüğü sağlam ve kompozisyonu güçlüdür. Kaside bölümleri -ileride açıklanacağı üzere- metnin akışına yedirilerek olayla iç içe verilmiş ve sanki manzume içinde ayrı bölümler değil, vaka zamanının birer parçası olarak öyküye yerleştirilmiştir. Ancak kasidenin, sanat bakımından güçlü ve edebî değeri yüksek bir metin olduğunu söylemek de güçtür. Nitekim edebî metin olarak tarih manzumeleri belli ve sınırlı bir amaca yönelik olarak kaleme alındıkları için her zaman yüksek bir edebî değere sahip olmayabilir. Vahîd'in kasidesini ayrıcalıklı kılansa -bilerek veya bilmeden- uyguladığı tahkiye metodudur. Şairlerin çoğunlukla üslup ve söyleyiş mükemmelliğini sağlayarak yakaladıkları özgün şiir diline Vahîd Mahtûmî'de rastlanmasa da onun bu manzumesi hikâye türüne yakın olmakla gelenek içerisindeki dikkat çekici örneklerden biridir.

Şairin yaşanmış bir olaymış gibi, gerçekçi bir dille anlattığı bu hikâyenin olay örgüsü şöyledir: Bir sabah, uykusundan uyanan III. Ahmed, avlanmak için Sinan Paşa Kasrı'na gider. Maiyetindeki adamlarına Vahîd'in nerede olduğunu sorar ve bulunup getirilmesini ister. Adamlar şairi bulup getirirler. Bu bölümde, hikâye öznesinin padişahın şaire geçtiği görülür. Vahîd, padişahın karşısına çıkınca ona bir gazel okur, dualar eder ve buna karşılık padişahın kendisine bir lütufta bulunacağını düşünür. Ancak padişah, "lütufta bulunmak için bir bahane gerekir" diyerek bir ok atacağını ve ağzıyla tutabilirse ona bir kaftan ve daha pek çok hediye vereceğini söyler. Şair, duydukları karşısında sessizce hesaplamalar yapar. Bunun mümkün olup olmayacağını ve koşulları gözden geçirir; ancak seçme şansının olmadığını fark eder. Ardından padişah, oku atar ve şair de diline, dişine ve dudağına değmeden, boğazından aşağı gitmeye ramak kala oku tutar. Burada, yaşadığı olaydan ders çıkarır. Bu kısım, şairde bir farkındalığı da beraberinde getirmiştir. Ardından oku ağzından çıkarır ve yaşadığı olay için tarih düşürür.

Manzumede anlatılan olay, şairin oku ağzıyla tuttuğu ana kadar gerçekçi bir üslupla anlatılır. Ancak padişahın -her ne kadar gevşek çileli bir yayla ve sivri olmayan bir okla atış yapmış olsa da- attığı okun şair tarafından diline, dişine ve dudaklarına değmeden tutulması pek mümkün değil gibidir. Bu durum, oldukça gerçekçi bir üslupla tahkiye edilmiş olan olayın gerçeküstü kurgularla beslenmiş olabileceğini de düşündürmektedir. Ancak metnin bir tarih manzumesi olması dolayısıyla, anlatılan olayın doğrudan kurgu olmadığı da açıktır. Muhtemelen şairin anlattığı ve tarih düştüğü yılda gerçekten Vahîd'in sonradan katıldığı bir biniş gezisi yapılmış; padişah, manzumenin girişinde de anlatıldığı üzere izleyenleri etkilemek üzere bir atış yapmış ve Vahîd de bu sahneye şahit olmuştur. Ancak şairin doğrudan hedef olup padişah tarafından atılan oku ağzıyla tuttuğunu; üstelik okun, diline ve dişine değmeden boğazına değdiği yerde durduğunu gerçek kabul etmek oldukça güçtür. Bununla birlikte Vahîd -anlattığı olayın zeminini gerçeklikten alıyor olmasından kaynaklansa gerek- tasvir ettiği bu sahnenin hayalî olduğuna dair hiçbir göndermede bulunmaz. Gerçek, yaşanmış ve muhtemel bir olaymış gibi anlatır.

Olayın iki kişi arasında cereyan etmiş olması dolayısıyla, metinde şahıs kadrosu bakımından iki ana karakter bulunmaktadır. İlk sahnede devrin padişahı Sultan III. Ahmed'in olduğu görülür; ikinci sahnede ise metnin asıl öznesi olduğu görülen Vahîd Mahtûmî'nin kendisi metne dâhil olur. Üçüncü olarak padişahın maiyeti ve çevresindeki adamlar söz konusudur. Bu şahıslar metnin bütünlüğünü sağlamada destekleyici bir rol üstlendiler de isimleri verilmez ve şairin fahriyesini yer yer bu şahısların dilinden aktarıyor olması dışında edebî veya kurgusal açıdan dikkat çekici bir yönleri de yoktur.

Kasidede şair, başından geçtiğini iddia ettiği bir olayı anlattığı için kendisini özne olarak konumlandırır. Dolayısıyla klasik şiirin tipik "şiir öznesi şair"lerinin ötesinde, karakteristik özellikler gösterir; üzüntü, sevinç, şaşkınlık, korku, endişe ve heyecan gibi psikolojik tepkiler verir. Nitekim manzumede tahkiye edilen olay gerçek ve yaşanmış bir tecrübeden hareketle oluşturulmuş gibi anlatıldığı için, anlatı öznesinin beşerî özellikler göstermesi doğaldır. Menkıbevi yahut alegorik bir gönderme bulunmaz. Birey eksensel bir öykü özelliği taşır ve olaylar özne kişinin etrafında gelişir.

Anlatı mekânı Sinan Paşa Kasrı'dır.¹ Ancak bu mekânın neresinde buldukları çok açık değildir ve hikâye açısından pek bir önemi yoktur. Öte yandan, adı verilmeyen bir mekân daha vardır. Burası, şairin bulunduğu "alçak/aşağılık bir toprak" veya "toprağın/yerin altı" olarak tarif edilir. Padişahın adamları şairi burada bulup kasra getirirler. Bu mekânı şairin "alçak/aşağılık toprak" olarak nitelmesi hem hikâyeyi gelenek bağlamında tamamlamakta hem de şairin sanatsal bir dille bir teşbih ve mecaz oluşturmasına izin vermektedir. Şair, kendisini bir ok gibi bu toprağa saplanmış olarak anlatmakta olup okçuluk temasını sürdürür ve uzağa atılan okların toprağa saplanması gerçeğine işaret eder. Kendisi de padişahın uzağa attığı bir ok gibidir; ondan uzaktadır ve bu nedenle bulunduğu yeri alçak bir toprak olarak niteler. İkinci mekânsa Sinan Paşa Kasrı'dır ve padişahın bulunduğu yer olması bakımından olumlu özelliklere sahiptir.

Şairin, padişahın bulunduğu kasrı ve kendi bulunduğu yeri birbiriyle çelişkili biçimde anlatması, onun psikolojisiyle ilişkili olmalıdır; "çünkü mekân, bakan kişinin psikolojisine ve bulunduğu konuma, hatta felsefe ve dünya görüşüne göre değişen bir şeydir" (Tekin, 2012, s. 167). Bu yönüyle kasidede anlatılan mekân, kısmen de olsa "algısal mekân" özellikleri

¹ Topkapı Sarayı'nda bulunan Sinan Paşa Kasrı, bugün İncili Köşk olarak bilinmektedir.

göstermektedir. Ramazan Korkmaz'ın tanımına göre "Algısal mekânlar, kişi-yer ilişkisini sorunsal açıdan yansıtan, dönüştürülmüş, anlaşılmış yerlerdir; yalnızca topografik bir yer değil, anlam üreten, anıları barındıran, kişinin iç dünyasını yansıtan bir değerdir" (2021, s. 13). Algısal mekân, işlevsel yönleri bakımından "kapalı ve dar mekân" ve "açık ve geniş mekân" olmak üzere temelde ikiye ayrılır. Kapalı ve dar mekân, ortamın fiziksel olarak kapalı ve/veya dar olmasını karşılamaz; daha ziyade "karakterin imkânsızlığını" ve "kendini orada sıkıştırılmış" hissetmesini yansıtan mekândır (s. 14). Açık ve geniş mekân ise karakterin "kendisi, çevresi ve bütün evrenle uyum içerisinde" olduğu "uyumun ve huzurun" mekânlarıdır (s. 21). Karakterin duygu durumu ve anlatılan olay arasında ilişki kurulan bu tür mekânlara anlatıbilimde ise "anlam yüklü mekân" denmektedir (Jahn, 2020, s. 109). Dolayısıyla mekân, kimi zaman öykü kişinin psikolojisini yansıtan bir öğe olarak anlatıda yer alabilir. Kasidede Vahîd'in padişahın uzak kaldığı mekânı anlatırken olumsuz ifadeler kullanması ve bir ok gibi oraya fırlatılmış hissetmesi dolayısıyla sıkışmışlığını ifade etmesi ise bununla ilişkili gibidir. Nitekim padişahın sarayı, şairin orada olmak isteyeceği huzurlu ve saadetli bir mekân olarak çağrıştırılmakla, açık ve geniş bir mekân olarak görülür. Bunun muhtemel nedeni, şairler için padişahın uzak olmanın maddi ve manevi güçlüğü, himayesine girip yakınında bulunmanın ise huzur ve refahı getirecek olmasıdır.

Manzumedeki öykünün oluş zamanı doğrusal/çizgisel bir zaman üzere kurulmuş kronolojik zamandır. Sapmalar ve geri dönüşler bulunmaz. Kurgusal değil, gerçek zamandır. Olayın oluş süreci anlatılmıyorsa da bir sabah vaktinde başladığı ve bir günün içerisinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Öte yandan olayın geçtiği yıl ise son beyitte ebcedle yazılarak h.1126/m.1714 tarihi verilmiştir. Nitekim bu manzume, doğrudan bir tarihi vermek için yazılmış bir tarih kasidesi olduğundan, tahkiyenin dışında, asıl amacın da zamanı ifade etmek olduğu söylenebilir.

Kasidenin teması, hadisenin ok atışıyla ilgili olması dolayısıyla okçuluktur. Şair, bütünlüklü olarak kaside boyunca çeşitli mecaz ve çağrışım zenginlikleriyle okçulukla ilgili terim ve ifadelerin çağrışım alanlarından yararlanmış, manzumesini bu tema etrafında şekillendirmiştir. Ayrıca tesadüfen olayın vaka zamanına ait bazı unsurlar, onun bu çağrışım alanını oluşturmasına veya zenginleştirmesine yardımcı olmuş gibidir. Örneğin şairin iddia ettiğine göre olayın geçtiği mekân Sinan Paşa Kasrı'dır -ki *sinân* sözcüğünün bir anlamı da "ok temreni"dir. Öte yandan manzumede anlatılan olay şairin hayalinde kurguladığı bir sahne ise, mekân şair tarafından sembolik olarak seçilmiş olmalıdır. Bunun gibi yakınlıkların ve göndermelerin yanı sıra şair, ok ve okçulukla ilgili sözcüklerle oluşturulan klişe benzetme yapılarından da çokça istifade etmiştir. Örneğin tegazzül bölümünde sevgilinin kaşları, gözleri, kirpikleri vb. güzellik unsurları için keman, yay, ok vb. benzetmelikleri kullanarak tematik örüntünün oluşturulmasını ve sürdürülmesini sağlamıştır.

Görüldüğü üzere şair, yaşadığını iddia ettiği bir olayı, olayın odağında yer alan ok atışıyla ilişkili tematik bir zemin üzerine kurmuştur. Aşağıda bu anlatı, tahkiyeye işaret eden yönleri üzerinden incelenmiştir.

Kaside, padişahın bir sabah ok atmak üzere *Sinan Paşa Kasrı*'na gitmesinden söz edilerek başlar:

Seher ki hüsrev-i encüm-sipâh-ı hâver-zâr
Kemân-ı kâh-keşân ile itdi 'azm-i şikâr (k. XIX/1)
Biniş buyurdu şeh-i Cem-haşem veliyy-i ni'âm
Hidiv-i mülk-i kerem zîb-i taht-ı 'izz ü vakâr (k. XIX/2)
Yegâne Hazret-i Sultân Ahmed-i Şâliş
Sa'âdet ile olup rahş-ı bād-pāya sūvār (k. XIX/3)
'Azîmet eyledi Kaşr-ı Sinân Pāşāya
Nüzül idüp geçüp itdi sa'âdet ile qarâr (k. XIX/4)
Nüzül idince 'alâ-rağm-ı düşmen-i İslâm
Eline tîr ü kemânın alup atar tûmâr (k. XIX/5)

Şairin anlattığına göre yıldızlar kadar çok ordusu olan Sultan III. Ahmed, bir sabah uyandığında ava gitmeye niyetlenir. Rüzgâr kadar hızlı giden atına biner ve Sinan Paşa Kasrı'na gider. Saadetle oraya varınca, İslam düşmanlarını etkilemek üzere eline yayını ve tomar okunu alır, atar. Şairin bu ilk beş beyitte kullandığı dil, görülen geçmiş zaman dilidir; olmadığı bir mekândaki hadiseyi de görmüş ve yaşamış gibi tahkiye üslubuyla aktarır. Bu sahneleri zihninde kurgulamış ve metne görmüş gibi yansıtarak manzumenin dil ve anlatım bütünlüğünü korumuştur.

Metinde geçen *tûmâr* sözcüğü, bir okçuluk terimi olarak "puta oku" denilen bir ok biçimine karşılık gelir; puta okları deste hâlinde satıldığı için bu ad verilmiştir. Veled Çelebi'nin *Türk Dili Sözlüğü*'nde ise "yeleksiz ve temrensiz, ucu yumru ok" anlamında yer almaktadır (Vural, 2020, s. 117). Bu anlamıyla düşünüldüğünde, padişahın -muhtemelen talim yapmak için kullanılan- bu oku avlanmak için değil, metinde söylendiği üzere İslam düşmanlarını etkilemek için atması anlam kazanmaktadır. Buna göre, ok atmada ne kadar mahir olduğunu gayrimüslimlere göstermekte gibidir.

Padişah, okunu attıktan sonra şiir ülkesinin usta binicisi olan zavallı Vahîd'in nerede olduğunu sorar:

Su'âl idüp beni dir ki Vahîd-i zâr kanı
Kanı o yekke-sūvār-ı memâlik-i eş'âr (k. XIX/6)

Bu beyitle birlikte metinde bir özne değişimi gerçekleşir. Buraya kadar Sultan III. Ahmed'in öyküsünü okumakta olan okuyucu, bu beyitten sonra Vahîd Mahtûmî'nin öyküsüyle karşılaşır. Şair, anlatı öznesinin kendisi olduğunu "su'âl idüp beni" diyerek verir. Anlatı kişisi olarak birinci tekil şahsa ve *ben* zamirine geçen şairin sonraki beyitlerde birtakım pragmatik işaretlere² yer verdiği de görülür; zira adını/mahlasını çağırıştırır, konumunu ifade eder, bir olay anlatmakta olduğunu vurgular ve sıklıkla padişahın gözündeki konumu ve durumunu belirten işaretlerde bulunur.

Altıncı beyitten sonra şairin *ben* zamirine geçmesiyle homodiegetik (öykü-içi) anlatı ve otodiegetik (ben-öyküsel) anlatmanın³ da gerçekleştirildiği görülür.⁴ Buna göre kendini anlatının bir karakteri olarak konumlandırılan şair, öznenin kendisi olduğunu açıkça ifade eder. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken en önemli husus, okuyucunun bir tarih kasidesi okumakta olduğunun bilincinde olmasıdır. Bir ölçüde hazırbulunuşluk ilkesiyle hareket eden okur, zaten olayın şairin başından geçtiğinin bilincindedir ve matla beytinden itibaren buna yönelik bir hazırlık içindedir. Nitekim şair de kasidesinin ilk beş beytini daha dışarıdan, hatta kendinden bağımsız bir bakış açısıyla anlatmakla okuru kendinden soyutlamaktadır. Altıncı beyitten itibaren öykü-içi anlatım başlar ve makta beytine dek sürer. Bu beyitten itibaren anlatı, asıl zamanını, kişisini ve bakış açısını kazanır. Burada bakış açısı, şüphesiz ki Vahîd'in kendi görüş ve algısıyla şekillenir. Nesnelere, olay ve olayı oluşturan her eylem bizzat onun deneyimiyle aktarılır ve tek boyutlu olarak okuyucuya sunulur.

Doğrudan bir fahriye bölümü bulunmayan kasidede şair, birçok beyitte çeşitli vesilelerle kendini övmüştür. Yukarıdaki beyitte de III. Ahmed'in ağzından kendisi için "şair ülkesinin usta binicisi" diyerek hem şairlikte hem de binicilikte mahir biri olduğunu padişaha söylemiştir. Şairin bunu amaçlamış olması kesin olmamakla birlikte, kendi övgüsünü doğrudan değil, dolaylı olarak söylemesi hem padişahın onu makbul gördüğü izlenimini uyandırmakta hem de fahriyesini estetik biçimde, hikâyeye yedirerek verdiğini düşündürmektedir. Nitekim diğer pek çok beyitte de bu tekniği kullanmıştır.

Beyitte "usta binici" anlamında geçen *yekke-sivâr* sözcüğü, aynı zamanda *yeksivâr* denilen bir ok çeşidini de hatıra getirmektedir. Menzil atışlarında kullanılan bu ok, ilk dönemlerde kumaştan yapılırken, daha sonra ağaçtan yapılmaya başlanmıştır. Soyalı ve bakkam ayaklı bir ok çeşididir.

Padişahın kendisini sorduğu sıralarda Vahîd, alçak bir toprakta (değersiz bir yerde / toprağın altında) adı gibi yapayalnız -ki Arapça kökenli *vahîd* sözcüğü "yalnız, tek" anlamına gelmektedir- durmaktadır. Padişahın kendisini sorduğu adamlar onu bulup "Ey bu zamanın ve bu diyarın eşsiz, hizmetkârın doğrusu uzakta kalmaz, onu arayıp buldurup getirirler. Bahtının gözü açıldı, efendin (padişah) seni çağırıyor, gel de (padişahın) güneş gibi güzel yüzünü dünya gözüyle bir kez daha gör" diyerek kimsesiz, kederli ve ağlayıp inleyen şairi adaletli padişahın huzuruna çıkarırlar:

Hâzî-i hâkde nâmun gibi tek ü tenhâ
Bulup beni didiler ey ferîd-i aşr u diyâr (k. XIX/7)
Mişâl-i tîr aradup buldurup getürdürler
Yabanda qalmaz uzaq gitme doğru hîdmetkâr (k. XIX/8)
Açıldı dîde-i bahtuñ efendüñ ister gel
Cemâli mihrini dünyâ göziyle gör tekrâr (k. XIX/9)
Diyüp bu bî-kes ü gam-h'âr u zâr u şeydâyı
Hüzür-ı dâver-i Cem-câha itdiler iñzâr (k. XIX/10)

Şairin kendi bulunduğu yeri "alçak/aşağılık toprak" veya "toprağın altı, aşağısı" olarak nitelemesiyle okçuluk teması sürdürülmektedir. Şair, bulunduğu yeri hükümdardan uzak olması bakımından değersizleştirmekte; bunu yaparken de uzağa atılan okun toprağa saplanması gibi bir görüntüden istifade etmektedir. Şairin, kendi bulunduğu yeri küçük görmesi, onun psikolojisini de yansıtan bir durumdur. Buna göre şair -daha önce de ifade edildiği üzere- ya padişahın uzakta olmayı değersizleştiriyor ya da mecazi olarak bulunduğu makamı yetersiz ve değersiz buluyordur. Nitekim şairin içinde bulunduğu psikolojik durumu yansıtan bu dar ve kapalı mekân algısı, takip eden beyitlerde hükümdarı yeniden görme ihtimaliyle değişecektir.

Sekizinci beyitte geçen "Yabanda qalmaz uzaq gitme doğru hîdmetkâr" mısraı çağrışım yoluyla şairin kendi fahriyesini verdiği mısralardan biridir ve okçulukla doğrudan ilişkilidir. Nitekim Türk okçuluğunda *yabana atmak* terimi "hedef atışında karavana atmak; menzil atışında oku aşırı salkıya atmak" anlamlarında kullanılır (Yücel, 2015, s. 478). Vahîd de bilinmeyen bir nedenden dolayı padişahın uzakta olmak mecburiyetinde kalmakla kendini "yabana atılmış" bir ok gibi görmektedir. Ancak "doğru hizmetkâr" olması dolayısıyla atıldığı yabanda kalmayacaktır; zira doğru (eğik olmayan, düzgün) ok da yabanda bırakılmayacak, bulunup geri getirilecektir.

² Anlatıbilimde *pragmatik işaretler*, anlatıcının dinleyene kendi konumunu bildirdiği göstergelerdir. Buna göre anlatıcı, dinleyenin farkındadır ve kendisinin, dinleyen karşısında ne konumda olduğuna yönelik işaretler verir (Jahn, 2020, s. 14).

³ Anlatıbilimde homodiegetik (öykü-içi) anlatı, öykünün öykü karakterlerinden biri tarafından anlatılmasıdır. Burada karakter, aynı zamanda anlatıcı görevini üstlenen kişidir (Jahn, 2020, s. 19). Homodiegetik anlatı içinde yer alan otodiegetik anlatı ise anlatıcının doğrudan kendi öyküsünün başkahramanı olmasıdır (s. 65).

⁴ Bunu, doğrudan otobiyografik teknikle de ilişkilendirmek mümkündür; zira şair, kurgusal unsurlar eklemiş olsa da kendi hayatından bir kesiti anlatmaktadır.

Vahid, padişahın karşısına çıktığında eski bir talim yayı gibi kırık dökük, iki büklüm ve yüzü sararmış vaziyettedir. Yine de padişahın has meclisinde konuşmasına izin verildiğinde, açık ve güzel diline bir gazel gelir:

Şikeste beste mişâl-i kepâde-i kühene

Hamîde-kâmet ü zerdî-i rüy ile ey yâr (k. XIX/11)

Zebân-ı nâṭka-pîrâda bir gazel buldum

Bulunca meclis-i hâşında ruḥşat-ı güftâr (k. XIX/12)

Kepâde veya *kepâze*, okçuların talim yaparken kollarını güçlendirmek için kullandıkları ve sadece yay çekme işleminin yapıldığı alettir. Şair, manzumenin temasına uygun olarak bu aleti kendi vücuduna teşbihle kullanmış ve kendisini *hamîde-kâmet* (iki büklüm, kambur) olarak nitelemiştir. Ayrıca kendisi için *zerdî-i rüy* (yüzü sarı) demesi, bu talim yayının sarı veya sarıya çalan renkte olabileceğini de düşündürmektedir. Ancak bu mısraları önemli kılan asıl özelliği, şairin padişahın uzak kaldığında düştüğü durumu gösteriyor olmasıdır. Şair, kendi durumunu anlatırken aslında ruh hâlinin fiziksel görüntüsüne yansımaları tasvir etmektedir. Bunun ardında ise çaresizliği ve padişahın ilgisine/teveccühüne olan ihtiyacı yatmaktadır. Öte yandan, şairin gerçekten bu fiziksel duruma sahip olup olmadığı da kesin değildir -ki mübalağaya gitmiş olması daha muhtemeldir. Nitekim bu kasideyi padişahın okuyacak/dinleyecek olması ihtimali de söz konusudur; böylece padişah, şairin açıkça söyleyemediği durumundan dolayı olarak haberdar olacaktır.

Bu beyitlerden sonra tegazzüle geçilir ve altı beyitlik bir gazele yer verilir:

Sevelden ol kaşî yâyi dil-i cefâ-keş ü zâr

Kemân-ı cevrine oldı tenûr-ı cân teyyâr (k. XIX/13)

Dokunsa sîneme tîri derûnumı yoḡlar

O mest-i işve vü nâzum oḡın ilerde arar (k. XIX/14)

Kemân-keşüm beni bulmuş nişâne eyleyicek

Ḥadeng-i cevr ü cefâya aceb kanı aḡyâr (k. XIX/15)

Dil-i remîde-i vahşî gözinden oḡlamış

Urulmuş ol kaşî yâyi görince âhû-vâr (k. XIX/16)

Dil oldı kaşr-ı bülend-i Sinân Pâşâda

Ḥîrâm-ı kaddine bir nev-nihâlühü 'âşık-ı zâr (k. XIX/17)

Nigâhi tîrini sînemde azmâyiş ider

Ḥalîde derdle ol tîr-i la 'l-gün soḡar (k. XIX/18)

Görüldüğü üzere kaside boyunca sürdürülen okçuluk temasından tegazzülde de kopulmamış ve gerek teşbih ve istiarelerle gerek tevriyelerle ve gerekse de mecazlarla tematik örtüntü sürdürülmüştür. Tegazzülün dikkat çeken diğer bir yönü ise klasik kaside kompozisyonunun dışında, vaka zamanına yerleştirilerek verilmiş olmasıdır. Diğer bir ifadeyle şair, görünürde bir tegazzül bölümüne yer vermemiştir; olay sırasında bir gazel okumuş ve bunu da kasidesinde anlatmıştır. Metin bir hikâye gibi okunduğunda bu yapı, mesnevilerdeki gazel bölümlerine benzemektedir.

Şair, padişahın meclisinde okuduğu bu güzel gazelini bitirince, ona dua etmek için tekrar söze başlar ve yine okçuluk temasından ayrılmayarak padişaha dualar eder:

Bu nazm-ı pâki tamâm eyleyince bezminde

Didüm o şâh-ı cihâna du 'â için tekrâr (k. XIX/19)

Devâm-ı devletüñe ey şeh-i kerem-girdâr

Dehân açup ideyüm bir du 'â-yı sehm-âşâr (k. XIX/20)

Hemîşe şâh-ı gül ile hezâr kim şeheri

Tekellüm ide misâl-i Nedîm-i bezle-güzâr (k. XIX/21)

Dehân-ı bülbül-i şeydâya müşt-i gonce-i gül

Ṭumâr oḡı gibi dokunup eyledükçe figâr (k. XIX/22)

Ḥalîde eyleye âmâca tîrühü Feyyâz

İsâbet eylesin her işühde leyl ü nehâr (k. XIX/23)

Du 'âñı eyleye maḡbûl ya 'ni Ḥazret-i Ḥaḡ

Murâduña ide vâşıl seni Ḥudâ her bâr (k. XIX/24)

Şair, dua boyunca da okçuluk temasından çıkmamıştır. Ayrıca kasidenin dua bölümünü teşkil eden bu bölüm, olay örgüsü akışına da uygundur. Dolayısıyla şair, gazelden hemen sonra gelen dua bölümünün de olay örgüsünün akışına uygun olarak vermiştir.

Duasını bitirdikten sonra Vahîd, her ne kadar onun meclisinde çile olmasa da kendisinin çok efkârlı olduğunu söyler. Ardından padişahın elindeki şahane ok ve yayın ne olduğunu, hüznü Vahîd'e ne gibi bir lütufta bulunacağını sorar:

*Egerçi meclis-i hâşşuñda çillesizlikdür
Döküldi kaldı derünümde lîk bu efkâr (k. XIX/25)
Nedür elüñdeki tîr ü kemân-ı şâhâne
Kuluñ Vahîd-i hazîne yine ne lutfuñ var (k. XIX/26)*

Metnin bu kısmı, kesin bir yorum yapmaya uygun nitelikte veriler sunmuyor olsa da, usta bir okçu olan Vahîd'in, ok attığında padişahın lütuft ve ihsanına mazhar olacağını düşündüğü söylenebilir. Nitekim padişahlar, çevrelerindeki insanlara kimi zaman maharetleri dolayısıyla ihsanda bulunmuşlardır. Şairin de padişahın elindeki ok ve yayı gördüğünde kendisine bir lütufta bulunulacağı zannına kapılması bu nedenle olmalıdır. Yirmi altıncı beyitte *yine* zarfının yer alması da buna işaret etmekte, Vahîd'in daha önce de böyle bir sahneyi yaşadığını ve padişahın lütfuna mazhar olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan bu beyitlerde de okçuluk terimlerinin tevriyeli kullanıldığı görülmektedir. Örneğin *çile/çille* sözcüğü uzak anlamıyla “yaya gerilen sert ip, kiris” anlamını da hatıra getirmektedir.

İşler şairin umduğu gibi gitmez. III. Ahmed lütufta bulunmak için mutluluğa sebep olacak ve kederleri giderecek bir bahane gerekeceğini söyleyerek “eğer has meclisimde tomar okunu tereddüt etmeksizin ağızla tutarsan, cömertliğimle sana çok değerli bir kaftan ve daha nice hediyeler veririm” der:

*Didi o şâh-ı cihân lutfu bir bahâne gerek
Ki ola müriş-i şādî vü dâfi '-i ekdâr (k. XIX/27)
Eger ki nâvek-i fümârı bezm-i hâşumda
Bilâ tereddüd iderseñ dehânuñ ile şikâr (k. XIX/28)
Kerem idem saña bir kat libâs-ı fâhire hem
Virem dahî nice nice 'aşıyye-i bisyâr (k. XIX/29)*

Öykünün bu kısmı gerçekleğin sınırlarını zorlamaktadır. Buraya kadar mümkün ve olası bir olayı takhiye eden şair, bu beyitlerle birlikte neredeyse tamamen kurgusal bir manzara canlandırmaya başlar. Takip eden beyitlerde ağızla ok tutmasını mümkün göstermek için çeşitli nedenler sunmuşsa da anlatılan olay, her hâlükârda gerçeği karşılamıyor gibidir. Ancak Vahîd, tamamen yaşanmış bir olay gibi anlattığı manzumesini gerçekçi bir dille, duygularını da dâhil ederek anlatmıştır. Nitekim şair, padişahın beklediği ve umduğu neticeyi elde edememiş, üstelik tehlikeli ve belki de gurur kırıcı bir imtihanla karşı karşıya kalmıştır. Bu durum karşısında ne yapacağını ne diyeceğini bilemez. Gönlünde lütuft ümidi, gözünde ise kaybetme korkusu vardır. Ne sabır ve tahammül edebilmekte ne de kaçıp gidebilmektedir. Ağız açık hâlde bakakalır:

*Ümîd-i lutf gönülde gözümde havf-ı gezend
Ne cāy-ı şabr u tahammül ne hod maḥall-i firâr (k. XIX/30)
Dehen-küşâde vü âmâde-dest olup durdum
Miyânumuzda ne hâ'il ne mâni '-i muhtâr (k. XIX/31)*

Beyitlerde, şairin yaşamakta olduğu durum karşısındaki psikolojik tutumu görülmektedir. Ne yapacağını bilmez hâlde şaşkın, kendisine sunulan teklif karşısında ise tereddütlüdür. Üstelik bu teklifin padişahın geliyor olması dolayısıyla aslında bir teklif olmadığı, bir bakıma buna mecbur olduğu da açıktır. Metnin devamında şair, kendi kendine bir hesap yapar, padişahla aralarındaki mesafeyi belirlemeye çalışır ve tahminen otuz adım kadar olduğunu düşünür. Eğer nice Rüstemler oklarını sertçe çekseler, canının buna dayanması mümkün değildir; dolayısıyla bir korku da duymaktadır:

*O şâh ile bu gedânun arası tahmînen
Var idi şaymadum ammâ otuz adım miḫdâr (k. XIX/32)
Kemân-ı sahtını 'unf ile çekse Rüstemler
Tahammül eylemege tîrine ne cāni var (k. XIX/33)*

Beyitlerde şairin, belli bir ölçüde heyecan uyandırmaya çalıştığı da görülmektedir. Doğrudan olayın kendisini anlatmak yerine, üç-dört beyitlik bir geçişe ihtiyaç duyması da bundan olmalıdır. Nitekim metnin bu kısmının okurda merak uyandırması ve heyecan hissettirmesi muhtemeldir. Şair de bunun farkında olmalıdır ki manzumenin bu bölümünde zaman akışı yavaşlar ve olay daha genişletilerek anlatılır.

Öykünün devamında hükümdar, yayını yumuşak bir hareketle çekip atar. Ok şairin anlattığına göre diline, dudağına veya dişine değmez; neredeyse yılan gibi boğazına kaçacak olur. O cevher saçan elden çıkan ok şairin ağızına girince, çevredekiler “sedef, eşsiz inciye erişti” derler. Padişahın oku şairin ağızını doldurur ama daha derine gitmez:

Hele kemânını rıfḫ u mülâyemetle çeküp

Küşād virdi hadengine ol kerem-girdār (k. XIX/34)
Biri eli ile şoksaydı ağzuma şāyed
Haḫā ideydi velī itmedi o ḫub-eḫvār (k. XIX/35)
Zebānuma leb ü dendānuma doḫunmadı hiç
Boğazuma kaçıra yazdum okı yılan-vār (k. XIX/36)
Girince ağzuma tīr-i keḫ-i güher-pāşı
Didiler oldı şadef nā`il-i dürr-i şehvār (k. XIX/37)
Dehānum eyledi leb-rīz gayrı yol bulmaz
Derūna girmege tīr-i nigāh-ı gāmze-i yār (k. XIX/38)

Otuz dördüncü beyitte geçen *mülāyemet* sözcüğü aynı zamanda bir ok çeşidi olan “mülāyim ok”u düşündürür. Mülāyim ok, kırıış, yani çile kısmı gevşek yaylara verilen isimdir. Bu açıdan düşünöldüğünde padişahın ok attığı yay, muhtemelen çilesi gevşek bir yaydır ve çok sert bir atış yapmaya uygun değildir. Dolayısıyla padişah da çok sert ve güçlü bir atış yapmamıştır. Öte yandan şair, belki de manzumisinin gerçekçi havasını desteklemek için oku ve yayı bu şekilde tasvir etmiş ve atılan oku ağzıyla tutabileceği ihtimalini güçlendirmek istemiştir.

Burada, hadisenin merkezindeki nesne olan tomar okunun şairin perspektifini yansıtan bir eşya olarak yer aldığı görülür. Nitekim temayı belirleyen de okun atıldığı bu “an”dır. Buraya kadar asıl nesne bu tomar okuyken, dikkat edilirse, sadece bir “an” için özne-nesne değişimi gerçekleşir. Anlatının öznesi olan Vahid Mahtûmî, padişah tarafından bir pota/hedef olarak nesneleştirilir. Anlatı nesnesi olan ok ise padişahın elinde neredeyse özneye dönüşmüş gibidir.

Vahid, bundan sonra olay örgüsünün sonuç kısmına geçer. Bu kısımda şair, yaşadığı hadiseden kendince bir anlam çıkarır. Bu durum onda bir farkındalığa sebep olmuş gibidir:

Olalı sehm-i kazāya rızā virüp āmāc
Bir ok yedüm daḫı `ömrümde eylemem inkār (k. XIX/39)
Dehān-ı nāzumı ālūde-i niyāz itmēm
Eliyle ağzuma mühr urdı Hażret-i Ḥünkār (k. XIX/40)
Ey ol diyen baña ben ağzum ile kuş tutaram
Hüner degildir anı hirre de tutar her bār (k. XIX/41)
Hüner odur ki benüm gibi idesin bī-bāḫ
Hadeng-i sīne-şikāfi dehānuñ ile şikār (k. XIX/42)

Ayrıca şair, henüz oku ağzından çıkardığından söz etmez. Bu kısım gerçeğin kendisinden ziyade doğrudan kurgu kabul edilirse öykü kişisi, artık Vahid’in kendisi değildir; kurgusal bir öykü kişisi geçiş söz konusudur. Burada öykü kişisi, yaşadıklarının tesiriyle kendindeki farkındalığı kazanma anını öncelemiş gibidir. Nitekim psikolojik olarak onu etkileyen asıl mesele, okun ağzındayken belli bir yerde durmuş olmasıdır. Bu, bir ölçüde ölüm ihtimaliyle kurulmuş en yakın temastır. Dolayısıyla kendi farkındalığını kazanan, maharetini keşfeden ve asla unutamayacağı bu olayı yaşamış olan öykü kişisi, önce kendi çıkarımını yapar, sonra oku çıkardığından söz etmeye geçer. Benzeri bir özellik, klasik mesnevilerin sonuç bölümlerinde de görülür. Hikâye bitirilmeden bir kıssadan hisseye yer verilir, ardından olay örgüsünün sonuna gelinerek hikâye bitirilir. Bunun nedeni, son ana kadar okuyucunun merakını taze tutmak, merakını gidermeden önce de çıkarımlar, nasihatler ve ahlaki dersler verilerek amaca ulaşmak olmalıdır. Yalnızca yaşanmış bir olayın anlatılmadığı, onun kurgusal unsurlar ve eklemelerle beslenerek bir hikâye hâline getirildiği bu manzumede son olarak kendinin farkına varan şair, dişiyle tuttuğunu söylediği oku eliyle ağzından çıkarır, padişahın ayağını öpmek ister; ancak padişah “estağfurullah” der:

Tutup dişümle elümle çıkardum ağzumdan
Zemīn-i ḫidmeti būs itdüm itdi istiğfār (k. XIX/43)

Sonunda da kendince önemli gördüğü yahut doğrudan kurguladığı bu hadiseye h.1126/m.1714 yılını tarih düşürdüğü şu son beyitle kasidesini bitirir:

Didüm bu lafz-ı güherbār ile o dem tārīḫ
İşābet eyledüñ ey şehriyār-ı pāk-tebār (k. XIX/44) (Kahraman, 1995, s. 387-390)

Sonuç

Klasik Türk edebiyatı kaside yazımı geleneğinde tahkiye, sık rastlanan bir özellik olmasa da kimi zaman bir olayın kaside biçiminde anlatıldığı tarih manzumelerine tesadüf edilir. Ancak bunlar içerisinde Vahid Mahtûmî’nin kasidesi, gerçek bir olayın tahkiyeli bir üslupla anlatılmış ve kurgusal unsurlar eklenmiş olması bakımından dikkati çekmektedir. Şair, başından geçtiğini iddia ettiği ok atışıyla ilgili bir olayı okçuluk teması üzerinden bir hikâye gibi anlatmış, ancak

bunun için kaside nazım şeklini tercih etmiştir. Söz konusu metinde, hikâyelerde görülen olay örgüsü ve yer yer kurguya kaçan bazı özelliklerin yer aldığı görülmüştür. Bu metin, diğer tarih kasideleri içinde tahkiye üslubu taşıyor olması ve çeşitli okçuluk terimleri barındırması bakımından özgün metinlerden biridir.

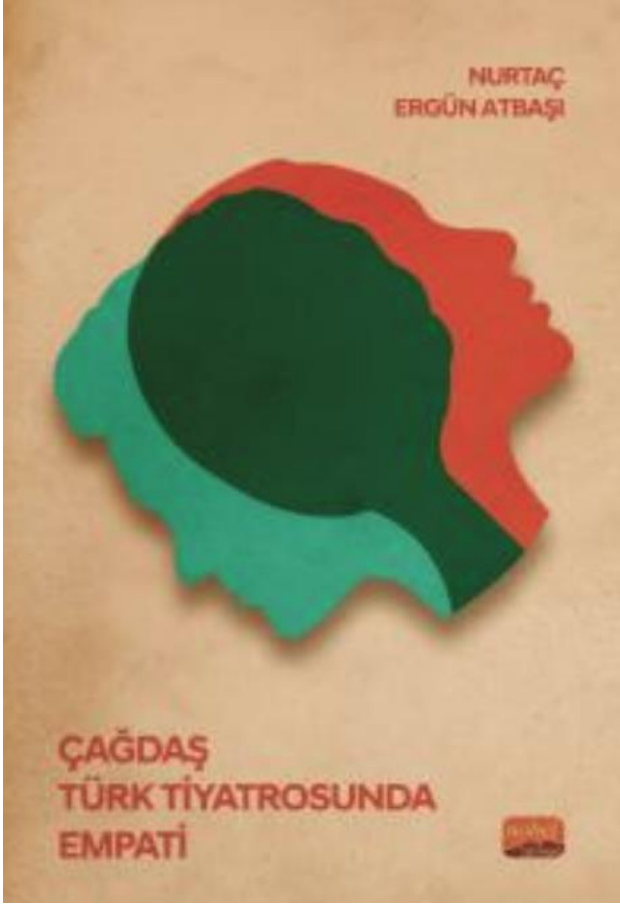
Yanı sıra, bu manzumesinde Vahîd, bir kasidede bulunması gereken kimi bölümlere yer vermemişse de yer verdiği bölümleri hikâye içerisine yerleştirmiş ve hikâyenin akışını bozmamıştır. Manzumede, bir kasidede bulunması beklenen tegazzül, dua, methiye ve fahriye bölümleri olay akışı içerisinde yedirilmiş, kaside kompozisyonunun birer parçası değil, anlatılan olayın vaka zamanına ait unsurların gibi anlatılmıştır. Yer yer psikolojik çıkarımlar, sorgulamalar ve ikilemler de yaşadığı görülen şair, bu durumları kasidesine yansıtmıştır. Bunun, özellikle mekân algısına yansıdığı ve şairin iki ayrı planda farkla psikolojik tepkiler verdiği görülmüştür. Nitekim kendisine sunulan teklif karşısında yaşadığı hisleri de beyitlerde ifade etmiştir. Öte yandan metinde, bir mesnevi veya hikâyede dikkat çeken heyecan ve merak uyandırıcı söyleyişlerin de kullanıldığı görülmüştür. Şair, kasideyi yazmasına neden olduğunu iddia ettiği asıl hadiseye kadar akıcı bir dil kullanırken zaman akışını yavaşlatmış, burada kendi farkındalıklarını sorgulamış ve daha sonra yine doğrusal zamana dönerek manzumesini bitirmiştir. Bütün bunlar, kaside biçiminde yazılmış olan bu tarih manzumesinde, Vahîd Mahtûmî'nin tahkiyeli bir dil kullanmış ve metni hikâyeye yaklaştırmış olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Aksoyak, İ. H. (1995). Dîvân şiirinde okçuluk terimleri üzerine. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 1, 81-94.
- Aktaş, Ş. (1991). *Roman sanatı ve roman incelemesine giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gökalg Alparslan, G. (2016). *Özyaşam öyküsünde yazarın yeniden doğuşu*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Jahn, M. (2020). *Anlatıbilim, anlatı teorisi el kitabı* (B. Dervişcemaloğlu, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaman, B. (1995). *Vahîd Mahtûmî, hayatı, eserleri, edebî kişiliği ve eserlerinin tenkidli metni*. (Doktora tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Korkmaz, R. (2021). Romanda mekânın poetiği. R. Korkmaz, V. Şahin (Ed.), *Romanda mekân, romanda mekân poetiği ve çözümlemeler* içinde (s. 9-26). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köksal, M. F. (2001). "Divan şiirinde okçuluk terimleri"ne ekler. *TÜBİAR*, 10, 234-253.
- Öztekin, Ö. (2006). *Divanlardan yansıyan görüntüler*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Tekin, M. (2012). *Roman sanatı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Tuğluk, H. İ. & Cığa, Ö. (2021). *Abdullah el-Kâtib - Tezkire-i rumât, okçular kitabı*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Vural, H. (2020). Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde yer alan okçuluk terimleri. *TOGÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar Özel Sayısı, 115-123.
- Yücel, Ü. (2015). *Türk okçuluğu*. Ankara: AKM Yayınları.

Nurtaç Ergün Atbaşı, Çağdaş Türk Tiyatrosunda Empati, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Yasamin GHOLAMRAHMANI*

XX. Yüzyılın son çeyreğinde hız kazanan ve günümüzde gittikçe yaygınlaşan disiplinlerarası çalışmaların ağırlık kazandığı alanlardan biri de edebiyat bilimidir. Yazınsal metinler; farklı disiplinlerin ışığında metinlerin yeniden yorumlanması ve değerlendirilmesi amacıyla sosyal ve beşerî bilimlerin yanı sıra pozitif bilimlerin inceleme yöntemleriyle değerlendirilmeye başlanmış; metinlerin yapısal tahlili yanında derin okumaya olanak tanıyan özgün yaklaşımlar geliştirilmiştir. Hacettepe Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Nurtaç Ergün Atbaşı tarafından kaleme alınan Çağdaş Türk Tiyatrosunda Empati adlı çalışma bu bağlamda dikkat çeken akademik bir yayındır.

Çalışmanın odak noktası, empatinin çağdaş Türk tiyatrosundaki rolünün belirlenmesidir. Bu bağlamda çalışmada öncelikle empatinin geçmişten günümüze doğru kavramsal doğuşu ve değişimi, edebiyat sahasındaki konumu ve edebi eserlerin anlamlandırılmasındaki işlevselliğine dair kuramsal bilgilere yer verilmiştir. Çalışmada, psikoloji ve edebiyat bilimlerinin kavrama dair temel kaynaklarından hareketle aktarılan ve değerlendirilen bilgilerin ardından empatinin bir kavram olarak doğuşundan günümüze dek süren serüveni ve kavram alanındaki farklılaşma ve dönüşümler aktarılmıştır.

Ergün Atbaşı'nın eseri ön söz, giriş, sonuç ve kaynakça dışında sırayla "Einfühlung Düşüncesi ve Kuramı", "Empatinin Bugünü", "Yazınsal Metinlerin Anlamlandırılmasında Empatinin Rolü" ve "Tiyatro Oyunlarına Empatik Bakış" başlıklı dört ana bölümden

oluşmaktadır. Bahsi geçen dört ana bölümden ikinci ve dördüncü bölümlerde ele anılan hususları niteleyen kapsayıcı alt bölümler bulunmaktadır.

Yazar; kitabın ön sözünde çalışmanın amacından, araştırmacılara sunabileceği katkılardan; empatinin farklı disiplinlerdeki farklı tanımlarının yanında empatinin edebiyatla olan bağı, bahsi geçen bu bağın önemi ve ana hatlarıyla eserin bölümlerinden bahsetmiştir. Kitabın girişinde empati sözcüğünün kökeni, kapsam alanı ve arka planı hakkında okur için önemli, anahtar mahiyetinde olan hususlardan söz edilmiştir. Yazarın girişe yerleştirdiği bu anahtarlar bilhassa Einfühlung kavramı ve empatinin bugününün ele alındığı birinci ve ikinci bölümler için önemli bir arka plan hazırlamıştır.

Kitabın "Einfühlung Düşüncesi ve Kuramı" başlıklı birinci bölümünde "Einfühlung'un Tarihi ve Gelişimi" başlıklı bir alt bölüm mevcuttur. Yazar bahsi geçen bu bölümde on dokuzuncu yüzyıldan itibaren sanatın psikolojik yönden sorgulanmasının önemine vurguda bulunurken günümüzde empati kavramına kaynaklık eden Einfühlung kavramını, doğuşundan felsefi ve estetik bağlamda kullanmasına değin farklı yönlerden ele alıp tanımlamıştır. Ergün Atbaşı, "Einfühlung'un temelini oluşturan düşüncelere ve düşünörlere ana hatlarıyla değinmek empati kavramının geçirdiği süreç hakkında fikir vermektedir." (2022, s. 7) şeklindeki ifadesinde Einfühlung kavramının temelini inmenin önemini vurgulamıştır. Yazar ayrıca Einfühlung düşüncesini temelden kavrayabilmenin önemli şartlarından biri olarak empati-empati ilişkisini öne sürerken bu ilişkinin irdelenmesinin önemini ortaya koymuştur.

Kitabın "Empatinin Bugünü" başlıklı ikinci bölümü sırasıyla "Empati Kuramının Bileşenleri", "Bilişsel Empati", "Duygusal Empati", "Empati ile İlişkili Diğer Kavramlar", "Aşamalı Empati Sınıflaması" ve "Kişiler Arası İletişimin Empati

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye, e-posta: yasaminrahmani@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6623-6185

ile Bağ” başlıklı altı alt bölümden oluşmuştur. Her bölüm içerisinde başlıklarla ilintili hususların üzerinde durulmasının yanı sıra empatiyle ilintili başlıca terimler, tanımlar, araştırmacılar ve kaynaklardan bahsedilmiştir. Ergün Atbaşı, empatik sürecin karışık ve çok yönlü olduğunu belirttiği “Empatik sürecin çok karışık ve çok yönlü yapısı, empatinin gelişigüzel ya da tesadüfi bir tepki olmadığı gerçeğini de kanıtlar niteliktedir.” (2022, s. 26) şeklindeki ifadesinde esasen ikinci bölümde empatinin hemen her yönüne titizlikle eğilmenin nedenini de ortaya koymuştur.

Eserin üçüncü bölümü “Yazınsal Metinlerin Anlamlandırılmasında Empatinin Rolü” başlığını taşımaktadır. Yazar bu bölümde yazınsal metinlerin anlamlandırılmasında empatinin üstlendiği rolün önemine çeşitli yönlerden eğilmiştir. İnsan ve iletişim açısından edebiyatın özüne vurguda bulunan Ergün Atbaşı, empatiyi bu bağlamda yazınsal eserin yorumlanmasında önemli bir odak noktası olarak değerlendirmiştir.

Eserin “Tiyatro Oyunlarına Empatik Bakış” adlı dördüncü bölümünde modern Türk edebiyatının usta kalemlerinden tiyatro türünde dört metin dört alt başlık altında ele alınmıştır. Bu metinler sırayla Melih Cevdet Anday’ın Mikado’nun Çöpleri, Haldun Taner’in Fazilet Eczanesi, Adalet Ağaoglu’nun Çatıdaki Çatlak ve Turan Oflazoğlu’nun IV. Murat adlı eserleridir. Ergün Atbaşı çalışmasında tiyatro türünü seçmesinin nedenini, “Bu çalışma kapsamında empatinin yazınsal metinlerin yorumlanmasında kullanılabilir bir araç oluşunu göstermek adına tiyatro türü tercih edilmiştir.” (2022, s. xi) şeklinde ifade etmiştir. Dördüncü bölümü önceki bölümlerde ele alınan bilgiler ışığında okumak, incelenen eserlerin empatik yönden değerlendirilmesine ve yorumlanmasına yeni bakış açısı katmaktadır. Ele alınan her dört tiyatro yapıtı empatinin çeşitli boyutlarını açıklar nitelikte olması yönünden ayrıca önem taşımaktadır.

Eserin sonucunda empatinin yazınsal eserlerde çok katmanlı bir yorumlamayı beraberinde getirdiğine vurguda bulunurken yazarın üretim ve okurun alımlama aşamasında doğrudan varlık gösterdikleri empatik sürecin öneminden söz edilmiş, son bölümünde ele alınan dört tiyatro oyunundaki birbirinden farklı empatik duyarlılığın rolünden bahsedilmiş ve bu eserlerdeki başarılı kurgunun kişiler arası iletişimin önemli bir parçası olan empatinin konumuna dikkati çekilmiştir. Ergün Atbaşı, bu eserinde bir yandan felsefi ve estetik yaratıların anlamlandırılması ve değerinin sorgulanmasında psikoloji merkezietinde empatinin önemini irdelerken diğer yandan empatinin doğuşunu, temellerini ve günümüze ulaştığı şeklini ortaya koymuştur.